قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

6

1988

AltunOq

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

1988 - يىل 6 - سان (ئومۇمىي 36 - سان)

باش تەھرىر: چوڭ ھاجى   مۇئاۋىن باش تەھرىر: جاپپار روزى

مۇندەرىجە

سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ۋە
ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى مەنبەسى
.... ئابدۇقادىر مۇھەممەت (2)

پەننىڭ ئىجتىمائىي رولى
.... سەمەت خېۋىر (7)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى
توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم
.... ئابلەت نۇردۇن (28)

يېقىنقى زامانىدىكى شىنجاڭ «پادىشاھلىرى»
.... شىرىپ خۇشتار (40)

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى
.... ھاجى نۇر ھاجى (49)

شەيخ سەئىدى ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر
ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى
.... ئابلاجان مۇھەممەت (73)

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تارىختىكى رولى
.... ئەركىن ئابدۇرەھىم (84)

قىممەت قانۇنى — تووار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنى
.... ئابلىكىم ھەسەن (96)

«ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» پروگراممىسى
.... ئا.مۇھەممەتئىمىن (103)

بۇ ساننىڭ مەسئۇل كوررېكتورى: قاھار ھامۇت

سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ۋە ئۇنىڭ نەزەرىيەۋى مەنبەسى

ئابدۇقادىر مۇھەممەت

ھازىر سۆزلىنىۋاتقان سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى نەزەرىيەسىنى بىز ئىجاد قىلغان ئەمەس. ماركس، ئېنگېلس، لېنىنلار ئوخشىمىغان تەرەپلەردىن بۇ مەسىلىنى شەرھىيلىگەن ئىدى. بىز ئالدى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ نەزەرىيەسىنى تەتقىق قىلىپ بېقىشىمىز لازىم.

نەزەرىيە مەنبەسىدىن قارىغاندا، سوتسىيالىزمنىڭ* دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىن يىغىنچاقلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى — ماركسىزمنىڭ ئۈزلۈكسىز ئىنقىلاب نەزەرىيەسى بىلەن ئىنقىلابنىڭ باسقۇچلىقى نەزەرىيەسىنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتتىكى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش دەۋرىدىكى يېڭى تەرەققىياتى، شۇنداقلا، ماركسنىڭ «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۇلۇق نەزەرىيىنىڭ راۋاجى. بۇ ئەسەردە ئۈچ چوڭ نەزەرىيە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭدا كوممۇنىستىك جەمئىيەتنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈش پرىنسىپى بار. پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، بۇ جەمئىيەت قانداق تەرەققىي قىلىدۇ؟ ماركس ئېنىق قىلىپ ئۈچ باسقۇچقا بۆلگەن: بىرى — ئۆتكۈنچى دەۋر. ئۆتكۈنچى دەۋردىن كوممۇنىزمغا يېتىش؛ كوممۇنىزمنى يەنە ئىككى باسقۇچقا بۆلگەن، بىرى — بىرىنچى باسقۇچ، يەنە بىرى يۇقىرى باسقۇچ. بىرىنچى باسقۇچ بىلەن يۇقىرى باسقۇچ ئەزەلدىن تەڭداش سۆز ئەمەس. بىرىنچى باسقۇچ نېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؟ يەنە ئىككىنچى باسقۇچنىڭ بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەمدۇ — قانداق؟ بۇ مەسىلىلەر ماركس ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، جاۋابسىز قالغان. ئەمما، «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن ئەسەردە نەزەرىيە جەھەتتىن چوڭ باسقۇچلارغا بۆلۈنگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. بۇ — ناھايىتىمۇ زور تۆھپە. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ماركسىزمنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋر نەزەرىيەسى كوممۇنىزمنى باسقۇچلارغا

AltunOq

بۆلۈشىنىڭ پرىنسىپى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەمەلىيەتكە، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشقا ناھايىتى زور يېتەكچىلىك ئەھمىيىتى بار. ئەمەلىيەتمۇ شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئەگەر ماركسىزمنى يېتەكچى ئىدىيە قىلغان پارتىيە ۋە سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر بۇ ئۈچ نەزەرىيىگە خىلاپلىق قىلسا، تېگىشلىك جازاغا ئۇچرايدۇ. ھازىر قارايدىغان بولساق، ئۈچ چوڭ باسقۇچقا بۆلۈش، بىزنىڭكىدەك ئارقىدا قالغان دۆلەتنىڭ ئىنقىلاب. ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا يەنىلا يېتەرلىك ئەمەس. بىراق، ماركس، ئېنگېلسلار ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرگەن ئىدى.

ئېنگېلس كاپىتالىزمنىڭ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا ئۆتىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەن. ئەينى ۋاقىتتا، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق دۆلەتلەر ھەم يېرىم مەدەنىي دۆلەتلەردە مىللىي ھەرىكەتلەر ۋە دېموكراتىك ئىنقىلابلار كۆتۈرۈلگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېنگېلس گەرچە پۈتۈنلەي «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن ئەسىرىدىكى كۆز قاراشلارنى قوللىغان بولسىمۇ، بىراق، ئۇ كوممۇنىزمنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈش ئۇسۇلىنى تەكىتلىگىنى يوق. چۈنكى، ئۇ ئارقىدا قالغان دۆلەتلەرنىڭ ئىنقىلابى بىلەن مەدەنىي دۆلەتلەر ئىنقىلابىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئالدىدىلا 3 باسقۇچ مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى قانداق ئۆتكۈنچى دەۋر مەسىلىسى ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتقان. بۇ نۇقتىنى ئۇنىڭ 1882 - يىلى كائۇتسكىغا جاۋاب بەرگەندىكى سۆزلىرىدىن ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

لېنىن، ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ نەزەرىيىسىگە ئاساسەن، رۇسىيىنىڭ ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىگە ئاساسلىنىپ، بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆتكۈنچى دەۋر نەزەرىيىسى ۋە كوممۇنىزمنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇردى ۋە بېيىتتى. ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ ماھىيىتى. ئالاھىدىلىكى، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ۋەزىپىسى قاتارلىقلارنى شەرھلىدى. ئۇ ئىقتىسادى ئارقىدا قالغان دۆلەت قايسى يوللار ئارقىلىق سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مەسىلەن: تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە سودىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ لازىملىقى، دۆلەت كاپىتالىزمنى تەشكىللەشنىڭ لازىملىقى قاتارلىقلار. شۇنىڭ بىلەن بىللە رۇسىيىدەك بىر ئارقىدا قالغان دۆلەتنىڭ سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، سوتسىيالىزمنىڭ ئۆزىمۇ چوقۇم ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات باسقۇچ ئارقىلىق كوممۇنىزمغا ئۆتۈش مەسىلىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ بىر نەچچە باسقۇچقا بۆلۈنىدىغانلىقىنى لېنىن ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئۈچۈن، بۇ تۆھپە ئەلۋەتتە لېنىنغا مەنسۇپ. مەسىلەن: لېنىن «تەرەققىي تاپقان سوتسىيالىستىك جەمئىيەت»، «مۇكەممەل سوتسىيالىستىك جەمئىيەت» قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئىشلەتكەن. 1919 - يىلى لېنىن يەنە بىر، پۈتۈنچىلىك كا-

پىتالىستلارنى ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلغاندىن كېيىن، ئەگەر بولشېۋىزم پەقەت دەسلەپكى سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتىدىن ئىبارەتلا بولدى، دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئىمكانىيەت ھەرگىزمۇ رېئاللىققا بارابەر ئەمەس. ئۇنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، كوممۇنىزمنىڭ بىرىنچى باسقۇچى بولغان سوتسىيالىزممۇ جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش ئارقىلىق تەرەققىي قىلدۇرغان باسقۇچلارغا بۆلۈنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مەسىلە ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. رۇسىيىنىڭ ئالدى بىلەن ئۆتكۈنچى دەۋردىن دەسلەپكى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە كىرگەنلىكىنىمۇ لېنىن ئېنىق بېكىتكەن. ئەلبەتتە سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي بەلگىلىمىسىمۇ ئابستراكتلىقتىن كونكرېتلىققا ئۆتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، لېنىن سوتسىيالىزمنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماركس، ئېنگېلسلارغا نىسبەتەن كونكرېت جاۋاب بەردى. ئۇ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە يەككە ھالدا ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك بولسىلا بولمايدىغانلىقىنى، دۆلەتنىڭ دەرھاللا يوقالمايدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن، ھەم تاۋار ئىگىلىكىنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش مۇمكىنچىلىكىنى ئىنكار قىلمىغان؛ ھەم مۇئەييەنلەشتۈرمىگەن. چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەمەلىيەت بۇنداق مۇمكىنچىلىكنى تولۇق ئاساسلار بىلەن تەمىنلىمىگەن ئىدى.

لېنىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ستالىن 1936 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە كىردى، دەپ ئېلان قىلدى. ئەمما، لېنىننىڭ سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى داۋاملاشتۇرمىدى ۋە تەرەققىي قىلدۇرمىدى. ئەكسىچە، ئۇ: سوۋېت ئىتتىپاقى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇپ بولدى، دەپ قارىدى. سوتسىيالىستىك جەمئىيەت ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەلۋەتتە كېيىنكى قەدەم چوقۇم كوممۇنىزمغا ئۆتۈش بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئالدىراپلا كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكنى بىرلا خىل بولغان ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىگە ئۆزگەرتتى، تاۋار ئىگىلىكىنى يوقاتتى، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئېھتىياجغا قاراپ تەقسىم قىلىشقا ئۆزگەرتتى ۋاھاكازالار. شۇنداق قىلىپ، كېيىنچە سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە كىرگەن دۆلەتلەر ئۆتكۈنچى دەۋر بىلەن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى، ياكى كوممۇنىزمنىڭ بىرىنچى باسقۇچى بىلەن يۇقىرى باسقۇچىنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى، ۋە ياكى دۆلەتنىڭ ئەھۋالى،شارائىت بىلەن ھېسابلاشماي، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەندىزىسىنى مېخانىك ھالدا تەقلىد قىلىپ، ئۆتكۈنچى دەۋردىن ئالدىراپلا ئۆتۈپ كېتىش مەسىلىسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەگەر تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئىنقىلاب ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى تار-

تەۋپىلەپ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە كىرگەندىن كېيىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ئىمكا-
نىيىتى بولىدۇ، ھېيدالسە، ئۇنداقتا بىزدەك ئارقىدا قالغان، يېرىم مەدەنىي دۆلەت
سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە كىرگەندىن كېيىن، كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن ناھا-
يىتىمۇ ئۇزۇن بىر جەريان كېرەك. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، خېلى ئۇزۇن ۋاقىت-
قىچە سوتسىيالىستىك جەمئىيەت يەنىلا مۇكەممەللىشىپ ۋە تەرەققىي قىلىپ با-
رىدۇ. لېنىن قايتا - قايتا: ھەر قايسى ئەللەر دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، روسسىيە-
لىكلەرنىڭ ئۇلۇغ پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى باشلىشى بىر قەدەر ئوڭاي، ئەمما،
ئۇنىڭ ئۈزلۈكسىز تۈردە ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشى، سوتسىيالىستىك
جەمئىيەتنى پۈتۈنلەي قۇرۇپ چىقىشى بىر قەدەر قىيىن، دېگەن ئىدى. لېنىننىڭ
سوتسىيالىزمنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرى توغرىسىدىكى بۇ ئىلمىي ھۆكۈمى سوتسىيالىستىك
جەمئىيەتنىڭ جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش ئارقىلىق تەرەققىي قىلى-
دىغان باسقۇچ ئىكەنلىكىنىڭ ئاساسى.

تارىخىي باسقۇچتىن ھالقىپ كېتىش ستالىندىن باشلانغان. گەرچە كېيىنكىلەر-
نىڭ كۆز قاراشلىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى: سوۋېت
ئىتتىپاقى تەرەققىي تاپقان سوتسىيالىستىك دۆلەتكە ئايلاندى دەپ ھېسابلىدى،
ياكى تەرەققىي قىلغان سوتسىيالىستىك جەمئىيەت قۇردى دەپ قارىدى. شۈبھىسىزكى
بۇ كېيىنكى بىر قەدەم كوممۇنىزمغا ئۆتۈشتىكى مەسىلە ئىدى. بۇ خىل قاراش
پولشاغا تەسىر كۆرسەتتى. پولشا ۋەقەسىدىن ئىلگىرى، پولشامۇ تەرەققىي تاپقان
سوتسىيالىزم قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ئەمما، ئۆتكەن يىلى ئۇلار بىراقلا
ئۆتكۈنچى دەۋرگە چېكىندى. تېخى يېقىندا گورباچېۋ ئاقىلانىلىق بىلەن: ئۇلار تە-
رەققىي قىلىۋاتقان سوتسىيالىزم، دەپ ئوتتۇرىغا قويدى.

دۆلىتىمىز ئۆتكۈنچى دەۋر ۋە كوممۇنىزمنىڭ ئىككى باسقۇچى توغرىسىدىكى
تونۇشتا پەرق بولغانلىقى، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ باسقۇچلىقى بىلەن ئۇزاق
مۇددەتلىككە بولغان تونۇشتا مۈجمەللىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەمەلىيەت جەريانىدا
«سول» چىل خاتالىق ئۆتكۈزدى. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە «يېڭى دېموك-
راتىزم ھەققىدە» سىمىز بار ئىدى. ئۆتكۈنچى دەۋرگە كەلگەندىمۇ بىز بىر قەدەر
سەگەك ئىدۇق. 1956 - يىلى پارتىيىنىڭ 8-قۇرۇلتىيىدىلا، ئېلىمىزدە پرولېتارىيات بىلەن
بورژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولدى، بىر نەچچە
مىڭ يىلدىن بۇيانقى سىنىپىي ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىر-
لاشتى، سوتسىيالىستىك تۈزۈم دۆلىتىمىزدە ئاساسىي جەھەتتىن ئورنىتىلدى، دەپ
رەسمىي ئېلان قىلىنغان ئىدى. دۆلىتىمىزدىكى ئاساسىي زىددىيەت خەلقنىڭ ئىلغار،
سانائەتلەشكەن دۆلەت قۇرۇش تەلىپى بىلەن قالاق يېزا ئىگىلىك دۆلىتىدىن ئىبا-

رەت رەئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت؛ خەلقنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەتنى تېز راۋاجلاندۇرۇش تەلىپى بىلەن نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي، مەدەنىيەتنىڭ خەلقنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمايۋاتقانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىدى. پارتىيە ۋە خەلقنىڭ نۆۋەتتىكى ئاساسىي ۋەزىپىسى، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىپ، دۆلىتىمىزنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە قالاق يېزا ئىگىلىك دۆلىتىدىن ئىلغار، سانائەتلەشكەن دۆلەتكە تېزراق ئۆزگەرتىش ئىدى. بەزى ئورۇنلار (گەرچە توغرا بولمىغان تەقدىردىمۇ): پارتىيىمىز ئۆتكۈنچى دەۋر بىلەن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈپ كەلدى؛ ئاساسىي زىددىيەتنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى؛ سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ئەمدى «ئاساسىي جەھەتتىن ئورناتقىلى بولىدۇ»، بۇندىن كېيىنكى ئاساسىي زىددىيەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، 8 - قۇرۇلتايدىن كېيىن خەلقئارادا «پولشا، ۋېنگرىيە ۋەقەسى» ۋە دۆلىتىمىزدە ئوڭچىللىققا قارشى ۋەزىيەتنى مۆلچەرلەش جەھەتتىكى خاتالىق تۈپەيلىدىن، يالغۇز سىياسىي جەھەتتە سىنىپىي كۈرەشنى كېڭەيتىۋېتىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ «سول» چىل ئىدىيىۋى ئېقىم پەيدا بولدى. سوتسىيالىزم باسقۇچىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بىر سەكرەپلا كوممۇنىزمغا كىرىش تەلەپ قىلىندى. بۇ خىل «سول» چىل ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ مەركەزلىك ئىپادىلىنىشى 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا كۆرۈلدى. بىز «خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ باش لۇشيەنى توغرىسىدىكى تەكلىپ» تە: «ماركس بىلەن لېنىن كوممۇنىستىك جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا كىرىشتىن ئىلگىرىكى باسقۇچلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىزمدىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈشتىكى ئۆتكۈنچى دەۋرگە تەئەللۇق دەپ قارايدۇ» دېدۇق. نەتىجىدە سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۆتكۈنچى دەۋر ئارىلىشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى باسقۇچنىڭ ماھىيىتى، زىددىيىتى، ئالاھىدىلىكى ۋەزىپىسى قاتارلىقلار مۇجمەللىشىپ كەتتى.

11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىن 30 يىللىق تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، نەزەرىيە جەھەتتىن توغرا يولغا قايتىپ كەلدى. مۇشۇ ئاساستا پارتىيىمىز «دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىدا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قارار» دا، ئېلىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ، دېگەن ئىلمىي يەكۈننى چىقاردى. بۇ يەكۈن پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ ستراتېگىيىلىك فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى تۈزۈشتە، سوتسىيالىزمنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدىغان، ياكى تارىخىي باسقۇچلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ كېتىدىغان ئوڭ ياكى «سول» چىل خاتالىقلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا يېتەكچىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. 13 - قۇرۇلتايدا سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى توغرىسىدىكى نەزەرىيە راۋاجلاندۇرۇلدى ۋە بېيىتىلدى. مۇشۇ ئاساستا، پارتىيىمىزنىڭ ئاساسىي لۇشيەنى بەلگىلەندى.

1988 - يىل 30 - مارت

پەننىڭ ئىجتىمائىي رولى

سەمەت خېۋىر

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە مەنسۇپ بولغان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ھەرىكەتچانلىقىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مۇھىم ئامىلى ھېسابلىنىدىغان، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى، قىياپىتى ۋە ئىستىقبالىغا نىسبەتەن چوڭقۇر ئىز قالدۇرىدىغان پەن — تارىخنىڭ مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئىلمىي تەجرىبە ئەمەلىيىتىنىڭ مۇھىم بىر ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت تارمىقى سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىشى ۋە كېڭىيىشى بىلەن پەننىڭ تەرەققىياتىمۇ زور ھەرىجىدە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىدى.

پەننىڭ ئىجتىمائىي رولى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنىڭ پەن تەرەققىياتىدا تۇتقان ئورنىدىلا ئەمەس، پەننىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىدە، پەننىڭ جەمئىيەتكە كۆرسىتىدىغان رولىدىمۇ ناھايىتى ئېنىق كۆرۈلىدۇ. مەن مۇھىمى كېيىنكى ئىككى مەسىلە ئۈستىدە ئۆز قارىشىمنى بايان قىلىمەن.

1. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى

پەن - تېخنىكىنىڭ ھازىرغىچىلىك بولغان تەرەققىيات جەريانىنى قەدىمكى زامان، يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان دەپ ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن:

(1) قەدىمكى زامان پەن - تېخنىكىسى. بۇ، ئاساسەن قۇللۇق جەمئىيىتى ۋە فېئوداللىق جەمئىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 16 - ئەسىردىن بۇرۇنقى تارىخىي دەۋرنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانىيەت بۇنىڭدىن تەخمىنەن 500 مىڭ يىل ئىلگىرى (بېيجىڭ ئادىمى دەۋرى) ئوت ئىشلىتىشنى بىلىۋالدى، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 20 مىڭ يىل ئىلگىرى ئوقيا ئىشلىتىش تېخنىكىسىنى ئىگىلىۋېلىپ تەدرىجى يوسۇندا ياۋايى ھايۋانلارنى ئۆزىگە كۆندۈرىدىغان، ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆستۈرەلەيدىغان، ساپال

Altun Oq

قاچىلارنى ياسىيالايدىغان، ئاددىي ئۆيلەرنى ياسىيالايدىغان، ئەڭ ئاددىي توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇندۇرمە ھالەتتىكى پەن - تېخنىكا ئىدى. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 6 - 4 مىڭ يىل ئىلگىرى قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي قەدىمكى بابىل - ئاسۇرىيە، مىسىر، گرېتسىيە، ھىندىستان ۋە جۇڭگودىن ئىبارەت بولغان ئىدى. بۇ، رايونلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇللۇق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان ئىدى، ئازچىلىق كىشىلەر جىسمانىي ئەمگەكتىن ئايرىلىپ ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللاندى. يېزىق كېلىپ چىقتى. ئەمگەك قوراللىرى جەھەتتىن ئېيتقاندا تاش قورال دەۋرىدىن تەدرىجىي — يوسۇندا مىس قورال دەۋرىگە ئۆتتى ھەمدە ئەڭ دەسلەپكى مىس قوراللىرى مەيدانغا كەلدى، قەدىمكى مىسىردا ياسالغان پىرامىدا، جۇڭگو شاڭجو دەۋرىدىكى نەپىس مىس قوراللار مۇشۇ دەۋردىكى پەن - تېخنىكا تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ نامايەندىسى ئىدى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىردىن مىلادىيىنىڭ 2 - ئەسىرگىچىلىك قەدىمكى گرېتسىيە قۇللۇق جەمئىيىتىدىكى پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتىرىلگەن ئىدى. گرېتسىيە، ياۋرۇپا قەدىمكى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان ئىدى. بۇ مەزگىلدە بىر تۈركۈم پەيلاسوپلار مەيدانغا كەلدى. ئارىستوتېلنىڭ ئافىنا ئېقىمى پەلسەپە جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتتىن باشقا، ھايۋانلارنى تۈرگە ئايرىش، ئاناتومىيە، تۆرەلمە ئۆستۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە بىرمۇنچە خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئەۋكلىدگېئومېترىيىسى، پتېلومېينىڭ يەر مەركەز نەزەرىيىسى، گرونتنىڭ تىبابەتچىلىك سىستېمىسى مەيدانغا كەلدى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى دۇنيانىڭ پەن - تېخنىكا تارىخىدا ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتتى.

جۇڭگودا ھەممىدىن بۇرۇن مىلتىق دورىسى، كومپاس، مەتبەە - تېخنىكىسى ۋە قەغەزچىلىك تېخنىكىسى ئىجاد قىلىندى. مىلادىيىنىڭ 3 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەھەتتە دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرغان ئىدى. چۈيۈن قۇيۇش، پار - پۇر قاچا ياساش، ئىپەكچىلىك ئالدى بىلەن جۇڭگودا كەشپ قىلىنغان ئىدى. ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، يەر تەۋرەش، تىبابەتچىلىك جەھەتتىكى بىلىملەر بويىچە غەربىي ياۋرۇپادىن ئۈستۈن تۇراتتى.

بۇ يەردە ئالاھىدە ئىپتىخارلىق ھېسسىياتىمىز بىلەن تۆۋەندىكى پاكىتلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە ئىسلامىيەت ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان مەزگىللەردە ئىشلەپچىقىرىش، ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت گۈللىنىش دەۋرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا قاراخانىلار سۇلتانلىقىدا گرېتسىيە، ھىندىستان ۋە ئەرەب ئەللىرىنىڭ قەدىمكى زامان پەن -

مەدەنىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ ئۆز زامانىسىنىڭ گۈللەنگەن مەدەنىيىتى ئۈچۈن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان، شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ نادىر ئەسەرلىرى ئارقىلىق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىلا ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىنىڭ گۈللەنگەن مەدەنىيىتىنى ياۋروپاغا، ھەتتا پۈتۈن دۇنياغا تونۇشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان زور بىر تۈركۈم ئالىم، پەيلاسوپ، ھۆكىمالار مەيدانغا كەلگەن ئىدى. مۇھەممەت خارىزمى، ئەبۇناسىر فارابى، ئەبۇرەيھان بىرۇنى، ئەبۇئەلى ئىبنىسىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەخمۇت قەشقىرىلار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ پەن، ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇلار تۈرك تىلىدىن باشقا، پارس، ئەرەب، ھىندى تىللىرىنى ۋە باشقا مىللەتلەر تىلىنىمۇ بىلگەنلىكى ئۈچۈن بىلىم ئېلىش يولىدا دىن، مىللەت، ئىلمىي ئېقىملارنىڭ رامكىسى بىلەن چەكلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ئىنچىكە، ئەتراپلىق تەكشۈرۈش ۋە كۆزىتىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، خارلىنىش، تەقىپ قىلىنىش، تۈرمىگە تاشلىنىش، دىشۋارچىلىقتىن كېلىپ چىققان بارلىق مۈشكۈلاتچىلىكلەرنى قەيسەرلىك بىلەن يەڭگەنلىكى ئۈچۈن مول، ئەتراپلىق بىلىم ئىگىلەپ ئۇنى ئېلىمىزگە ۋە ئىنسانىيەتكە ھەدىيە قىلىپ، تارىخنىڭ ئىززەت بىلەن ھۆرمەت قىلىشىغا سازاۋەر بولدى. ئۇلارنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى، ئالەم ھەققىدىكى قاراشلىرى ئاسمان جىسىملىرى، ماددىنىڭ تەركىپى، ھەرىكىتى، تەدرىجى تەرەققىي قىلىش، جەمئىيەت ۋە پەن ھەققىدىكى قاراشلىرى ئەشۇ دەۋردىن ئىلگىرىكى ئەشۇ مەسىلىلەر ھەققىدىكى قاراشلاردىن، ئۆز زامانداشلىرىنىڭ قاراشلىرىدىن ئۈستۈن تۇراتتى، يېقىنقى زامانىدىكى ئەشۇ خىل قاراشلارغا خېلىلا يېقىنلاشقان بولۇپ دۇنيا تارىخىدا ئالدىنقى دەۋر بىلەن كېيىنكى دەۋر ئوتتۇرىسىدا ئوبيېكتىپ يوسۇندا بىر تارىخىي باغلىنىش رولىنى ئوينىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، ئۇلار ئاسترونومىيە ھەققىدىكى بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىپ ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ماددىيلىقى، ئۇنىڭ ھەرىكىتى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاسترولوگىيىنى (ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، يەردىكى كىشىلەرنىڭ شەخسى تەغدىرى توغرىسىدا ھۆكۈم قىلىدىغان خۇراپىي تەلىمات) رەت قىلىپ مىتافىزىكىلىق قاراشتىن يوچۇق ئاچقان ئىدى. مۇھەممەت خارىزمى① (780 — 847) ئاسترونومىيە ھەققىدىكى بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ «يېڭى ئاسترونومىيىلىك جەدۋەل»، ئاسترونومىيە ھەققىدە رىسالە قاتارلىق نەرسىلەرنى يېزىپ، تەئولوگىيىگە

---

⑤ ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئالىم، ماتېماتىك، ئاسترونوم، تارىخشۇناس، ئۇ تۈرك، يونان، پارس، ھىندى تىللىرىنى بىلەتتى. ئۇ ئىرىشىپ ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، تىبابەتچىلىك ۋە تارىخنى ئۆگەندى. ئۇ ھىندىلارنىڭ ماتېماتىكا، ئاسترونومىيىگە ئائىت «سىندى ھىندى» كىتابىنى قايتىدىن ئىشلەپ قىسقارتىلغان «سىندى ھىندى» ئەسىرىنى ئېلان قىلدى، مۇشۇ ئەسەر ئارقىلىق ئەسلىدە ھىندىلارغا تەئەللۇق بولغان - 9،8،7،6،5،4،3،2،1،0 دىن ئىبارەت رەقەم شەكلى ئەرەب رەقىمى نامى بىلەن ياۋروپاغا ۋە پۈتۈن دۇنياغا تارقالدى.

قارشى چىقتى. ئەبۇ ناسىر فارابى① (870 - 950) ساما (ئاسمان) جىسىملىرى ۋە تەبىئىي (يەر) جىسىملىرى ئورتاق 4 زاتتىن ۋە ئۇنىڭ بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن. ماددا ھەرىكەت قىلىدۇ، ھەرىكەت مەركەزدىن قاچقۇچى ۋە مەركەزگە ئىنتىلگۈچى ھەرىكەت ۋە زىددىيەتلىك ھەرىكەت دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ، دېدى. 10 - ئەسىردە ئوتتۇرىدا چىققان «مۇراجىئەتنامە»②دا: «ئادەم بىر كىچىك تەبىئەت، تەبىئەت بىر چوڭ ئادەم، ئادەم جىسمانىي جەھەتتىن ئۆلگەندە روھى جەھەتتىنمۇ ئۆلىدۇ»، «ھازىرقى مەۋجۇد تاغلار يېمىرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا كۆللەر پەيدا بولىدۇ. دېڭىزلار ئۆز ئورنىنى ئېگىز تەكشىلىك ياكى چۆللەرگە ئالماشتۇرۇشى مۇمكىن. ئاھالە ئولتۇراقلاشقان جايلار چۆل جېزىرىلەرگە، ھازىرقى چۆل - جەزىرىلەر ئاۋات شەھەرلەرگە ئايلىنىشى مۇمكىن دېيىلگەن. ئەبۇرەيھان بىرۇنى③ (973 — 1048): تەبىئەت مۇستەقىل مەۋجۇدلۇق، ماددا ھەممىنى ياراتقۇچى، باشقۇرغۇچى،.... ماددا كونكرېت كېلىدۇ،... ماددا جىم ھالەتتە تۇرمايدۇ،.... بىرەر مەسىلىگە ئىلمىي جاۋاب تاپالمىغاندا، ئاندىن دىنىي خۇراپاتقا ئىشىنىپ، ئىلاھىيەتكە مۇراجىئەت قىلىنىدۇ» دەيدۇ. «يەر مەركىزى نەزەرىيىسى» ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان، كالام ئىلاھىيەتى ئۇنى قوللاۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا: «ئەرەبلەرنىڭ يەرنىڭ ھەرىكەتلىنىش

---

①ئىنسىكلوپېدىك پەيلاسوپ، «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئارستوتېلى» «ئىككىنچى ئۇستاز» ئۇ، تۈرك پارس، ئەرەب، يونان تىللىرىنى بىلەتتى. شۇنىڭدەك نەھۋى (گىراممانتىكا)، ئىلمىي فاساھەت (ئېستېتىكا)، ھېساب (ئارفمېتىكا)، مۇزىكا، ھەندىسە (گېئومېترىيە)، ئىلمىي نوجۇم (ئاسترونومىيە)، پەيلاسوپىيە، لوگىكا، تىبابەتچىلىك قاتارلىق جەھەتلەردە كەڭ بىلىملەرنى ئىگىلىگەن ئىدى. ئۇ، ئارستوتېلنىڭ «كاتېگورىيىسى»، «سوفىستىكا»، «ئىزاھاتنامە» «بىرىنچى ئانالىتىكا» «ئىككىنچى ئانالىتىكا»، «رىتورىكا»، «پوئېتىكا»، «مېتافىزىكا» قاتارلىق ئەسەرلىرىگە چوڭ - كىچىك ئىزاھاتلار يازغان. ئۇ يەنە پتولېمېينىڭ «ئالماگىستا» ئۆكلىدنىڭ «گېئومېترىيە» پورفىرنىڭ «ئىزاگوك» «ئالېكساندىر ئافرودىسكىنىڭ «روھ توغرىسىدا» دېگەن ئەسەرلىرىگە ئىزاھات يازغان. ئۇ، «ئېھسال ئۆلۇم» «ئىسۇل ماسائىل»، «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالى توغرىسىدىكى قاراشلار»، «جەمئۇل مەنتىقە» ر «مۇسىقۇل كەبىر» ناملىق چوڭ ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇ، پەلسەپە تەبىئەت ئىلمى ئىجتىمائىي ئىدىيە، لوگىكا، فىزىكا، خىمىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، بىئولوگىيىگە ئائىت 160 پارچىدىن ئوشۇق ئەسەر يازدى. ٤٥ يېشىدا ۋاپات بولدى.

②9 -، 10 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سودا، قاتناش، كانچىلىق، يىپەكچىلىك، مىخمالچىلىق، زىبۇ - زىننەتچىلىك، گىلەمچىلىك، توقۇمىچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، شەھەر قەلئە قۇرۇلۇشىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن تىبابەتچىلىك، رېتىملىق ئۇسسۇل، مۇزىكا سەنئىتى تاش ئويما، غار تام سىزمىلىرى، ئېغىز ئەدەبىياتى، تەرجىمەشۇناسلىق، پەلسەپە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە راۋاجلاندى. ئىلىم پەن ۋە پەلسەپىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئىلىم - پەننىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىمۇ مەيدانغا كەلدى. 10 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسىكلوپېدىستلىرىدىن تەشكىل تاپقان «پاك قېرىنداشلار سادىق دوستلار ئىتتىپاقى» ئىران قولتۇقىدىكى جامىل شەھىرىدە مەيدانغا كەلدى. ئۇلارنىڭ تەشكىلىي «مۇقەددەس بولۇش»

كۆز قاراشلىرى توغرىسىدا»، «يەر ھەرىكەتلىنەمدۇ؟ ياكى ھەرىكەتلەنمەمدۇ؟ دېگەن ئەسەرلىرىدە دادىللىق بىلەن «قۇياش مەركىزى تەلىماتى»غا ۋارىسلىق قىلغان. «خەرىتىلەر» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ، دۇنيانىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1019 —؟)④ ئاسمان بوشلۇقى، يۇلتۇزلار، سەييارىلار، 12 بۇرج ۋە يۇلتۇزلارنىڭ يىل پەسىللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئاسترونو-مىيىسى بويىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. ئۇ، زۇھەل (ساتۇرن) مۇشتەرى (يوپىتېر)، مىررىخ (مارس)، چولپان (ۋېنېرا)، ئاتارۇت (مېركۇرى)، قۇياش ۋە ئاينى 7 سەييارە دەپ ئاتىدى. ئۇ، يۇلتۇزلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى شېئىردا يول بىلەن بايان قىلدى: «كۆكتىكى يۇلتۇزلارنىڭ بەزىسى بىزەك، بەزىسى يولباشچى، بەزىسى جەسەك، دېدى. مەخمۇت قەشقەرى⑤ (11 - ئەسىردە ياشىغان)، ئۇ يەر شارىنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنى سىزغان. كورەئى ئەرز (يەر شارى) يۇمىلاق شەكىلدە كۆرسىتىلگەن. ئۇ يەنە: ئىنسانلار مەڭگۈ ياشىمايدۇ. گۆرگە كىرىپ يېنىپ چىقمايـدۇ، دېگەن ئىدى.

دېمەك، 9-ئەسىردىن 13-ئەسىرگىچە ئۆتكەن يۈز يىللاردا تىلغا ئېلىنغان ئالىم، پەيلاسوپلار ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ماددىلىقى، ھەرىكەتلىنىش قانۇنىيىتى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «قۇياش مەركىزى» نۇقتىئىنەزىرىنى يەر شارىنىڭ يۇمىلاقلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مىتافىزىكىدىن

«پاك بولۇش» «سادىق بولۇش» تىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاساسچىلىرى -بەستىمى، زەنجانى، ئەلئەھرى جۈرى، ئەۋۇنى ئىمىن ۋەرىفالاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەستىمى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. «مۇراجەتنامە» يونان، ھىندىستان، ئىران جۇڭگونىڭ ئىدىيىۋى بايلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن تاشقىرى، فارابى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىغان.

③مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، ئېنسىكلوپېدىك ئالىم، ئۇ، تۈرك، ھىندى، يونان، پارس تىللىرىنى بىلەتتى. ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنى پارس تىلىدا يازغان ئىدى، ئىران، ئىراق، ئافغانىستان، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنى ئارىلىغان، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، پىزىئو-لوگىيە، تىبابەتچىلىك، تارىخ، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىق، پەلسەپە ساھەلىرى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارغان، ئۆز ھاياتىدا 154 پارچە ئەسەر يازغان، ئۇنىڭ ئىچىدە «ئۆتمۈش زامانلاردىن قالغان يادىكارلىقلار». «ھىندىستان ھەققىدىكى ھەقىقەتلەر»، شۇنىڭدەك ئاسترونومىيە ھەققىدىكى 45 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر ۋە رىسالە، ئەرەب تىلىدا يېزىلغان «ئەتتەفھىم» (خەرىتىلەر) دېگەن ئەسەر، «قىممەت باھا تاشلارنى بىلىش كىتابى: «سائادەت كەلتۈرگۈچى دورا كىتابى» قاتارلىق ئەسەرلەرمۇ بار. ئالىمنىڭ ھاياتى سەرگەردانلىقتا ئۆتتى.

④ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، بۈيۈك ئالىمى، مەشھۇر پەيلاسوپ ئاتاقلىق شائىرى. ئۇ، تۈرك، ئەرەب، پارس، سوغدا تىللىرىنى بىلەتتى. ئۇ، ئۆزىنىڭ مەشھۇر «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ چىققان.

⑤ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى، تىلشۇناس، تارىخچى، جۇغراپىيەشۇناس، ھەربى ستراتېگ ئالىم، ئەرەب، پارس تىللىرىنى بىلەتتى. ئۇ، ئۆزىنىڭ 3 توملۇق ئەسىرى «تۈركى تىللار دىۋانى» نى ئەرەب تىلىدا يازغان. ئۇ، مەزكۇر ئەسەرنى يېزىش ئۈچۈن ماۋرا ئۇننەھرى، قەشقەر، ئىلى گەنسۇ دالالىرىغىچىلىك ئەل ئارىلاپ ماتېرىيال توپلىغان ئىدى.

يوچۇق ئېچىپ، ئۆز قارىشىنى ماگىلاندىن تەخمىنەن 500 - 600 يىل ئىلگىرى، كوپېرنىكتىن 600 يىل ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئىككىنچى، ماددا ۋە ماددىنىڭ ھەرىكىتى ھەققىدە قىممەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. فارابى «ئالەم بازا تتىن (توپا، سۇ، ئوت، ھاۋا)، ئۇنىڭ 4 ئاساسىي خۇسۇسىيىتى (قۇرغاقلىق، ھۆللۈك، ئىسسىقلىق ۋە سوغاقلىق) تىن تەشكىل تاپىدۇ» دەيدۇ. ئەبۇ رەيھان بىرۇنى «قىممەت باھا تاشلارنى بىلىش كىتابى» دا 50 تىن ئوشۇق مىنېراللار، رۇدىلار، ئېينەكلەر، ئىمالى ۋە فايدىنى قاتارلىقلار ئۈستىدە تەپسىلى مەلۇمات بېرىدۇ. ئىسىل تاشلار ۋە مىنېراللارنىڭ 18 خىلى توغرىسىدا تامامەن دېگىدەك توغرا باھالاش ئېلىپ بارغان ۋە بىرىنچى بولۇپ ئۇلارنىڭ ئېغىرلىقىنى ھېسابلاپ چىققان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۇنيانىڭ ماددىلىقىنى بايان قىلىپ:

بۇ تۆت ئەش ماڭا تۆت تادۇ (زات) تەگىمرۇر،
تۈزۈلسە تادۇ چىن ھاياتلىق بولۇر.

دەيدۇ»

مەھمۇت قەشقەرى ئوخشىمىغان ماتېرىياللارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى نەزەردە تۇتۇشنى تەلەپ قىلىپ: ياغاچنى ئۇزۇن كەس، تۆمۈرنى قىسقا كەس» دەيدۇ.

دېمەك، ئۇلارنىڭ ماددا ۋە ماددىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى قاراشلىرىدا زور ئىلگىرىلەشلەر بولغان. شۇنىڭدەك ئۇلار مۇشۇ خىل قاراشلار ئارقىلىق تىمولوگىيەگە يۈرەكلىك قارشى تۇرغان.

ئۈچىنچى، تەدرىجى تەرەققىيات ۋە ئىنسانلار ھەققىدە قىممەتلىك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. فارابى: «مىنېراللارنىڭ يۇقىرىدىكى باسقۇچى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۆۋەن باسقۇچى بىلەن، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يۇقىرىدىكى باسقۇچى ھايۋانلارنىڭ تۆۋەن باسقۇچى بىلەن، ئادەم ھايۋانلارنىڭ يۇقىرىدىكى باسقۇچى بىلەن تونۇشۇپ تۇرىدۇ» دەيدۇ. ئۇنىڭ تەدرىجى تەرەققىياتنى ئىپادىلەيدىغان بۇ قارشى چارلىز داروىندىن تەخمىنەن 900 يىل ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇ يەنە: ئادەملەرنى مىنېراللار، ئۆسۈملۈكلەر، ھايۋانلاردىن كېيىنكى 4 - تەبىئەت - سىياسىي ھايۋان دەپ ئاتىغان. «مۇراجىئەتنامە» دە: ئىنسانلار تەبىئەت تەرەققىياتىنىڭ تاجىسى، دېيىلگەن. فارابى تىل تەپەككۇرنىڭ ئاساسى، ئالدىنقى شەرتى، دېگەن ئىدى. ئەبۇ رەيھان بىرۇنى «سائادەت كەلتۈرگۈچى دورا كىتابى» دا ھەر خىل دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تارقىلىش ئورنى، يېتىشىشى، ئىشلىتىش توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بارغان. دورىگەرلىكتە قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلارنى تەرتىپكە سالغان. ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا① (980 - 1037)

①پەيلاسوپ، ھۆكىما، ئالىم، ئەدەبىياتشۇناس، ئۇ، ئەرەب ۋە پارس تىللىرىنى بىلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىدا 99 پارچە ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ ئىچىدىن تەبىئەت ۋە ئىلمىي نوجۇمغا ئائىت ئەسەرلەر 11 پارچە، تىبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلىرى 16 پارچە، شېئىرلىرى 4 توپلام.

AltunOq

قەدىمكى يونان، ھىندىستان، جۇڭگو قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ تىبابەتچىلىك ساھەسىدىكى تەجرىبىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئەينى زاماندىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا يېزىلغان «قانۇن» دېگەن ئەسەردە 670 خىل دورا بايان قىلىنغان. ئۇ كېسەل كۆرۈشتە چوڭ - كىچىك تاھارەتنى تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللانغان. ئۇنىڭ تۆمۈر ئارقىلىق كېسەلنى پەرق ئېتىشى 48 خىل بولۇپ، ئۇنىڭ 35 خىلى شۇ چاغدىكى جۇڭگو «تۆمۈرنامە» سىگە ماس كېلىدۇ. مەزكۇر «قانۇن» ئىسپاتلار ئارقىلىقلا لاتىنچىگە تەرجىمە قىلىنىپ، ياۋروپاغا تارقىلىپ، ياۋروپا تىبابەتچىلىكى ۋە ئالىي مەكتەپلەر ئوقۇتۇشىدا قوللانمىغا ئايلانغان ئىدى.

(2) يېقىنقى زامان پەن - تېخنىكىسى

(16-ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە) يېقىنقى زامان پەن-تېخنىكىسى، ئەدەبىي گۈللىنىش دەۋرىنىڭ مەھسۇلى، ئەدەبىي گۈللىنىش فېئوداللىزمغا قارشى ئىدىيىۋى ئازادلىق ھەرىكىتى ئىدى. ياۋروپادا 1000 يىلدىن ئوشۇق ھۆكۈم سۈرگەن فېئوداللىزم جەمئىيىتىدە پەن، تېئولوگىيىنىڭ دېدىكىگە ئايلانغان ئىدى. يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بورژۇئازىيە فېئوداللىزمغا، خۇراپاتلىققا قارشى تۇردى، سانائەت راۋاجلىنىشقا باشلىدى. كوپېرنىكنىڭ «ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى»، ئاۋسالوس (بېلگىيىلىك، 1514 - 1564) نىڭ ئادەم بەدىنىنىڭ تۈزۈلۈشى»، گالىلېينىڭ «جىسىم ھەرىكەت قانۇنىيىتى»، كېپلېر (1571 - 1630) نىڭ «پلانېتلار ھەرىكىتىنىڭ 4 قانۇنىيىتى»، نيۇتون نىڭ «ماددا ھەرىكىتىنىڭ 3 ئاساسىي قانۇنىيىتى»، ۋە «تارتىش قانۇنىيىتى» كەشىپ قىلىندى. مۇشۇ ئاساستا بىر قەدەر نەزەرىيە ئاساستا ئىگە فىزىكا مەيدانغا كەلدى. 17 - ئەسىردە ئىنتېگرال - دىففېرېنسىيال كەشىپ قىلىندى. «قان ئايلىنىشى» ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە مىكروسكوپ كەشىپ قىلىندى. ئېلېمېنتلار ئۇقۇمى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 18 - ئەسىردە گ. لىننېي (1707 - 1778) نىڭ «ئۆسۈملۈكلەرنى تۈرگە ئايرىش ئۇلاھى» ئوتتۇرىغا چىقتى. ئا. ل. لاۋۇئازىر (فرانسىيىلىك، 1743 - 1794) «كۆيۈش تەلىماتى» نى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئەنگلىيىلىك ج. ۋاتت (1736 - 1819) كەشىپ قىلغان پار ماشىنىسىنىڭ سانائەتتە قوللىنىلىشى سانائەت ئىنقىلابىغا سەۋەب بولدى. 1807 - يىلى پاراخوت، 1876 - يىلى، ئىچىدىن يانىدىغان دىۋىگاتىل، 1814 - يىلى پويىز ئىجاد قىلىندى. دارۋىننىڭ «تۈرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» توغرىسىدىكى ئەسىرى ئارقىلىق تەدرىجى تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتى ئېچىپ بېرىلدى. 1838 - 1839 - يىللىرى ھۈجەيرە تەلىماتى، 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئېنېرگىيىنىڭ ساقلىنىش قانۇنىيىتى كەشىپ قىلىندى. ج. دالتون (ئەنگلىيىلىك، خىمىك، 1766 - 1844) ئاتوم نەزەرىيىسى، گ. لىئىلى (ئەنگلىيىلىك، گېئولوگ، 1795-1875)

«ئۆزگىرىش نەزەرىيىسى» نى، ھ. ئى. مېندېلېيېۋ (رۇسىيىلىك، خىمىك، 1834 – 1907) «خىمىيىۋى ئېلېمېنتلارنىڭ دەۋرىلىك جەدۋىلى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. 1900 – يىلى باتارېيە كەشىپ قىلىندى. م. فارادې (ئەنگلىيىلىك، ئىشچى، 1791 – 1867) «ئېلېكتر ماگنىتلىق ئىففېكتى»نى، ج. گ. ماشۋېلل (ئەنگلىيىلىك، فىزىك، 1864–؟) «ئېلېكتر ماگنىت دولقۇنىنىڭ نۇر سۈرئىتىدە ھەرىكەت قىلىدىغانلىقى» نى، ھ. ر. خېرتىز (ئەنگلىيىلىك، فىزىك، 1857 – 1894) تەجرىبە ئارقىلىق ماكسۋېلل نەزەرىيىسىنى ئىسپاتلىدى. 1895 – يىلى رادىئوگرامما تېخنىكىسى، 1879 – يىلى ئېلېكتر، 1837 – يىلى سىملىق رادىئوگرامما، 1876 – يىلى تېلېفون ئىجاد قىلىندى، ئەنگلىيىدە ئايلانما پېچتا پولات تاۋلاش، گېرمانىيىدە خىمىيىۋى سانائەت كەشىپ قىلىندى. ئېلېكتر ماگنىت ئىلمىنىڭ تەرەققىياتى 2 – قېتىملىق سانائەت ئىنقىلابىغا تۈرتكە بولدى. ئېلېكتر دەۋرى باشلاندى.

(3) ھازىرقى زامان پەن – تېخنىكىسى. 19 – ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 – ئەسىرنىڭ باشلىرى بىئولوگىيىدە «ئىنقىلاب» يۈز بېرىش تۈپەيلى تەبىئىي پەن يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا – ھازىرقى زامان پېنىگە قاراپ قەدەم تاشلىدى. ئا. ئېينىشتېين (گېرمانىيىلىك، فىزىك، 1879 – 1955) ئىلگىرى – كېيىن بولۇپ «تار مەنىدىكى نىسپىيلىك نەزەرىيىسى» ۋە «كەڭ مەنىدىكى نىسپىيلىك نەزەرىيىسى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. ماش بىلانگ (گېرمانىيىلىك، فىزىك، 1853 – 1947): ئېنېرگىيە بىرلىكى ئەڭ كىچىك بىرلىكلەردىن تەركىب تاپقان دېگەن قاراشنى ئىزاھلاپ «كۋانت نەزەرىيىسى» نى ئىزاھلاپ بەردى.

19 – ئەسىرنىڭ ئاخىرى بىر قاتار ئىختىرالار ۋۇجۇدقا كەلدى. ئا. خ. بېكقۇئېرېل (فرانسىيىلىك، فىزىك، 1852 – 1908) ھادىسىنى، تومسون (ئەنگلىيىلىك، فىزىك، 1856 – 1940) ئېلېكترونىنى، پ. كيۇرىيې (فرانسىيىلىك، فىزىك، 1859 – 1906) ئۇنىڭ ئايالى مارىيە كيۇرىيې (پولشالىق، فىزىك، 1867 – 1934) رادىينى، ئې. رۇتخېرفورد (ئەنگلىيىلىك، فىزىك، 1871 – 1937) a نۇرىنى ئۇچراتتى، ن. بوخر (دانىيىلىك، فىزىك، 1885–1962) رادىئاتسىيە ئاتوم مودېلىنى، ل. ر. بروگلىيې (فرانسىيىلىك (1892–؟) ۋ. ك. ھېيزېنبېرگ گېرمانىيىلىك (1901 – 1976) ئې. شرۇدىڭگېر (ئاۋسترالىيىلىك، 1887 – 1961) قاتارلىق ئالىملار بىرلىشىپ: بارلىق زەررىچىلەرنىڭ دولقۇنلۇق ۋە زۆرۈرلىكتىن ئىبارەت ئىككى ياقىلىملىق خۇسۇسىيىتى بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئې. رۇتخېرفورد (1919 –؟) تەجرىبە ئارقىلىق α زەررىنى ئازوتقا ئېتىش ئارقىلىق ئوكسىگېن ئاتومىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ۋ. بوتخېر (گېرمانىيىلىك، فىزىك،

1891 - 1957) X نۇرىنى، گامما نۇرىنى ۋە ئالفا نۇرىنى ئۇچراتتى. ج. جا. دىۋىڭ (ئەنگلىيەلىك، فىزىك، 1891 - 1974) نېيترونىنى، جولىئوكيۇرى ئەر - خوتۇن 1954 - يىلى سۈنئىي رادىئاكتىپلىقنى بايقىدى. ئې. فېرمى (ئىتالىيەلىك، فىزىك، 1901-1964) ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى 37 خىل ئېلېمېنتنىڭ رادىئاكتىپ ئېلېمېنت ئىكەنلىكىنى مۇقىملىدى. ئو فافن (گېرمانىيەلىك. فىزىك (1879 - 1968) ۋە ف. ستراسمان 1902- يىلى ئۇرانىنى توپقا تۇتۇش ئارقىلىق بارى ئېلېمېنتىنى ئۇچراتتى. 1942 - يىلى ئاتوم رېئاكسىيە توپى بەرپا قىلىندى. 1932 - يىلى ئايلانما تېزلەتكۈچ، 1934 - يىلى ئېلېكترونلۇق مىكروسكوپ، 1936 - يىلى ئېلېكترونلۇق تېلېسكوپ ياسالدى. 1957 - يىلىدىن بۇيان ئۈزلۈكسىز يوسۇندا سۈنئىي ھەمرا ۋە ئالەم كېمىسى قويۇپ بېرىلمەكتە، يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسى كەشپ قىلىندى. بۈگۈنكى كۈندە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن پۈتكۈل تەبىئىي پەن بىر پۈتۈن ئورگانىك گەۋدىگە ئايلاندى. 20 - ئەسىردىن بېرى فىزىكا ۋە خىمىيىنىڭ تەرەققىياتى بىئو- لوگىيە پەنىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بىئو خىمىيە ۋە ئىرسىيەت ئىلمى 20 - ئەسىر بىئولوگىيىسى تەرەققىياتىدىكى ئەڭ جانلىق ئىككى تارماق. بىئوخىمىيە جانلىقلار تېنىدىكى ماددا ئالماشتۇرۇش يولىنىڭ ئوخشاشلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. گ. مېندېل (ئاۋستىرالىيەلىك، 1822 - 1884) «ئىرسىيەت قانۇنىيىتى» ۋە «گېن» نى ئوتتۇرىغا قويدى. ت. خ. مورگان (ئامېرىكىلىق، 1866 - 1945): گېننىڭ ھۈجەيرە خروموسوماسىدا رەتلىك ھالدا تىزىلغان «ئاساسىي گېن» دىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى، «ئاساسىي گېن» ئىرسىيەت خەۋرىنىڭ ئۈستىگە ئالغۇچىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. نەتىجىدە ھاياتلىقنىڭ مۇھىم ئالامىتى بولغان ئىرسىيەتنىڭ سىرى ئېچىپ بېرىلدى.

20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە، يەنى 1908 - يىلى ماشىنا كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرى- لىدىغان بولدى. 1903 - يىلى ئايروپىلان ئىجاد قىلىندى. سىمسىز تېلېگراف جەھەت- تە 3 قۇتۇپلۇق ئېلېكترونلۇق لامپۇچكا ياسالدى. 1942 - يىلى ئاتوم ئېنېرگىيە سانا- ئىتى، 1946 - يىلى ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى، 1957 - يىلى ئالەم تېخنى- كىسى مەيدانغا كېلىپ 3 - قېتىملىق سانائەت ئىنقىلابى قانات يېيىپ كەتتى. تىز- گىنلەش، يىراقتىن سېزىش، لازېر نۇرى قاتارلىق تېخنىكىلار، بىرلەشمە ماتېرىيال سانائىتى ۋە يېڭى تىپتىكى بىرلەشمە خاراكتېرلىك ئاساسىي نەزەرىيىلەر — تىز گىنلەش نەزەرىيىسى، ئۇچۇر نەزەرىيىسى ۋە سىستېما نەزەرىيىلىرى ۋۇجۇدقا كەلدى. شۇنداق قىلىپ يېڭى تېخنىكا ساھەسى ۋە يېڭى سانائەت تارمىقى ۋۇجۇدقا كەلدى. 4 - قېتىملىق سانائەت ئىنقىلابى باشلىنىپ كەتتى.

2 - پەن تەرەققىياتىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

پەن تەرەققىياتىنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) پەننىڭ قەدىمكى تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ ئالاھىدىلىكى

بىرىنچى، قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ بىلىمى بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش ۋە بىۋاستە كۆزىتىش ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىدى. ئۇ چاغلاردا توپلانغان ماتېرىياللار چەكلىك، بەكمۇ يېتەرسىز بولغانلىقى ئۈچۈن پەن بۇ چاغلاردا پەقەت دۇنيانى ئومۇمىيلىق جەھەتتە تومتاقلا ئىزاھلاپ بېرىش بىلەن چەكلەنگەن، نۇرغۇنلىغان نەرسىلەرنى ئېنىق شەرھلەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلاتتى، يەنە بىر تەرەپتىن پەن خادىملىرىنىڭ ئەمگىكى پەقەت ئايرىم ئالىملارنىڭ ئەمگىكىدىنلا ئىبارەت بولغان ئىدى.

(2) پەننىڭ يېقىنقى زاماندىكى ئالاھىدىلىكى

ئەمەلىيەت دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن ھېسسى ماتېرىياللار كۆپەيدى. پەنلەر پەلسەپىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ مۇستەقىل يوسۇندا تەرەققىي قىلىشقا يۈزلەندى. ئىلمىي - تەجرىبىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن پەن تەرەققىياتىدا زور بۇرۇلۇشلار بارلىققا كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تەبىئەت ھادىسىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تۈرلىرى بويىچە كۆتىرىلىپ تەتقىق قىلىنغانلىقى، سىستېمىلىق كۆزىتىش بىلەن تەجرىبە ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن پەن راۋاجلىنىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا پەننىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ماتېرىيال توپلاش ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن تەبىئىي پەن يەنىلا تەجرىبە خاراكتېرىدىكى پەندىن ئىبارەت بولغان ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تەبىئىي پەن توپلىغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپىيىشىگە، شۇنىڭدەك ھەر بىر ساھەگە ئائىت ماتېرىياللار ئۆزىنىڭ ئىچكى باغلىنىشى بويىچە رەتلەنگەنلىكىگە ئەگىشىپ تەبىئىي پەن نەزەرىيە ساھەسىگە قەدەم قويدى.

(3) ھازىرقى زامان پېنىنىڭ ئالاھىدىلىكى

بىرىنچى، ھازىرقى زاماندا، پەن ئۆز ئارا باغلانغان بىر پۈتۈن سىستېمىدىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ھازىرقى زامان تەبىئىي پېنى - ئاساسىي پەن، تېخنىكا پېنى ۋە مەخسۇس تېخنىكا پېنىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئاساسىي پەننىڭ ۋەزىپىسى — تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل ماددا ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرى، ماددىنىڭ قۇرۇلمىسى، ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت. ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە، ئاسترونومىيە، گېئولوگىيە قاتارلىق پەنلەر ئاساسىي پەنگە كىرىدۇ. ئاساسىي پەننىڭ ئەمەلىيەتتە قول-

لىنىشى بىلەن تەدبىقلانما پەنلەر ۋۇجۇدقا كەلدى. تەدبىقلانما پەنلەر ئاساسىي پەنلەرنى ئۆزىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى قىلىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان كونكرېت پەن - تېخنىكا مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ، ئۇ ئاساسىي پەنلەر بىلەن ئەمەلىيەت ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينايدۇ. تەدبىقلانما پەن: تېخنىكا پېنى ۋە مەخسۇس تېخنىكا پېنى دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلىنىدۇ. تېخنىكا پېنى تەدبىقلانما ئاساسىي پېنى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ھەر خىل مەخسۇس تېخنىكا تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. يېزا ئىگىلىك پېنى، مېتاللورگىيە پېنى، ماتېرىيال پېنى، قۇرۇلۇش ئىسسىقلىق فىزىكىسى، ئېلېكتر سانائەت پېنى، ھېسابلاش ماشىنىسى پېنى، ئاپتوماتلاشتۇرۇش پېنى قاتارلىقلار ئەنە شۇ تېخنىكا پېنىگە كىرىدۇ. مەخسۇس تېخنىكا پېنى بولسا، نەزەرىيىۋى پەننىڭ يېتەكچىلىكىدە سانائەت، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشىدىكى مەخسۇس خاراكتېرلىك تېخنىكا — يېرىم ئۆتكۈزگۈچ تېخنىكىسى، ئېلېكترون تېخنىكىسى، لازېر تېخنىكىسى، يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسى، يېزا ئىگىلىكىدە سورتلارنى يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى، ئىلمىي تەجرىبە سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى بىلەن ھازىرقى زامان تېخنىكا پېنىنىڭ تۈرى كۆپەيمەكتە. ھەر خىل مەخسۇس تېخنىكىمۇ ئۇچقاندەك راۋاجلانماقتا. تەدبىقلانما پەن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا چوڭ تېخنىكا ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش ھەمدە ئۆتكۈر تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە بارغانسېرى ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىماقتا.

ئاساسىي پەن بىلەن تەدبىقلانما پەن ئوتتۇرىسىدا ھەم پەرق، ھەم باغلىنىش بار. تەدبىقلانما پەن ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى كونكرېت مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. ئاساسىي پەن تەدبىقلانما پەننىڭ ئەك يۇقىرى دەرىجىدىكى ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، ئاساسىي پەن تەدبىقلانما پەن ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ. ئاساسىي پەن بولمىسا، تەدبىقلانما پەن يۇقىرى كۆتۈرەلمەيدۇ. تەدبىقلانما پەن بولمىسا، ئاساسىي پەننىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى قىيىن. ئۇلار ئۆز ئارا باغلانغان بولۇپ، ئۆز ئارا بىر بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئاساسىي پەن، تېخنىكا پېنى ۋە مەخسۇس تېخنىكا پەنلىرىنىڭ ھەر قايسىسى نىسبىي مۇستەقىللىققا ئىگە. ھەم ئۆز ئارا باغلانغان. ئۇلارنىڭ ئۆزلۈكسىز بۆلۈنۈشى ۋە ئۆزلۈكسىز ئومۇملىشىشى نەتىجىسىدە يېڭى پەنلەر ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ بىرلىكىدىن بىر پۈتۈن ئىلىم - پەن سىستېمىسى شەكىللىنىدۇ. يېقىنقى بىر نەچ-

چە ئون يىللاردىن بۇيان ھەر خىل پەنلەرنىڭ ئۆز ئارا گىرەلىشىپ كېتىشى ۋە ئۆز ئارا بىرلىشىشىدىن نۇرغۇنلىغان ئارىلىق پەنلەرى ۋۇجۇدقا كەلمەكتە. مەسىلەن، فىزو خىمىيە، خىمىيە فىزىكىسى، بىئو مېخانىكىسى، بىئو خىمىيە، بىئو فىزىكا، گېئوخىمىيە، ئاسمان جىسىملىرى فىزىكىسى، ئالەم بىئولوگىيىسى ۋاھاكازالار.

بۇنداق يۈزلىنىشتىن ئىجتىمائىي پەنمۇ خالى ئەمەس. ئارىلىق پەنلىرى ھەر خىل ھەرىكەت شەكىللىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى ۋە ئۆز ئارا ئۆزگىرىشىنى ئېچىپ بېرىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە بىرەر نەزەرىيە مەسىلىسى ياكى بىرەر ئەمەلىي مەسىلە بىرەر ساھە پېنىنىڭ ئىشى بولۇپلا قالماستىن، بىر نەچچە ساھەگە مەنسۇپ پەنلەرنىڭ بىرلىكتە تەتقىق قىلىشى بىلەن ھەل قىلىنماقتا. مۇھىت ھەققىدىكى تەتقىقات — ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق ئىلمى، يەر شارى خىمىيىسىنى ئاساس قىلىپ، فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە، گېئولوگىيە، جۇغراپىيە، تىبابەتچىلىك، قۇرۇلۇش بىلىمى قاتارلىق بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىككىنچى، تەبىئىي پەن بىلەن ئىقتىسادىي پەن ھەمدە ئىجتىمائىي پەن ئۆز ئارا باغلىنىشلىقى ھازىرقى زامان پەن تەرەققىياتىدىكى يېڭى بىر يۈزلىنىش.

تېخنىكا ئىقتىسادىي پېننى ئالىدىغان بولساق، ئۇ: (1) دۆلەت تۈپرىقىنى؛ (2) نوپۇس ۋە ئادەم كۈچ بايلىقىنى، (3) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماددىي ئاساسى، تېخنىكا سىياسىتى، تېخنىكا تەدبىرى قاتارلىق ھەر خىل ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەمەلىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ، ۋەتىنىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن فىزولوگىيە، پسىخولوگىيە، ئىقتىسادشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، ماركسىزم - لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئەمەلىيەتكە تەدبىقلاش جەھەتتە داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ۋە ئۇلارنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش كېرەك.⑪ ئىگىلىك باشقۇرۇش پېننى ئالىدىغان بولساق، ئۇ مەمۇرىي ئىدىيە، ئىقتىسادىي ۋە قانۇنىي يول بىلەن باشقۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۈچىنچى، ھازىرقى زامان پەن - تەتقىقاتىدا تەتقىقات ئۇسۇلى ئورتاقلاشماقتا. پەن بارغانسېرى ماتېماتىكىلاشماقتا. ھازىرقى زامان پېنىدە كۆزىتىش، تەجرىبە قىلىش، ئىلمىي ئابستراكتسىيە لوگىكىلىق ھۆكۈم، تەجرىبە بىلەن ئىسپاتلاش قاتارلىق بىر قاتار ئۇسۇللار قوللانغاندىن تاشقىرى، ھەر قايسى پەنلەرنىڭ يەنە نۇرغۇنلىغان ئۆزىگە خاس تەتقىقات ئۇسۇللىرى بولىدۇ. تەبىئىي جەريانلار ۋە ھادىسىلەر ئۆز ئارا باغلانغانلىقى ئۈچۈن ھەر بىر پەندە قوللىنىلغان مەخسۇس تەت-

⑪ يوكواكېيوەن: «پەن - تېخنىكا بىلەن ئىقتىساد ۋەجەمئىيەت بىرلىكى ھەققىدە» نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

قىقات ۋە نەزەرىيە ئۇسۇلىنى باشقا پەنلەرگىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، مېخانىكىدا نەزەرىيىسى ۋە ئۇسۇلىنى فىزىكىنى تەتقىق قىلىشقا، فىزىكا ۋە خىمىيە-نىڭ ئۇقۇم ۋە ئۇسۇللىرىنى بىئولوگىيىنى تەتقىق قىلىشقا، ماتېماتىكىنى بولسا، ھەر قايسى پەنلەرگە تەدبىق قىلىشقا بولىدۇ. شەيئىلەرنى تەتقىق قىلغاندا ئاۋۋال ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ۋە مىقتارىنى بېكىتىشكە توغرا كېلىدۇ. بارلىق پەنلەر ماتېما-تىكىدىن ئايرىلالمايدۇ. ھازىرقى زامان پەننىڭ پىشىپ - يېتىلگەنلىكىنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى ئۇنىڭ كەڭ كۆلەمدە ماتېماتىكىنى قوللانغانلىقىدا. پەنلەرنىڭ ما-تېماتىكىلىشىشى ھازىرقى زامان پەن تەرەققىياتىدىكى ئومۇمىي يۈزلىنىش بولۇپ قالدى. ھېسابلاش ماشىنىسى بۇ يۈزلىنىشنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرمەكتە.

تۆتىنچى، پەن - تېخنىكىدا ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش تېخىمۇ كۈچەيدى. بۇ ئىچ تەرەپ بىرلىشىپ بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندى. ھازىرقى زامان پېنىدىكى ئىلگىرىلەش كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە بولغان مۇناسىۋىتىدە سۈپەت خاراك-تېرلىك ئۆزگىرىشنىڭ كېلىپ چىققانلىقىدا ئەمەس، ئۇنىڭ تېزلىك بىلەن تېخنى-كىغا ئايلىنىپ، بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى شەكىللەندۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كەڭ زېمىن ئېچىپ بەرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە پەننى ئىختىرا-لارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىش ۋاقتى بارغانسېرى قىسقارماقتا. توك بايقى-لىپ ئەمەلىيەتتە قوللىنىلغىچە 150 يىل، ئاپپارات قائىدىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ياسالغىچە 112 يىل، ۋات كەشپ قىلغان پار ماشىنىسى ياسالغىچە 56 يىل، لامپۇشكا ئىختىرا قىلىنىپ ياسالغىچە 30 يىل، ئايروپىلان ئىختىرا قىلىنىپ ياسالغىچە 20 يىل كەتكەن ئىدى. ئاتوم يادروسىنىڭ پارچىلىنىدىغانلىقى 1939 - يىلى بايقىلىپ 6 يىلدىن كېيىن بىرىنچى ئاتوم بومبىسى پارتلىدى. 15 يىلدىن كېيىن بىرىنچى ئاتوم ئېلېكتىر ئىستانسىسى ياسالدى. كرىستال لامپۇشكىنىڭ ياسىلىپ چىقىشىغا 3 يىل كەتتى، لازېر نۇر تېخنىكىسى ئىختىرا قىلىنىپ بىر يىلدا ئەمەلىيەتتە قول-لىنىلىشقا باشلىدى. بۈگۈنكى كۈندە پەننىڭ بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىش دەۋرى زور دەرىجىدە قىسقىراپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە. ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى ۋە ئىلمىي تەجرىبىدە ئېرىشكەن ماتېرىياللار يەكۈنلىنىپ، نەزەرىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئۇ، يەنە ئىشلەپ-چىقىرىش ئەمەلىيىتى ۋە ئىلمىي تەجرىبە ئەمەلىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئەمە-لىيەت جەريانىدا كۈزىتىلىدۇ، ئۇ يەنە تېخىمۇ يۇقىرى بولغان ئەمەلىيەتكە يېتەك-چىلىك قىلىدۇ. بۇ بولسا پەننىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىش يولى. ئۆتكەن ئەسىردە ئىلمىي تەجرىبە ئارقىلىق ئېلېكتىر ماگنىتلىق ئىنفىكت قاتارلىق ئېلېكتىر ماگنىت

قانۇنىيىتى كەشپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئاندىن گېنېراتور، دىۋىگاتېل ئىجاد قىلىنىپ، ئېلېكتر دۇنياغا كەلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قاتتىق جىسىم ئېنېرگىيە لىنتىسى قاتارلىق نەزەرىيىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەن ھەر خىل تىپتىكى يېرىم ئۆتكۈزگۈچلۈك قوبۇللىغۇچ، يېرىم ئۆتكۈزگۈچ قوبۇللىغۇچ يېڭى سانائىتى ۋۇجۇدقا كەلدى. راۋاجلاندى، يۇقىرى مالېكۇلىلىق خىمىيە ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن خىمىيىۋى تالالار، بىرىكمە كاۋچۇك، سۈنئىي تالا ياسىلىپ بىرىكمە خىمىيە سانائىتى مەيدانغا كەلدى. سىمسىز تېلېگراف ئىلمى بولمىغان بولسا، يېرىم ئۆتكۈزگۈچ فىزىكىسى بولمىغان بولسا، ئىلمىي تەجرىبىدە ئېلېكتر ماگنىت دولقۇنىنى ئۇچرىتالمىغان بولسا، رادىئوگرامما، رادار، كىرىستال لامپۇشكا، تۇپلاشقان ئېلېكتر يولى، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى، ئۇچۇر ۋە ئېلېكترونلۇق سانائەتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

بەشىنچى. پەن تەتقىقاتى زور دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشماقتا. ئامېرىكىدا تۇنجى ئاتوم بومبىسىنى ياساشقا قاتناشقان پەن - تېخنىكا خادىملىرى 15000 دىن ئاشقان، ئايغا قويۇپ بېرىلگەن ئالەم كېمىسىنى ياساشقا 440 مىڭ كىشى قاتناشقان، 30 مىليارتتىن ئوشۇق ئامېرىكا دوللىرى سەرپ قىلىنغان.

3. پەن ئىنقىلابىي كۈچ

بارلىق پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى يا بالدۇر، يا كېيىن ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىدۇ، ئۇ كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدىغان بىر خىل مەنىۋى كۈچ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوخشىمىغان ئۇسۇل ۋە ئوخشىمىغان يول بىلەن جەمئىيەتكە تەسىر قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

(1) پەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە كىرىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئۆزگىرىش ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن باشلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى پەن - تېخنىكا بىلەن ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئۆزگەرتىلىشىگە، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى بىلەن ئەمگەك ماھارىتىنىڭ ئېشىشىغا باغلىق. پەن - تېخنىكا ئەمگەك قورالى، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى ۋە ئەمگەك ماھارىتى جەھەتتە ناھايىتى زور رول ئوينايدۇ. بۇ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت. يولداش دېڭشياۋپىڭ: «تارىختا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن پەن - تېخنىكا بىلەن باغلانغان بولىدۇ. شۇنىڭدەك تارىختا ئەمگەك كۈچلىرىمۇ مۇئەييەن پەن - تېخنىكا بىلىمىني

ئىگىلىگەن ئەمگەك كۈچلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ»⑫ دېگەن.

بىرىنچى، پەن - تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەمگەك قورالىغا ئايلىنىدۇ. ماركس ئېيتقاندەك: «ئىلىم - پەن بىلىم ھالىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى.» تەبىئىي پەن ئالدى بىلەن تېخنىكا كەشپىياتلىرى ئارقىلىق ماددىلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغا ئايلىنىپ، يېڭى ئەمگەك ئوبيېكتىنى ئېچىپ بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىدۇ. تارىختىكى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى مۇئەييەن پەن - تېخنىكا بىلەن باغلانغان. ئەمگەك قوراللىرى، تۈرلۈك ماشىنىلار تەبىئەت دۇنياسىدا زادىلا بولغان ئەمەس. كىشىلەر ئۇلارنى پەنگە ئاساسلىنىپ، تەبىئىي ماددىنى ئۆزگەرتىپ، ئىختىرا قىلىپ ئىجاد قىلغان. ئەمگەك قوراللىرى، ماشىنىلار ماددىلاشقان پەن، ماشىنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىشى بىلەن تەبىئىي كۈچ (شامال، سۇ، نۇر، ئېلېكتر) كەڭ كۆلەمدە بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتناشتۇرۇلدى. نەتىجىدە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېڭى پەن - تېخنىكا سانائەتتە قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى 5% - 20% گىچە ئۆسكەن بولسا، بۈگۈنكى كۈندە يېڭى پەن - تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشى بىلەن 80% - 60% گىچە ھەتتا 100% گىچە ئۆستى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى دۇنيادىكى ئەڭ زور پولات تاۋلاش پېچلىرىنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتى 1000 توننا بولغان بولسا، 50 - يىللاردا 2000 توننا بولدى. بۈگۈنكى كۈندە ھېسابلاش ماشىنىسىنىڭ قوللىنىلىشى ھەممىدە پېچ قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى يېڭىلىقلار تۈپەيلىدىن كۈنلۈك مەھسۇلاتى 10.000 توننىغا يەتتى. بۇرۇن ئايروپىلان لايىھىسىنى ئىشلەش، لايىھىنى ئومۇميۈزلۈك چېرتيوژلاپ چىقىش ئۈچۈن زور مىقداردا ماددىي كۈچ ۋە مەنىۋى كۈچ سەرپ قىلىنىپ، ئاز بولغاندا 2 - 3 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىناتتى. بۈگۈنكى كۈندە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن پەقەت 2 - 3 ئاي ئىچىدىلا لايىھىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى تۈگەتكىلى بولىدىغان بولدى. كۆپچىلىككە ئايان، يېزا ئىگىلىكى ئۆز بېشىدىن ئىپتىدائىي، ئەنئەنىۋى ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان 3 تارىخىي دەۋرنى ئۆتكۈزمەكتە. ھازىرقى زامان يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى - ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتە ئىلمىيلىشىش، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى جەھەتتە ماشىنىلىشىش، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلىي جەھەتتە ئىجتىمائىيلىشىشتىن ئىبارەت. پەن - تېخنىكى-

⑫ دىڭشياۋپىڭ: «مەملىكەت ئىلىم - پەن يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن نۇتۇق»، 1978 - يىل 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى

نىڭ يېڭى ئېگىلىكىدە قوللىنىلىشى ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇر-
ماقتا. گوللاندىيىدە بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 876 جىڭ، جەنۇبىي چاۋشەندە
شالىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 904 جىڭ، ئامېرىكىدا قوناقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 950
جىڭ، ياپونىيىدە چارۋىنىڭ قوتاندىن چىقىشى 200% بولماقتا. 4 جىڭ يەم بىر
جىڭ گۆشكە ئايلانماقتا. گوللاندىيە توخۇسى يىلىغا 260 دانە تۇخۇم بېرىدۇ، دانىسى
60 گرامدىن ئوشۇق، 2.5 جىڭ، 2.8 جىڭ يەم بىر جىڭ تۇخۇمغا ئايلىنىدۇ.
ئىككىنچى، ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ دائىرىسى كېڭەيدى. تەبىئىي پەن تېخنىكا ئىخ-
تىرالىرى ئارقىلىق ماددىلىشىپ ئەمگەك قورالىغا ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى
ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ دائىرىسىمۇ كېڭەيدى. شۇڭلاشقا ئەمگەك ئوبيېكتى يېڭى قىيا-
پەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتناشماقتا. ئەمگەك ئوبيېكتى يەر،
ئورمان، يەر ئاستى بايلىقلىرى ۋە سۇ كۈچى قاتارلىق تەبىئىي شەرت - شارائىت-
لارنى كۆرسىتىدۇ. ئەمگەكنىڭ تەبىئىي شەرت - شارائىتنىڭ ياخشى - يامانلىقى
مۇئەييەن دەرىجىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا، ئەمگەك ئىشلەپ-
چىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئە-
گىشىپ ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ دائىرىسىمۇ كېڭىيىدۇ، چوڭقۇرلىشىدۇ. مەسىلەن، ئا-
دەتتە ئۈنۈمسىز يەر دەپ پايدىلانمايدىغان يەرلەر ئۈنۈملۈك يەرلەرگە ئايلىنىشى،
كېرەكسىز نەرسىلەر پايدىلىق نەرسىلەرگە ئايلىنىشى مۇمكىن. بۇرۇن ئەمگەك ئوب-
يېكتى دائىرىسىگە كىرمەيدىغان ئازوت ۋەھاكازالاردىن بىرىكمە ئامىياك ئىشلەپچى-
قىرىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىگە كىردى.

ئۈچىنچى، پەن - تېخنىكىنى ئۆگىنىش ئارقىلىق ئەمگەك ئىختىدارى يۇقىرى
كۆتۈرۈلمەكتە. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ جانلىق ئامىل بولغان
ئادەم پەننى بىلىمگە، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسىگە ۋە ئەمگەك ماھارىتىگە ئىگە بولغان
ھالدا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئىشلىتىدىغان، ماددىي ۋاسىتىلارنى ئىشلەپچى-
قىرىدىغان ئادەمنى كۆرسىتىدۇ. ئەمگەكچىلەر زۆرۈر بولغان پەن - تېخنىكا بىلىم-
لىرىنى، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ماھارىتىنى ئىگىلەپ ۋە
تەييارلاپ، يېڭى تىپتىكى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى قوللىنىپ، ماددىي ئىشلەپ-
چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىدۇ. تارىخ-
تىكى ئەمگەكچىلەر مۇئەييەن پەن - تېخنىكىنى ئىگىلىگەن ئەمگەكچىدىن ئىبارەت.
باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى تاش قورال دەۋرى، قۇللۇق جەمئىيىتىنىڭ مىس قورال
دەۋرى، فېئوداللىزم جەمئىيىتىنىڭ تۆمۈر قورال دەۋرى، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ
پار ماشىنا دەۋرى ۋە ئېلېكترلىشىشى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىگىلىگەن بىلىملىرى،

ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى ۋە ئەمگەك ماھارىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن باغلانغان. ئەمگەكچىلەرنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسى قانچە يۇقىرى، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى قانچە مول، ئەمگەك ماھارىتى قانچە ئۈستۈن بولسا، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا جارىي قىلدۇرىدىغان رولىمۇ شۇنچە زور بولىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە پەن - تېخنىكا ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقاچقا ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ يېڭىلىنىشى، ھۈنەر - سەنئەتنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ تېز بولماقتا.

پەن - تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى نەزەرىيە مەسىلىسى، تېخنىكا مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئۈزلۈكسىز يېڭىلاش، ئەمگەك ئوبيېكتىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىش، ئەمگەكچىلەرنىڭ بىلىم سەۋىيىسى ۋە ئەمگەك ماھارىتىنى داۋاملىق يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ئۈزلۈكسىز يېڭىلاش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتنىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى ئىچىگە سىڭىپ كىرىپ، بۇ ئامىللارنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۈزلۈكسىز يوسۇندا يېڭى سەۋىيىگە ئېرىشتۈرىدۇ.

ئەمەلىيەتتىن قارىغاندا، تەبىئىي پەن بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىدۇ. ماركس، ئېنگېلس ئەشۇنداق بىر پاكىتنى نەزەردە تۇتۇپ، تەبىئىي پەننىڭ «ناھايىتى زور دەرىجىدە بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىدىغان»⑬ لىقىنى، نەزەردە تۇتۇپ پەن «ئومۇمەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچى»⑭ دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. شۇنىڭدەك ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، پەن تېخنىكىنىڭ داۋاملىق ئىلگىرىلىشى بىلەن ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىدۇ»⑮ دېگەن ئىدى. ئېنگېلس: «پەن پۈتمەس - تۈگىمەس ئىشلەپچىقىرىش ئىختىدارى...... ئادەم ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغان ئەمگەك ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئەڭ تۆۋەن چەككە ئازىيىدۇ»⑯ دېگەن ئىدى.

پەن بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئىجتىمائىي ئىنقىلابقا سەۋەب بولىدۇ. شۇڭلاشقا ماركس: «پەن تارىختا تۈرتكىلىك رول ئوينايدىغان ئىنقىلابىي كۈچ»⑰ دېگەن. ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ۋە ماۋزېدۇڭ قاتارلىق پرولېتارىيات داھىلىرى — پەننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدىكى تۈرتكىلىك رولىنى

---

⑬ ماركس» «سىياسىي ئىقتىساد پروگراممىسى» (قوليازما) خەنزۇچە 3 - بۆلۈم 350 - بەت.
⑭ «ماركس» «ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 26 - توم، خەنزۇچە نەشرى 664 - بەت،
⑮ «ماركس» «ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 23 - توم، خەنزۇچە نەشرى 664 - بەت.
⑯ «ماركس» «ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 1 - توم. خەنزۇچە نەشرى 616 - بەت.
⑰ «ماركس» «ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 3 - توم، خەنزۇچە نەشرى 575 - بەت.

نەزەرھە توتۇپ ئېلىم - پەنگە ئېتىبار بىلەن قارىغان، ئېلىم - پەن ئەھلىنى دەھشەتلىگەن ئىدى.

2) يەن - تېخىمۇ ئىنقىلابىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى جەريانىنى بەلگىلىگۈچ رول ئوينايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى يا بالدۇر، يا كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، سىنىپىي جەمئىيەتتە سىنىپىي كۈرەش، سىياسىي كۈرەش ئەڭ ئاخىرقى ھېسابتا پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. قەدىمكى زامان ئادەملىرى جىسىملارنى سۈركەشتىن ئوت ھاسىل قىلىپ ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقتى. ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن ساپال قاچىلارنى ياسىيالايدىغان ھەمدە ميتاللارنى تاۋلىيالايدىغان بولدى. مىس قوراللارنى ئىشلەتكەندىن كېيىن ئۇۋچىلىق مەھسۇلاتلىرى زور دەرىجىدە ئاشتى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن خۇسۇسىي مۈلۈك، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك كۆز قارىشى كېلىپ چىقىپ، ئىنسانلار جەمئىيىتى تۇنجى قېتىم سىنىپلارغا بۆلۈنۈپ تارىختا قۇللۇق جەمئىيەت كېلىپ چىقتى. تۆمۈرنىڭ تاۋلىنىشى ۋە تۆمۈر قوراللارنىڭ دېھقانچىلىقتا كەڭ قوللىنىلىشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ يېڭىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. قۇللۇق جەمئىيىتىدە يېڭى سىنىپلار كېلىپ چىقتى. قۇللارنىڭ كۆپ قېتىملىق قوزغىلاڭلىرى قۇللۇق جەمئىيىتىنىڭ ھۇلىنى تەۋرىتىپ قويدى، كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى پارچىلاندى، يېڭى تىپتىكى پومېشچىكلار سىنىپى يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تايىنىپ، يەن - تېخىمۇ يېڭىلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ زوراۋانلىققا يۈزلەنگەن قۇلدارلار سىنىپىنى يېڭىپ، فېئوداللىق جەمئىيىتىنى بەرپا قىلدى. ياۋروپادا 17 - ۋە 18 - ئەسىرلەردە پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ سانائەتتە قوللىنىلىشى «پۈتۈن دۇنيانىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى ئىنقىلابلاشتۇردى»، فېئودال كىنەزلەرنىڭ يوقىلىشى ئۈچۈن ماتەم قوڭغۇرىقى بولدى، شۇنىڭ بىلەن سانائەت ئىنقىلابىي دەۋرى يېتىپ كەلدى. سانائەت ئىنقىلابى ئەمگەك ۋاستىلىرىنى يېڭىلىدى. كىشىلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتتى. ئۇنىڭغا ماس ھالدا يېڭى ئەمگەك تەشكىلى ۋە ئەمگەك شەكلى ۋۇجۇدقا كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىيلاشتى، ئىش تەخسىماتى ئىنچىكىلەشتى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدىمۇ ئۆزگىرىش كېلىپ چىقىپ يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى كېلىپ چىقتى. فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇنا-

سىۋىتىنىڭ ۋەكىلى بولغان پومېشچىكلار سىنىپى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر يوسۇندا توسقۇنلۇق قىلدى. نەتىجىدە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئارـ قىلىق غەلىبە قىلغان، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئاخىر فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. 19 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرـ گىچە يېڭى پەن ـ تېخنىكا ئىنقىلابى يۈز بېرىپ، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، ئىچىدىن يانىدىغان دۋىگاتېل كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىپ، ماشىنا ۋە ھۈنەر ـ سانائەتتە زور ئۆزگىرىشلەر كېلىپ چىقتى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى كۈچەيدى. كاپىتاـ لىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدە يېڭى، قىسمەن خاراكتېرلىق ئۆزگىرىشلەر كېلىپ چىقتى. ئەركىن كاپىتالىزم مونوپول كاپىتالىزمغا ئۆزگەردى. ئىشلەپچىقىرىشـ نىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن ئىگىلىنىشىنىڭ خۇسۇسىيلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى. كاپىتالىزم زاۋاللىققا يۈزلەندى، پرولېتارىيات ئىنقىلابى دەۋرى باشلاندى. پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئارقىلىق سوتسىيالىزم يېڭى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت سۈپىتىدە دۇنياغا كەلدى ۋە راۋاجلانـ ماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پەننىڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئىشلەپچىقىرىشـ نىڭ ئىلمىيلىشىشى ۋە ئىجتىمائىيلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى، بۇنىڭغا ماس ھالدا ئىشلەپچىقىرىش مەخسۇسلىشىش، ھەمكارلىق كۈچىيىش، ئەمگەك ۋاقتى قىسقىرىپ، ئەمگەك سىجىللىقى تۆۋەنلىشىش، جىسمانىي ئەمگەك ئازىيىپ، زېھنىي ئەمگەك كېڭىيىش قاتارلىق يېڭى ئەھۋاللار كېلىپ چىقتى. بۇ ئەھۋاللار جەمئىيەت قۇرۇلـ مىسى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشكە تۈرتكە بولماقتا، بۇ ئەھۋال كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ تۈپ زىددىيىتىنى ئۆتكۈرلەشتۈرمەكتە. بۇ زىددىيەتنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى نەتىجىسىدە ئىنقىلابى يول بىلەن كاپىتالىزم يوقىلىپ سوتسىيالىزم چوقۇم غەلىبە قىلىدۇ.

(3) پەن ئۇستقۇرۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پەنلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ، ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇستقۇرۇلمىغا مەنسۇپ، تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ بىر قىسمى ئىشلەپچىقىرىش كۈچـ لىرىگە كىرىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بىر قىسمى ئىقتىسادىي بازىسقا كىرىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ توغرا يۈنىلىشى ۋە ئەكسى يۈنىلىشى بويىچە ئۆز ئارا تەسىر كۆرـ سىتىدۇ. پەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىپ، ماددىي كۈچ بولۇپ ئىجتىماـ ئىي مەۋجۇدىيەتنى ئۆزگەرتىش يولى بىلەن پۈتكۈل ئۇستقۇرۇلمىغا تەسىر كۆرسەتكەن دىن باشقا، بۇ خىل ئىدىيىۋى قورال سۈپىتىدە ئىجتىمائىي ئاڭغا تەسىر كۆرسىتىپ، پەلسەپە سەنئەت، قانۇن، دىن قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىشىگىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىلىرىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن ئىپتىدائىي دىنىي ئىدىيىلەر مەيدانغا كەلدى، تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ سىرلىقلاشتۇرۇلىشى ۋە ئادەملەشتۈرۈلىشى بىلەن ئەڭ دەسلەپكى خۇدالار پەيدا بولدى. ئۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ ئابىستراكىت تەپەككۇر ئىقتىدارى تۆۋەن ئىدى. شۇڭلاشقا ھەر قايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەر مەلۇم كونكرېت نەرسىلەرنى «خۇدا» قىلىۋالدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇرغۇنلىغان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلىشىدىن بىر - بىرىنى چەكلەپ تۇرىدىغان شامال خۇداسى، يامغۇر خۇداسى، ئاي خۇداسى، قۇياش خۇداسى، ئاياللار خۇداسى ئىپتىدادا شەكىللەندى. قۇللۇق جەمئىيەتتە كىشىلەر سىنىپلارغا بۆلۈنگەنلىكى، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەخسىماتى، ئابىستراكىت تەپەككۇر ئىقتىدارىنىڭ راۋاجلىنىش تۈپەيلىدىن يالغۇزلا تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ساختا ئىنكاسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭمۇ ساختا ئىنكاسى بولۇپ قالدى. كىشىلەر ئارىسىدا تەبىقە مۇناسىۋىتى كېلىپ چىققاندا شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا خۇدالارمۇ ئالىي خۇدا، تۆۋەن دەرىجىلىك خۇدا، ئاساسىي خۇدا ۋە ئادەتتىكى خۇدالارغا بۆلۈندى. پادىشاھلىق تۈزۈم كېلىپ چىققاندا، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا بىر خۇدالىق دىن كېلىپ چىقتى. بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنى ۋە ئىسلام دىنى ئەشۇنداق بىرخۇدالىق دىن. قۇلدارلار دىندىن پايدىلىنىپ، تەغدىرچىلىقنى تەرغىپ قىلدى. پومىشچىكلار سىنىپىنىڭ بەزى ۋەكىللىرى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۆزى تەڭرىدۇر، دېگەن قاراشنى تەرغىپ قىلدى. پومىشچىكلار سىنىپى ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغاندىن كېيىن مەلۇم ۋاقىت ئۆتىشى بىلەن زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. ئۇلارمۇ دىندىن پايدىلىنىپ، بۇ ئالەمنىڭ «جەننىتى» نى ئۆزگە مەنسۇپ قىلىپ، ئۇ دۇنيانىڭ «جەھەننىمى» نى ئاچ - يالىڭاچ خەلققە دەۋەت قىلىپ، فېئودالىق تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇندى. ئوتتۇرا ئەسىردە غەربىي ياۋروپادا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان خىرىستىيان دىنى، فېئودال دەرىجە تۈزۈمىگە مۇناسىپ ھالدا فېئودال دىنىي مەرتىۋە تۈزۈمىدىكى دىنىي تەشكىلات بولۇپ شەكىللەندى. رىم فافاسى خىرىستىيان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمران ئىدى. يۇقىرى دەرىجىلىك راھىبلار چوڭ پومىششىكلاردىن ئىدى. يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بورژۇئازىيە پەندىن پايدىلىنىپ فېئودالىزمغا، خۇراپاتچىلىققا قارشى تۇردى. ئەمما ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، بىر مەزگىللىك ئۆزگىرىشتىن كېيىن دىندىن پايدىلىنىپ پرولېتارىيات ۋە خەلق ئاممىسىنى تېخىمۇ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ۋە ئەزدى. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە دىننىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار يوقىتىلدى. ئەمما دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار

يەنىلا مەۋجۇت. پارتىيىمىز دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يۈرگۈزدى، كوممۇنىزمدا دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇش سەۋەبلىرىنىڭ ھەممىسى تۈگەيدۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار، شۇنىڭدەك دىنىنىڭ ئۆزىمۇ ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇش ئىمكانىيىتىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولىدۇ.

پەلسەپىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، پەن ساھەسىدىكى ھەرقېتىملىق دەۋر بۆلگۈچ كەشپىياتلار ماتېرىيالىزمنىڭ مۇقەررەر يوسۇندا ئۆزىنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىشكە سەۋەب بولدى. كوفرنىكنىڭ، «يەر مەركىزى» تەلىماتىغا قارىمۇ - قارشى ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «قۇياش مەركىزي تەلىماتى» قاتارلىق پەننىڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرى يېقىنقى زامان پەلسەپە ئىدىيىسىنىڭ كۈچلۈك ئىلمىي ئاساسىغا ئايلاندى. پەننىڭ ئۆزىدىكى تەرەققىياتىغا ئاساسەن، ئوتتۇرىغا قويۇلغان «يۇلتۇز تۇمانى» تۇغرىسىدىكى قىياس مېتافىزىكىدىن يوچۇق ئاچتى. ھەر قايسى پەنلەرنىڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرى، بولۇپمۇ 3 چوڭ كەشپىيات ماركسىزملىق پەلسەپىنىڭ ئىلمىي ئاساسىغا ئايلاندى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ پەن - تېخنىكىنىڭ يېڭى نەتىجىلىرى، مۇشۇ نەتىجىلەرنىڭ تۈگۈنىدىن ئىبارەت بولغان تېزگىنلەش نەزەرىيىسى، ئۇچۇر نەزەرىيىسى ۋە سىستېما نەزەرىيىسى ماركسىزملىق پەلسەپىنىڭ تەرەققىياتىنى يېڭى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىمەكتە ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولماقتا.

پەن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدىن قارىغاندا جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر ئىنقىلابىي كۈچ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، شۇنىڭدەك جەمئىيەتنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ فېئوداللىزمدىن ئۈستۈن بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى پەن بىلەن باغلانغان. كاپىتالىزمنىڭ مۇقەررەر يوقىلىپ، سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەر يوسۇندا غەلىبە قىلىشى پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە كاپىتالىزمنىڭ ئۆزى ھەل قىلالمايدىغان زىددىيەتلىرىنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى بىلەن باغلانغان. سوتسىيالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش بىلەن باغلانغان ھالدا كېلىپ چىقىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ كاپىتالىزمغا قارىغاندا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشەلىشىنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبى يەنىلا تېخنىكا ۋە مائارىپ بىلەن باغلانغان. 4 ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ئىسلاھات ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتىن قوزغالغان ئاكتىپلىق پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىنى چوقۇم ئىلگىرى سۈرىدۇ، پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە بىز تۇرۇۋاتقان سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇقەررەر يوسۇندا ئىلگىرى سۈرىدۇ.

بۇ ماقالىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋاھاپ خېۋىر

Altunoq

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدىكى بەزى قاراشلىرىم

ئابلەت نۇردۇن

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى (ئەسلى زاتى) توغرىسىدىكى مۇھاكىمە — شىنجاڭ تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخىدىكى مۇھىم، ئەھمىيەتلىك تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بىرمۇنچە تارىخىي مەسىلىلەرگە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق تۈردە چېتىلىدۇ. تارىخشۇناسلار بۇ مەسىلە ئۈستىدە خېلى ئۇزاقتىن بۇيان تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ خېلى نۇرغۇن كىتابلار نەشىر قىلىنغان، ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي يۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان ئورتاق قاراش شەكىللەنگىنى يوق. 1980- يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئېچىلغان «ئۇيغۇرلارنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»دا ئوقۇلغان ئىلمىي ماقالىلارنىڭ ئاساسىي نۇقتىئىنەزەرلىرى تونۇشتۇرۇلغان «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1981 - يىل 30 ئىيۇلدىكى ماقالىسىغا ئاساسلانغاندا بۇ ھەقتىكى ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلارنى ئالتە خىلغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن. مەن ئەنە شۇ قاراشلاردىن، روشەن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىلنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

1 - خىل قاراشتىكىلەر — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادى مىلادى، 840 — يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840) قىرغىزلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇرۇش، كېسەللىك ۋە ئاپەت سەۋەبىدىن غەربكە كۆچكەن، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراشتىكىلەر، شىنجاڭدىكى يەنى تارىم ئويمانلىقىدا 840 - يىلدىن ئىلگىرى ياشايدىغان خەلقلەر تۈركىي تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشەتتى، گەرچە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى يەرلىك خەلقلەردىن ئاز بولسىمۇ، تىل، ئۆرپ — ئادەتى ۋە پىسخولوگىيىسى ئوخشىشىپ كەتكەچكە، ئۇلار يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئاسانلا قوشۇلۇپ كەتكەن، دەپ ھېسابلايدۇ.

2 - خىل قاراشتىكىلەر — ئۇيغۇرلار تىيانشاننىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا

840 — يىلىدىن ئىلگىرى، ھەتتا مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا بار بولغان شىنجاڭدىكى ئەڭ قەدىمكى خەلق دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئالدىنقى ۋە كېيىنكى «خەننامە» نىڭ «غەربىي رايون تەزكىرىسى»دە تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ ياقىلىرىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ سانىنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرىدۇ. «تەزكىرە» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ سانى بىر مىليوندىن ئارتۇق ئىكەنلىكى مەلۇم. ھالبۇكى ئورخۇن ۋادىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى كۆپ بولغاندىمۇ 100 — 200 مىڭ ئۆپچۆرىسىدە بولغان، بۇلار سان جەھەتتە مۇتلەق ئازچىلىقنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ سان جەھەتتىن كۆپ بولغان يەرلىك خەلقلەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىۋالغانىدى دېگەن كۆز قاراش پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ خىل كۆز قاراشقا «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ خەنزۇچە نەشرى 81 - يىل 1 - سانىدىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدىكى يېڭى مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىسىنى، ئۇيغۇرچە نەشرى 82 - يىل 2- سانىدىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر» دېگەن ماقالىلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ خىل قاراشلارغا باھا بېرىشتە، ھەسسىياتقا بېرىلىپ ھۆكۈم چىقىرىشقا ئالدىراپ كەتمەسلىكىمىز، تارىخىي پاكىتلار ئۈستىدە ئەتراپلىق مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتا، ئالدى بىلەن، ھۇنلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىر جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەت ئىكەنلىكىنى ئومۇمىي يۈزلۈك ئېتىراپ قىلىدۇ.

ئەمما تۈركلەر بىلەن ھۇنلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى ۋە تۈركلەرنىڭ ئەجدادى مەسىلىسىدە ئوخشاشمايدىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت. بەزى ئالىملار (مەسىلەن: ماچاڭشۇ، سۇڭتىيەن شۇنەن قاتارلىقلار) تۈركلەرنى تىل (دى، دىڭلىڭ، تېيىلى) لاردىن كېلىپ چىققان دېسە، يەنە بەزىلەر، ھۇنلاردىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ. ئازساندىكى تەتقىقاتچىلار بولسا، تۈركلەرنى ساكلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان تىگىراخا ئۇدا (ئۇچلۇق قالپاقلىق ساكلار) بىلەن تېيىلى (تۇرا) قەبىلىلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك قان ئارىلىشىشىدىن تەدرىجى شەكىللەنگەن، دەپ ھېسابلايدۇ.

جۇڭگونىڭ تارىخنامىلىرىدا، ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ نامى ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە تۈرلۈك ئاھاڭ تەرجىمىسى بىلەن ئاتالغان، مەسىلەن: ئالدىنقى چىن دەۋرىدە دى (狄)، خەن دەۋرىدە دىڭلىڭ (丁零) (ئەينى چاغدا تىڭلىڭ دەپ

ئوقۇلغان)، سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە تېلى (铁勒، تۇرا)، ۋېيخې يېزىقى (ئورخۇن
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە دەۋرىدە، يە-
نى مىلادى 789 — يىلى خۇيگۇغا ئۆزگەرتىلگەن)، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە،
خۇيخى، خۇيگۇ دېگەن ناملار داۋاملىق قوللىنىلغاندىن باشقا، يەنە ۋۇگۇ، ۋېۋۇئېر، ۋې-
گوئېر، ۋېيۋۇ قاتارلىق ئون نەچچە خىل نام بىلەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، يۈەن
سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان ناملاردىن سىرت، خۇيخۇي دېگەن نام بىلەن، چىڭ
سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە چەنتۇخۇي، خۇيبۇ دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. ئەمە-
لىيەتتە، بۇلارنى بىر خىل نامنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ھەر-
خىل تەلەپپۇز قىلىنىشى ياكى مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئاساسەن قويۇلغان نام دەپ
قاراشقا بولىدۇ. لېيۇ يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»نىڭ 87 - بېتىدە
قەدىمكى چاغدا، خەنزۇچە خەتلەرنىڭ تەلەپپۇزىدا كۆپ ھاللاردا «ڭ» تاۋۇشى چۈ-
شۈپ قالىدىغانلىقى، مەسىلەن ئەينى چاغدا «丁» (ting) ئوقۇلۇشقا تېگىشلىك
خەتنىڭ «تى» (ti) دەپ، «经» (king) خېتى «ki» دەپ، «龙» خېتى «Lu» دەپ
تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئېيتىلغان، تىئوپلاست «تىل» دېگەن سۆز قەدىمكى تۈركچە-
دىكى ئەتىل ياكى ئېتىل (دەريا) دېگەننىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى بولۇشى ئېھتىما-
لغا ناھايىتى يېقىنلىقىنى ۋە «ت» بىلەن «دى» ئۆز ئارا نۆۋەتلىشىدىغانلىقىنى ئوت-
تۇرىغا قويغان. بىز قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى ئۇنۋان نامى «شاد» ئوقۇلۇشتا
«شات» دەپ، ئەرەپ تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا كىرگەن «قەد» سۆز «قەت» دەپ تەلەپ-
پۇز قىلىنىدىغانلىقى بىلەن يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بىرلەش-
تۈرۈپ قارىساق، «دى»، «دىڭلىڭ»، «تېيلى» دېيىلگەن ناملارنىڭ «تىل» ياكى
«دىل» دېگەن نامنىڭ باشقىچە تەلەپپۇزى ئىكەنلىكىنى چۈشىنەلەيمىز.

دىللار — جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىدە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ
بىرى بولۇپ، خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئۇلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى پائا-
لىيەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. چۈنچيۇ دەۋرى مب 722 - مب 481دە
يېزىلغان «زۇجۇەن» تەزكىرىسىنىڭ جاۋگۇڭنىڭ تۇنجى يىلى تەپسىرىسىدە: «جىن
دۆلىتىنىڭ لەشكەر بېشى شۈنۋۇنىڭ قوشۇنى داچى دېگەن جايدا دى (دىلى) لارنى
مەغلۇب قىلدى» دېيىلگەن. داچى ھازىرقى تەيۈەن رايونى بولۇپ، يۇقىرىقى
مەلۇماتتىن دىللارنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىي تەرىپىدە ياشىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولى-
دۇ. دوتسېنت سۇبىخەي يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا يېڭى
مۇلاھىزە» دېگەن ماقالىدا، بەش خۇ (غۇز) 16 دۆلەت دەۋرى (304 — 439) دىكى

* خۇيگۇ - شۇڭقاردەك چەبدەس، - باتۇر مەنىسىدە.

دىڭلىڭ قەبىلىلىرى ئارىسىدا «دى» (翟)*، شىيەنيۈ (鲜于)، لو (洛)، چۇ (仇) دەپ ئاتالغان ئۇرۇقلارنىڭ بارلىقى، ئۇلار ئىچىدە ئەينى چاغدا «دى» (دىل) دەپ ئاتالغان ئۇرۇقتىكىلەرنىڭ سانى ھەممىدىن كۆپلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ھەممە بۇنىڭغا ئاساسەن دىل (دىڭلىڭ) دېگەن نام، «دى» ئۇرۇقىنىڭ نامىنىڭ ئۆزگىرىشى دېگەن خۇلاسە چىقىرىلغان.

شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا، جۇڭگو، ئەرەبىستان، ئىران، ياۋروپا جۈملىدىن شىنجاڭدا يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار ھەمىشەم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئارخېئولوگىيىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن يېڭى تېپىلمىلار يازما تارىخىي يادىكارلىقلارنىڭ رېئاللىقىنى قانائەتلىك دەرىجىدە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى دەلىللەش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتتى، ھالبۇكى، يېقىنقى زامان شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدە تېپىلغان بەزى يادىكارلىقلارنى چەتئەللىكلەر ئەچىقىپ كەتتى. دەۋرقە، بىر مۇنچە چەتئەللىك ئالىملار شىنجاڭدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئۈستىدە نۇرغۇن پايدىلىق ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلەپ خېلى زور نەتىجە قازانغان بولسىمۇ، بىر قىسىم ماددىي ۋە يازما يادىكارلىقلار تېخىچە ئۆز ئىگىلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشكىنى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شىنجاڭدا بىرمۇنچە تارىخىي ئەسەرلەر يېزىلغانلىقى مەلۇملۇق بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى قولىيازما ھالىتىدە بولغاچقا، خېلى بىر قىسمى يوقىلىپ كەتتى، يەنە بىر قىسمى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا، «كىگىز كىتاب» قاتارىدا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن ياكى يوقاپ كەتكەن. شۇڭا دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن يازما تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە يېزىلغان ئىشەنچلىك يازما يادىكارلىق ناھايىتى ئاز. يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قەدىمكى شەرق مىللەتلىرى جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا خەنسۇچە مەنبەلەر بولۇپمۇ دۇنياغا مەشھۇر «24 تارىخ» (بەزىدە «25 تارىخ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا ئائىت جايلاردىن پايدىلىنىش، ئۇلارنى تەھلىل قىلىش ۋە باشقا يېزىقتىكى ماتېرىياللار بىلەن تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرى بولغان دىل (دىڭلىڭ، دى)لار ئېدىرلىق، داللاردا كۆپىنچە ھارۋىلاردا يول يۈرۈشنى ياقتۇرغاچقا ھەمدە «ھارۋىلىرىنىڭ چاقى ئېگىز، شادىلىرى كۆپ» بولغاچقا، ئېگىز قاڭقىللار (ئېگىز ھارۋىلىقلار) دەپمۇ ئاتالغان. بىز بۇ تارىخىي ماتېرىيالىنى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە» دە ئېيتىلغان ئوغۇز خاقان جۇرجىت خاقانىنى مەغلۇپ قىلىپ نۇرغۇن غەنىمەت ئال-

---

*鲜 خېتى - قەدىمكى چاغدا «دى» دەپ ئوقۇلغان، ھازىر «زې» دەپ ئوقۇلىدۇ - ت.

غانلىقى، ئۇلارنى تۇشۇشقا ئات، قېچىر، كالا ئازلىق قىلغاندا، ئوغۇز خان لەشكەرلىرى-
دىن بىر چەۋەرىياشانغان كىشى ئېگىز هارۋا ياساپ جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلاپ،
هارۋىنىڭ ئالدىغا جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشۇپ تۇشىغانلىقى، ئوغۇز خاننىڭ نەۋ-
كەرلىرى، ئەل جامائەتمۇ بۇنى كۆرۈپ هەيران بولغانلىقى ۋە ئۇلارمۇ هارۋا يا-
سىغانلىقى، ئېگىز هارۋا ماڭغاندا «قانغا» «قانغا» دېگەن ئاۋاز چىققاچقا، ئوغۇزخان هارۋا
ياسىغانلارنى قانغۇلۇقلار (يەنى قــاڭقىللار) دەپ نام بەرگەنلىكى («ئوغۇز نامە»،
ئۇيغۇرچە نەشرى، 55 - 56 - بەتلەر) هەققىدىكى بايانلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قا-
رىساق، ئېگىز قاڭقىللار يەنى دىڭلىڭلارنىڭ ناهايىتى قەدىمىي خەلق ئىكەنلىكى،
يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن خــەنسۇچە مەلۇماتنىڭمۇ خېلى ئاساسىي بارلىقىنى
كۆرۈۋالالايمىز. چۈنكى «ئوغۇزنامە»نىڭ ئىجاد قىلىنغان دەۋرى تېخى نامەلۇم بول-
سىمۇ، كۆپىنچە تــارىخشۇناسلار ئوغۇزخاننىڭ سەرگۈزەشتىلىرىگە ئاساسەن، ئۇ-
نى هۇنلارنىڭ مەشهۇر تــەڭرىقۇتى باتۇر (مودۇ ياكى مەتە) بولۇشى مۇمكىن دەپ
تەخمىن قىلىشىۋاتىدۇ. ئەگەر بــۇ ئىلمىي پەرەز پۇت دەسسەپ تۇرىدىغان بولسا،
ئېگىز قاڭقىللار باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىدىلا تارىخ سەهنىسىدە مەۋجۇت قەدىمىي خەلق
ئىكەنلىكىدە شــۈبهە قالمايدۇ. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پاي-
دىرىخ قەلئەسىدىن قــەدىمكى هارۋىنى تاپقانلىقى، 1983 — يىلى 11 — ئاينىڭ
ئوتتۇرلىرىدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئالتاي ۋىلايىتى ئالتاي ناهىيىسىدىكى ئوت—
بولاق دادۋىيدىكى قىياتاش سۈرەتلىرى ئارىسىدىن بىركالا هارۋىسىنىڭ رەسىمى پايى-
قالغانلىقى ۋە رەسىمنىڭ تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1500 — يىللارغا تەئەللۇق
ئىكەنلىكى مۇقىملاشتۇرۇلغانلىقى («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئايلىق
ئىچكى ژۇرنال) خەنسۇچە، 1984 — يىل 5- سان، 15- 16- بەتلەرگە قاراڭ)، شۇن-
داقلا شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرى (تــەخمىنەن مىلادى 25 - 220) دىن باشلاپ
ياسالغان كۇسەن (كۇچا) دىكى بىزەكلىك غارلىرىدا هارۋىدا ئولتۇرغان قۇياش ئى-
لاهىنىڭ سىزىلىشى («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (پەسىللىك ژۇرنال)
ئۇيغۇرچە 1987 — يىل 2 - سان 118 — بەتكە قاراڭ) بىزنىڭ يۇقىرىدىكى كۆزقا-
راشىمىزنى ئارخېئولوگىيە ۋە قىياتاش رەسىمى ۋە تام سىزمىچىلىق جەھەتتىن بى-
ۋاستە ۋە ۋاستىلىق پاكىت بىلەن تەمىن ئەتتى.

«ۋېينامە، ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى»دە، مىلادى 487 — يىلى، ئېگىز قاڭقىل-
لارنىڭ بىكتۇلۇ قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاۋۇزلو ۋە ئىنىسى چوڭچىلار جۇجان قاغا-
نى تــولۇننىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىگە نارازى بولۇپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى،
ئۇلار ئالدىنقى قــانقىلىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچكەنلىكى، ئاۋۇزلو ئۆزىنى خان

AltunOq

دەپ، دۆلەتمەندىكىلەر كۇرلۇق بەگ دەپ ئاتىغانلىقى، چوڭچى كۆلبەگ دەپ ئاتىغانلىقى، جوجان خانى ئاۋۇزلونى قوغلاشقا قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، نەتىجىسى چىقمىغانلىقى، ئاۋۇزلو قوچۇنى ئىشغال قىلالىغاندىن كېيىن، جوجانلارنىڭ قولچومىقى قوچوخانى گەن شوگۇينى ئۆلتۈرۈپ، دۇنخۇاڭلىق جاڭ مىڭمىڭنى خان قىلغانلىقى، ئاۋۇزلو جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ كىنگىت (قاراشەھەر)، پىشامشان، ئۇدۇن (خوتەن) لارنى بويسۇندۇرۇپ ئۆزدائىرىسىنى كېڭەيتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن.

خەنسۇچە تارىخنامىلاردا، ئۇيغۇرلار ئەۋلادى، دەيدىغانلارمۇ خېلى كۆپ، «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» 99 — جىلد «تۇرالار تەزكىرىسى»دە: «تۇرالارنىڭ ئەجدادى — ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇقلىرى ھەممىدىن كۆپ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «كونا تاڭنامە» 195 — جىلد «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دىمۇ: «ئۇيغۇر (خۇيخې) لارنىڭ ئەجدادى — ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى، كېيىنكى ۋېي خانلىقى دەۋرىدە تۇرا قەبىلىلىرى دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن. بۇ خاتىرىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى كېلىپ چىقىش مەنبەسى ھۇنلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ھۇنلار — جوڭگونىڭ شىمالى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىرى، «كېيىنكى خەننامە» 89 — جىلد «جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى»نىڭ ئىزاھاتىدا: «باتۇر (مودۇ) تەڭرىقۇت تۈمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى، شىياخۇالارنىڭ ئەۋلادى. ئۇلارنىڭ ئەجدادى قىڭۋى (خىڭۋى)دىن تۈمەنگىچە مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن» دەپ قەيت قىلىنغان. ھۇنلار دەسلەپتە ئوردوس يايلىقى ۋە يىنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان. خەنسۇچە تارىخنامىلاردا جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە گۇيفاڭ، خۇينى، شەنيۈن، شۈنيۇ، چۈنچيۇ دەۋرى (ئەمەنلىك دەۋى)دە روڭ ياكى دى، ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى ۋە چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋىدە خۇ ياكى «لۇ» (虏) دەپ ئاتىغان. باتۇر دەۋرىدىن ئىلگىرى ھۇنلار شەرقىي غۇزلارغا يەنى توڭخۇس ۋە ياۋچىلارغا بوزەك بولۇپ، ئۇلارغا ئېسىل ئات ۋە ساھىبجامال قىزلارنى تارتۇقلاپ تۇرغان. تۈمەن تەڭرىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ ھۇن قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تەدرىجى قۇدرەت تاپقان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 — يىلى تۈمەننىڭ چوڭ ئوغلى باتۇر ئاتىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ ھەربى كۈچ ئارقىلىق قۇدرەتلىك ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ھۇن ئىمپېرىيىسى، بويسۇندۇرۇلغان نۇرغۇن قەبىلىلەر ئۇرۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولغاچقا، خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان، ھۇن تىلىنىڭ ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپلىقى ھەققىدە تىلشۇناسلار ۋە تارىخچىلار

• شىيا خۇلار – شىيا خانلىقى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 21 – ئەسىردىن 16 – ئەسىرگىچە) دەۋرىدە جوڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنى كۆرسىتىدۇ – ت.

ئارىسىدا تالاش — تارتىش يوق. لېكىن ئۇنىڭ قايسى تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغانلىقى توغرىسىدا ھېلىمۇ ئىختىلاپ بار. فرانسىيىلىك دىمۇسار، كىلاپروت قاتارلىقلار غەربكە كۆچكەن ھۇنلارنىڭ ئەۋلادلىرى ۋېنگىرلار (ھونگىرلار)دا ھازىرمۇ داستىخان، ئالما، تەكنە، ئۇچاق قاتارلىق ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان، «كېيىنكى خەننامە» 89 — جىلد «جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى» دە: «تەڭرىقۇتنىڭ ئەسلىي ئىسمى فەنتاي ئىدى، ئۇنىڭ ئېلىدىكىلەر ئۇنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتايتتى. ھۇنلار ئاسماننى تەڭرى، تەڭرىنىڭ ئوغلىنى قۇت دەپ ئاتايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بىزدە ھازىرمۇ تەڭرى ۋە قۇتلۇق دېگەن سۆزلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۇنلار غەربكە كۆچكەندە، قېرى — چۆرى، پاشانغانلىرى بىللە ماڭالماي كۈسەن (كۇچار)نىڭ شىمالى، كىنگىت (قارا شەھەر) نىڭ غەربىدىكى بايىنبۇلاق يايلىقىدا قېلىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم كەڭلىكتىكى زېمىنغا، ئىككى تۈمەندىن ئارتۇق ئاھالىغا ئىگە ياپبان دۆلىتىنى قۇرغان. «شىمالىي سۇلالىلار تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ تىلى، ئۆرپ — ئادىتى ئىگىز قاڭقىللارغا ئوخشاش بولغان. يۇقىرىقى ئەھۋاللار ھۇنلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ تىل ۋە ئۆرپ-ئادەت جەھەتلەردە بەلگىلىك دەرىجىدە ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»تا، جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونىدىن تېپىلغان رەسىمدە بىر ھۇننىڭ بويى پاكار سىزىلغانلىقى، چىرايى مانجۇلارغا ئوخشايدىغانلىقى، ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئىسمىنىڭ بىر مۇنچىسى «تاي» بىلەن ئاياقلىشىدىغانلىقى، «تاي» سۆزى موڭغۇل تىلىدا ھازىرمۇ مەۋجۇتلىقى ۋە «لىق»، «لىك» دېگەن سۆز قوشۇمچىسى ئورنىدا قوللىنىدىغانلىقى، مەسىلەن: سۇ بۇتاي — ئەمەللىق، ئولاستاي (تېرەكلىك) دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە ھۇنلارنىڭ تۈپ ئالىي ئۇرۇقى ئىچىدىكى قويان ئۇرۇقىنىڭ نامى كېيىنكى چاغلاردا سىيانپىلار ئارىسىدا قايتا ئوتتۇرىغا چىققانلىقى ۋە تۈركلەر بىلەن سىيانپىلار بىر — بىرىگە ئوخشىمايدىغان خەلقلەر ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. شۇڭلاشقا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى خىل ئەھۋالنى تولۇق نەزەرگە ئېلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى دېيىشتە مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ياكى ئىنكار قىلىشقا ئالدىرىماسلىقىمىز لازىم.

«كېيىنكى خەننامە، جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پايدا — مەنپەئەت ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى ۋە بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ قارشىلىقى تۈپەيلىدىن شىمالىي ھۇنلار زەئىپلىشىپ ھا-

يىلىسىزلانغاچقا، جەنۇبتىكى قەبىلىلەر ھونلارغا ئالدى تەرەپتىن، دىڭلىڭلار ئارقا تەرەپتىن يوشۇرۇنچە ھۇجۇم قىلغان، سىيانپىلار سول تەرەپتىن، غەربىي رايونلۇقلار ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان. ھونلار ھەر تەرەپتىن قىلىنغان ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرالماي، غەربكە — يىراق تامانغا كۆچكەن.

ھونلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ئۇلار ئىگىلىگەن بىپايان چارۋىچىلىق رايونلىرى سىيانپىلار، تۇرالار ۋە جۇجانلارنىڭ زېمىنلىرىغا ئايلانغان، سىيانپىلار شەرقىي غۇز (دۇڭخۇ) لارنىڭ بىر تارمىقى، شەرقىي غۇزلار باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تار — مار قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ بىر تارماق شەرقىي غۇزلار چوڭ ھىڭگان تېغى بويلىرىغا قېچىپ بارغان، كېيىن راۋلىي دەرياسى (سىرامولۇن دەرياسى) بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن. II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىيانپىلارنىڭ باشلىقى تەن شىكۈي سىيانپى قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆتىكەن تېغى ئېتىكىدىكى چەنچيۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ئوردىگاھ تىكىپ سىيانپى خانلىقىنى قۇرغان. ئۇشىمالدا دىڭلىڭلارغا، غەربتە ئۇيسۇنلارغا زەربە بېرىپ زېمىنىنى شەرقتىن غەربكە مىڭ چاقىرىم كېڭەيتكەن. تەخمىنەن مىلادى 180-يىلى، تەن شىكۈي ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئوغۇللىرى ۋە ئۇرۇغ — تۇغقانلىرى ئىچكى ئۇرۇش قىلىشىپ ئۆز ئالدىغا باشباشتاق بولىۋالغاچقا سىيانپى خانلىقى تەدرىجى زەئىپلەشكەن. تۇرالار مىلادى 2 — ئەسىردە سىيانپى خانلىقىغا، مىلادى 5 — ئەسىردە جۇجان خانلىقىغا بېقىنغان. مىلادى 509 — يىلى، جۇجانلارنىڭ خانى جۇپۇت ئېگىز قاڭقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇرۇن جۇجان ھۆكۈمدارى ناگايغا بېقىندى بولۇپ كەلگەن قوچوخانى چۆيجا ئېگىز قاڭقىلارغا تەۋە بولغان. جۇجانلارنىڭ تەدرىجى ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ ئېگىز قاڭقىلار تېخىمۇ قۇدرەت تاپقان.

ئەندى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى — تۇرالارنىڭ تارقالغان ماكانىغا كەلسەك، بۇ ھەقتە «شىمالىي خانلىقلار تارىخى. تۇرا (تېيلى) لار تەزكىرىسى»دە ناھايىتى مۇھىم بىر ئابزاس خاتىرە بار: «...تۇرالارنىڭ ئۇرۇق — قەبىلىلىرى ئەڭ كۆپ، ئۇلار غەربىي دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، تاغ — جىلغىلارنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان. تۇغلا دەرياسى (ئورخۇن دەرياسىنىڭ تارمىقى) نىڭ شىمالىدا بۆكە، توڭرا ئوپۇغۇر (ۋېيخې)، بايىرقۇ، بوركالى، مىڭچىن، تۇرۇخ (توقتۇز)، ئىزگىل، غۇن، قوغۇرسۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى بار. ئېۋىرغولنىڭ غەربى، كىنگىت (قاراشەھەر) نىڭ شىمالىي ۋە ئاقتاغ (تەڭرىشان تېغى) ئەتراپلىرىدا چابىش (چۆبە)، بورج، ئىكە (ئازلار)، سۇ بۇ (سىپتا)، ناخ (ناگە)، ئوغۇز، خېگو (كەنكەن)، ئېرتوش (يجان)، ئۇنتو قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ 20 مىڭ ئەس-

كىرى بار. ...گەرچە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق — قەبىلىلىرى ئوخشىمىسىمۇ ھەممىسى تۇرا دەپ ئاتىلاتتى.» يۇقىرىدىكى بىر ئابزاس مۇھىم بايان. تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئويپۇغۇر، ئوغۇز دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقى، بولۇپمۇ ئوغۇزلارنىڭ تىيانشان ئەتراپلىرىدا ماكانلاشقانلىقى ئېيتىلغان. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە: «يۈەنخې (ئۇيغۇر)لار دەسلەپتە ئوغۇز (ئوخۇ) دەپ ئاتىلاتتى، سۈي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئويپۇغۇر (ۋېيخې) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى» دەپ قەيت قىلىنغان. «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ 60 —، 83 — بەتلىرىدە، ئوغۇز (ئوخۇ) ئويپۇغۇر (ۋېيخې) دېگەن ناملار، ئەمەلىيەتتە يۈەنخې (ئۇيغۇر) نىڭ خەنسۇچىدە باشقىچە تەلەپپۇز قىلىنىشى ئىكەنلىكى، تۇرالارنىڭ چابىش قەبىلىسىنىڭ قاراشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان يۇلدۇزدەرياسى ۋادىلىرىغا جايلاشقانلىقى ۋە يۈەنخې ياكى خۇيخې دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا خېلى كۈچلۈك قەبىلە ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. بىز يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئىككى ئابزاس تارىخىي باياننى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» تىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى يالغۇز موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىلا ئەمەس، بەلكى ئېۋدرغۇلنىڭ غەربىي، قاراشەھەرنىڭ غەربىي شىمالى ۋە تىيانشان بويلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ياشاپ كەلگەنلىكىنى چۈشىنەلەيمىز.

جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر قانداشلىقى بىر — بىرىگە يېقىن ئۇرۇق — قەۋملەر بىر قەبىلە بولغان، تىلى، ئۆرپ — ئادىتى يېقىن بولغان ئۇرۇقلار بىر قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقان، قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى قايسى بىر قەبىلە قورال كۈچى ياكى جەلپ قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق باشقا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرسە، شۇ قەبىلىنىڭ نامى قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان. بۇرۇن دىڭلىڭ ياكى تۇرا دەپ ئاتالغان قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈلۈپ «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالار ئىچىدە سان جەھەتتە كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىر قەدەر ئىلغار ئىكەنلىكى، غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان «يىپەك يولى»نىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقانلىقى ئۇلارنىڭ باشقا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈشىدە مۇھىم رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن. «شىمالىي خانلىقلار تارىخىي، تۇرالار تەزكىرىسى»دە: «تۈرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار (تۈركلەر) شەرق ۋە غەربكە كېڭەيمىچىلىك قىلغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلاندى... ئۇلارنىڭ ئىقتىسادـ

دىن پايدىلىنىپ مۇڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا دەۋران سۈردى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن، مىلادى 6 - ئەسىردىن 8 - ئەسىرگىچە مۇڭغۇل دالاسىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىچە بولغان جايلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ قۇرۇلغان چوڭ خانىدانلىق — تۈرك خانلىقىنىڭ ئاساسىي ھەربىي كۈچى ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى ۋە تۈركلەر ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارغا تايانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خەنزۇچە تارىخنامىلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى قىلغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات بولۇپلا قالماي، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلار مۇ قالدۇرۇلغان. مەسىلەن «شىمالىي خانلىقلار تارىخى» ۋە «سۇيىنامە»لەرنىڭ «تۇرالار تەزكىرىسى»دە: «ئۇلارنىڭ غەرب تەرەپكە جايلاشقانلىرى كۆپىنچە باغۋەنچىلىك، ئېكىنچىلىك (دېھقانچىلىق) قىلاتتى، كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز ئىدى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان «غەرب تەرەپ» — مۇڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىدىكى ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى — تۇرالارنىڭ خېلى بۇرۇنلا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 840 — يىلىدىن ئىلگىرىلا شىنجاڭدا ياشاپ كەلگەن ئاساسلىق خەلق ئىكەنلىكىنى تۆۋەندىكى تارىخىي مەلۇماتلارنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىقمۇ دەلىللەش مۇمكىن:

① مىلادى 2 - ئەسىردە ئۆتكەن يۇنان تارىخچىسى پىتولېمىي ئۆزىنىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىدىكى سېرىس دۆلىتى (يىپەك دۆلىتى) بابىدا، ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاساسىي يەرلىك خەلقنىڭ ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى، ئۇلار پىلە بېقىپ يىپەكتىن شايى — ئەتلەس توقۇيدىغانلىقى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 - تومىدىكى «ئۆگە»، «ئۇيغۇر» سۆزلىرىگە بېرىلگەن ئىزاھاتتا، تۈرك قوشۇنلىرى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ئالېكساندىر ماكېدونسكىي) نىڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلغان ئالتۇنقان تېغىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن ئىكەنلىكى، «ئۇيغۇر» دېگەن نام «خۇدخۇر» ئاتالغۇسىنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. بۇنىڭغا ئاساسەن، ئۇيغۇر دېگەن نامنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىردىلا مەۋجۇتلۇقى، ئۇلار ھازىرقى شىنجاڭدىكى ئاساسلىق خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ، دەرۋەقە، مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئالېكساندىر ماكېدونسكىي شىنجاڭغا كەلگەن ۋاقىت - مىلادىدىن ئىلگىرىكى 329 — يىلىدىن ئالاھەزەل 1300 يىل كېيىن، يەنى 1072 — 1074 — يىللىرى ئىـ

AltunOq

راقتا يازغان ھەمدە «ئۇيغۇر» لارنىڭ «خۇزخورند»دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى مۇھەممەد جاقىر تۇنكەخاقانىنىڭ ئوغلى ئىسراپىل توغان تېگىندىن ئاڭلىغانلىقىنى ئېنىق ئەسكەرتكەن. شۇڭا بۇ مەلۇماتنى باشقا تارىخي ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئەلۋەتتە.

③«ئۈچ دۆلەت ھەققىدە تەپسىرات»تا، دىڭلىڭلار ھۇنلارنىڭ بولاق-تالاڭ قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، مىلادى I ئەسىردە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ كەتكەنلىكى قەيت قىلىنغان.

④ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرالار تەزكىرىسى»دە: «ئاقتاغ (تىيانشان) ئەتراپىدا ماكانلاشقان تۇرالارنىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى...»، «ئالتۇن تاغ (ئالتاي تېغى) ئەتراپىدا ماكانلاشقان تۇرالارنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار» دېيىلگەن. ئەگەر قېرىلار، ئاياللارنىڭ ئەسكەر بولالمايدىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ ھەر تۈتۈن كىشىدىن بىرسى ئەسكەر بولغان دەپ قىياس قىلساق، يۇقىرىقى ئىككى جايدىكى تۇرالارنىڭ سانى تەخمىنەن 120 مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. ھالبۇكى، بۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان تۇرالارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ۋاھالەنكى «سۈڭنامە»دە 840-يىلى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار 100مىڭ ئەتراپىدا بولغان.

⑤ «ۋېينامە. غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى»دە: «دىڭلىڭ دۆلىتى كاڭگىيە (سەمەرقەند)نىڭ شىمالىدا، 60 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار. خەلقى چارۋىچىلىق قىلىدۇ، ئۇيەردىن چىقىدىغان تىيىن، ئاق بۆلۈن، سۈسەر تېرىلىرى داڭلىق، ئارال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىمۇ دىڭلىڭلارنىڭ بارلىقى ئېنىق، ئەمما ئۇلار ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىدىكى دىڭلىڭلاردىن ئەمەس» دېيىلگەن. بۇ ماتېرىيال، مىلادى 4 - ئەسىردە ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدا سانى خېلى كۆپ دىڭلىڭلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

⑥ «جەنۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى. جۇجانلار تەزكىرىسى» دە: «يىجۇ ئايىمىقىنىڭ ۋالىسى ليۇجۈن ئۆزىنىڭ قۇدرەت — سالتەنىتىنى تەرغىپ قىلىش ئۈچۈن دىڭلىڭلارغا جاڭ جىڭشۈەننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئەلچى پىشامشان (چاقىلىق)، ئودۇن (خوتەن)گە بارماقچى بولغان. ئەمما پىشامشاننى دىڭلىڭلار ئىشغال قىلىۋالغاچقا، خەلقى ئەتراپقا تارقىلىپ كەتكەن. ئودۇنلۇقلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. دىڭلىڭلار ئۆزلىرىنى تەڭرىقۇت (تەڭرىنىڭ ئوغۇللىرى) دەپ ئاتىغان. ئۇلار ئەلچى جاڭ جىڭشۈەننى قوبۇل قىلىپ قايتىپ كېتىشىنى تەۋسىيە قىلغان» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى»دە: «چەرچەن دۆلىتى شىمالىي دىڭلىڭلارغا تەۋە» دېيىلگەن. بۇ تارىخي بايانلار دىڭلىڭلارنىڭ 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ كەڭ زېمىندا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

⑦ «سۈڭنامە. قوچۇ تەزكىرىسى»دە: «قوچۇ... تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەن يىللىرى (627 — 650)دا خۇجۇنجېي قوجۇنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، قوچو ياكى شىجۇ

(غەربىي ئوبلاست دەپ ئاتالدى. ئەنشى (ئۆكلۈك — سۈيگەن) تۇپلىمىدا قولدىن كېتىپ، كېيىن قوچۇ دۆلىتى يەنە ئەسلىگە كەلگەن. قوچۇ — ئېگىز جاي دېگەن مەنىدىكى سۆز، ئۇ يەردە ئۇيغۇرلار كۆپ بولغاچقا، ئۇ يەردىكىلەر قوچۇ ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتالغان» دېگەن. بىزگە مەلۇمكى، ئۆكلۈك — سۈيگەن تۇپلىمى مىلادى 753- يىلىدىن 763 — يىلىغىچە بولغان، مانا بۇ خاتىرە 840 — يىلىدىن تەخمىنەن 80يىل بۇرۇنلا قوچۇدا ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتى مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

⑧ «يۈەنخې يىللىرى (806—821) دىكى ۋىلايەت — ناھىيىلەرنىڭ تەپسىراتى»دا، پۈرى (ھازىرقى مورى چەتەي، بارىكۆلدىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىنىڭ دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ)نىڭ شەرقى شىمالىدىكى چىچ (赤遮)، تۇز بۇلاق (盐泉镇) كەنتلىرى ۋە تەرۆب(堡罗特) قەلئەسى قاتارلىق جايلارنىڭ ئەينى چاغدىكى «ئۇيغۇرلار يېرىگە بارىدىغان» مۇھىم ئۆتكەل ئىكەنلىكى خاتىرلەنگەن. «كونا تاڭنامە ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە: «قارلۇقلار غەلبىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلاردىن قاغان ساي (佛图川) نى تارتىۋالدى» دېيىلگەن. بۇ ۋەقە تاڭ دېزۇڭنىڭ 6 - يىلى (790 — يىلى) يۈز بەرگەن. بۇ پاكىتلار يۇقىرىقى جايلاردا خېلى بۇرۇندىنلا ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

⑨ «ئۇيغۇر تەتقىقاتى»نىڭ 5 - بېتىدە، ئەرەپ تارىخچىسى مەسئۇدىنىڭ: «تورالار بىلەن ئۇيغۇلاربىر قەبىلە...... تاگاز گاز (بىرمۇنچە تارىخچىلار، مەسىلەن دېنائۇد قاتارلىقلار تاگاز گازلارنى ئەمەلىيەتتە توققۇز ئوغۇز دېگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇيغۇرنى كۆرسىتىدۇ. دەپ ھېسابلايدۇ). لار تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئەڭ باتۇر، سانى ئەڭ كۆپ خەلقلەردىن بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ماھىر، ئۇلارنىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقتە چىن (جۇڭگو) دىن غەربتە خۇراسانغىچە ئىدى. ئۇلارنىڭ پايتەختى گۇشان(كۇشان) بولۇپ، ئۇلاردا ئېلكخان دېگەن نام قوللىنىلاغان» دېگەن سۆزى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. بىرمۇنچە ئالىملار، مەسىلەن(دېمنارد قاتارلىقلار گۇشان شەھىرىنى قوچۇ دەپ ھېسابلىسا، يەنە بەزىلىرى، مەسىلەن، رېنائۇد قاتارلىقلار كۇچا شەھىرى دەپ قارايدۇ. خۇراسان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايوننى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن ئەرەب تارىخچىلىرى خاتىرىلىگەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا نورغۇن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان دېگەن تارىخىي بايان بىلەن خەنسۇچە تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن ئەھۋاللارنىڭ بىر — بىرىگە ماس كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ۋە توققۇز تۈرلۈك پاكىتلارغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار — دىل (دى، دىڭلىڭ) لارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى، ئۇلار مىلادى 840 — يىلىدىن خېلى بۇرۇن ھەتتا مىلادىدىن ئىلگىرىلا شىنجاڭدا ياشىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز.

زور ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەر

يېقىنقى زاماندىكى شىنجاڭ «پادىشاھلىرى»

شېرىپ خۇشتار

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى توغرىسىدا سۆز بولغاندا، ياڭزېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي ۋۇجىڭشىنلاردىن ئىبارەت 4ئەۋلاد «شىنجاڭ پادىشاھلىرى» تىلغا ئېلىنماي قالمايدۇ. لېكىن بۇلار بىر بىرىدىن زالىم ۋە مۇستەبىت بولغان ئالاھىدە تۆت شەخسنىڭ قانداق ئادەم،قاچان شىنجاڭ زېمىنىغا كەلگەن،قانداق قىلىپ ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان ھەم شىنجاڭ خەلقىگە نېمىلەرنى قىلغان،بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نەرسە ئېيتالمايدۇ.

زاماندашلارنىڭ،بولۇپمۇ ياشلارنىڭ بۇ ھەقتە ئېنىقراق چۈشەنچە ھاسىل قىلىشى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قىسقىچە تەرجىمە ئەھۋالىنى تونۇشتۇرىمەن.

ياڭزېڭشىن

ياڭ زېڭشىنىڭ (1863—1928) تەخەللۇسى— دىڭچېنىڭ ئەسلى يۇرتى جىياڭسۇ شاڭيۈەن (جىياڭنىڭ ناھىيىسى) مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يۈننەنگە كۆچۈپ بارغان.

ياڭزېڭشىن 1863—يىلى يۈننەننىڭ مىڭزى ناھىيە موبىيە كەنتىدە، پومېشچىك ئەمەلدار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئاتا بوۋىلىرى يەرلىك ئەمەلدار ۋە چوڭ يەر ئىگىسى. ياڭ زېڭشىن كىچىكىدىن خېلى زېرەك، بىلىمگە قىزىقىدىغان بولۇپ،بالا ۋاقتىدىلا، «سىيشۇ»، «ۋۇجىڭ» لارنى ئوقۇغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي دەۋرىدە، (1888—يىلى) ئىمتىھان بېرىپ بىلىملىك دەپ نام ئالغان. كېيىن ئۇ، ئوردا ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، فېئودال خانلارنى مەدھىيىلەيدىغان «باگو» ماقالىسىنى يېزىپ، (1889—يىلى) «جىڭسى» دېگەن نامنى ئالغان ۋە ئوردا ئەمەلدارى (كىچىك ئەمەلدار) بولغان، دېمەك ياڭزېڭشىن شۇ زاماننىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالىيسى.

كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇ، بۇيرۇق بىلەن گەنسۇغا ئەۋەتىلىپ، نىيەنشيا ناھى-

يېسىنىڭ ھاكىمى بولغان. ھەم خېجۇ (لىكشيا) نىڭ ئەمەلدارى بولغان. ئۇ، خېجۇدا 7 يىل ۋەزىپە ئۆتىگەندىن كېيىن، گۇاڭشۈينىڭ ئاخىرقى يىللىرى گەنسۇدىكى مەكتەپلەرنىڭ باش موپەتتىشى بولغان، كېيىن ئالىي مەكتەپلەرنىڭ نازارەتچىلىكىگە ئۆسكەن.

1908-يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 34-يىلى) خان ئوردىسىغا، بېرىپ سىشىتەيخۇ بىلەن كۆرۈشكەن، ئۇ، خان ئالدىدا— چېگرا رايوننى قوغداشقا— قەسەم بەرگەندىن كېيىن، ئۇنى مەنچىڭ خاندانلىقى ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىگەن، ئۇ 1911-يىلى (چىڭ خاندانلىقى شۈەنتۇڭنىڭ 3-يىلى) سىبىرىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلگەن. بۇ ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى بولۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ ئۆلكە باشلىقى يۈەن داخۇا شىنخەي ئىنقىلابى ۋە شىنجاڭدىكى ئىنقىلابى كۈچلەرنىڭ بېسىمى ۋە سىياسىي ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قىيىن ئۆتكەللەر تۈپەيلىدىن ئىنتايىن قىيىن ۋە خەتەرلىك ئەھۋالدا ئىدى. يۈەن داخۇا قول چوماق قىلىش مەقسىتىدە ياڭ زېڭشىنى دىخۇا (ئۈرۈمچىگە) چاقىرىپ ئۆلكىلىك قانۇن باشقۇرۇش ئەمەلدارى ھەم بارىكۆل جىڭنىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئەمەلدارلىقىغا ئۆستۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ بوران-چاپقۇنلىرى يەنى شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغۇسى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ھوجۇمىغا تاقابىل تۇردى. شۇنىڭ بىلەن فېئودال خانلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە، ئۆلكە باشلىقى يۈەن داخۇا، ياڭ زېڭشىنغا ئۆلكە مەركىزىدىن بەش باتاليون خۇيزۇ ئەسكىرى ئېلىشنى تاپشۇردى. ياڭزېڭشىنىڭ، دەرھال ئىشقا كىرىشىپ، مافۇشىڭ (ماتىتەي) مافۇمىڭ، ماجىڭخى، لى فۇشى، لى خۇشىڭ دىن ئىبارەت بەش كىشىنى باتاليون كوماندىرى قىلىپ ئەسكەر ئالدى. شۇنىڭ بىلەن 1911-يىلى 10-ئاينىڭ 27-كۈنى يۈەن داخۇنىڭ ئەكسىل ئىنقىلابىي بېسىقتۇرۇش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ ئۈرۈمچىدە كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭنى باستۇردى. 1912-يىلى 1-ئاينىڭ 7-كۈنى ئىلىدا قوزغالغان شىنخەي ئىنقىلابى قوزغىلىڭى 1-ئاينىڭ 10-كۈنى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى رەسمىي قۇرغان ئىدى.

ئۆلكە باشلىقى يۈەن داخۇا ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، 1912-يىلى 6-ئاينىڭ 5-كۈنى خىزمىتىدىن ئىستېپا بەردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياڭزېڭشىن شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقتى. ھەم ئۇ تەختكە چىقىش بىلەن جايلارغا تېلېگرامما تارقىتىپ، «مىڭگونىڭ ھەربىي باشلىقى» ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. دە— بىر تەرەپتىن ئۆزىنى قوغداش، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنى كونترول قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. قارشى چىققانلارنى ھەر خىل ۋاستىلار ئارقىلىق تازىلىدى. مەسىلەن: غۇلجىدا قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەت

ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرىدىن قېچىنىشنى ئۆلتۈردى. جۇمھۇرىيەت قوزغىلىڭىغا قاتناشقان «جۇمھۇرىيەت پارتىيىسى» نىڭ ئەزالىرىدىن 200 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن باشقا قومۇل دېھقانلىرىنىڭ ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى كۆرىشىنىڭ رەھبىرى تۆمۈر خەلپە ۋە تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنقىلابى ھەرىكىتىنىڭ قوللىغۇچىسى ۋە تۇرپان ئاستانە خەلقىنىڭ قوراللىق كۆرىشىنىڭ رەھبىرى مۆيدىن ئاخۇنۇمنى 1913-يىلى 9-ئاينىڭ 6-كۈنى ئەسكەر باشلىقى مافۇشىڭ (ماتىتەي) ئارقىلىق ئۆلتۈردى.

1915-يىلى يۈەنشىكەي بېيجىڭدا پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرگەندە ياڭزېڭشىڭ ئۆزىنىڭ پادىشاھقا سادىقلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، يۈەنشىكەيگە 15 بولاق ئالتۇن تەقدىم قىلدى. شۇنىڭ بەدىلىگە يۈەنشىكەيدىن «خۇڭشەن پادىشاھلىقى» نىڭ «بوجۆي» دېگەن ئەمەلىگە ئىگە بولدى.

سەي ئۇ، يۈننەندە يۈەنشىكەيگە قارشى قوزغىلاڭ قىلغاندا پۈتۈن مەملىكەت ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشقان ئىدى. ياڭزېڭشىڭ ئۆزىنى جىنايەتتىن قاچۇرۇش ئۈچۈن، بىردىنىڭ ئورنىغا قوينى قۇربان قىلىشتەك زەھەرلىك ئۇسۇل قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ قوغداش ئەترەت باشلىقى شادىڭ، ئالاھىدە ۋەزىپە ئۆتەش باتالىيون باشلىقى لى يەنلەرنى ئۆلتۈرۈپ دەرھال 5 رەڭلىك دۆلەت بايرىقىنى ئاستى. بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى ئاقلاپ باشقىلارنى قارىلىدى.

ئۇنىڭ مۇستەقىل پادىشاھلىق قارا نىيىتى تېخىمۇ زورىيىپ 1919-يىلى 5-ئاينىڭ 14-كۈنى مەركىزى ھۆكۈمەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئالتاي ۋەقۇلئاددە رايونىنىڭ ئەسكىرى كۈچى ئارقىلىق چاڭگىلىغا كىرگۈزىۋالدى.

فەنياۋنەن شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشىغا ئاۋاز قوشۇپ، ياڭزېڭشىڭنى ئاغدۇرۇش غەرىزىدە بولغاندا بۇنى سەزگەن ياڭزېڭشىڭ 1928-يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈنى بەش رەڭلىك دۆلەت بايرىقىنى دەرھال 3 رەڭلىك دۆلەت بايرىقىغا ئۆزگەرتتى. ھەم ئۆزىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قايىل بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئىتىنى قۇرۇشقا ھازىرلىق قىلدى، ھەمدە شۇنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ سولچىلارنى باستۇردى.

ياڭزېڭشىڭ 1928-يىلى 7-ئاينىڭ 7-كۈنى ئۆلكىلىك رۇسچە قانۇن مەكتىپىنىڭ 1-قارار مەكتەپ پۈتتۈرۈش مۇراسىمىدا فەنياۋنەن ئەۋەتكەن سولچىلار تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى.

ياڭزېڭشىڭ شىنجاڭدا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ 65 يېشىدا بىر پاي ئوق بىلەن ئۆلدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت، ھەر تەبىقە كىشىلىرى شىنجاڭدا ياڭجاڭجۈن دېگەن بىر كىشىنىڭ ئۆتكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلغان قىس—

قا تەرجىمە ئەھۋالىدىن شىنجاڭنىڭ ھەربىي-مەمۇرى، مالىيە، قانۇن، ئەدلىيە ساھەسىدىكى چوڭ-كىچىك ھەممە ھوقۇقنى ئىگىلەش بىلەن نېمىلەرنى قىلغانلىقى قىسقىچە مەلۇم بولغان.

ياڭزېڭشىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدە ئۈرۈمچىنىڭ ھەر قايسى كوچىلىرىدىكى پاتقاقتا تۆگە چۆكۈپ ئۆلەتتى. سېپىلىنىڭ 4 دەرۋازىسىنى ساقلايدىغان ئەسكەرلەر ئەپيۈن چېكىپ خۇماردىن چىقىپ ئاپتاپتا قاقلىنىپ بېقىپ ياتاتتى. قىمار، پاھىشىخانىدىكى ئەسكەرلەر ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز ئىدى. سىياسىي جەھەتتە ئىستىبداتلىق، ئىقتىسادىي جەھەتتە خىيانەت، پارىخورلۇق، مەدەنىيەت جەھەتتە قالاق-قاششاقلىق، خەلق ئۈستىدە ئالۋاڭ ياساق. زۇلۇم ئوقۇبەت چىداپ بولغۇسىز ئىدى.

خۇلاسە قىلغاندا، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ شىنجاڭ خەلقى نە بىرلىك، نەبا راۋەرلىكتىن بەھرىمان بولغان ئەمەس.

2

جىڭ شۇرېن

جىڭ شۇرېن (1879—1941) تەخەللۇسى-دى ئەن، يۇرتى گەنسۇ خېجو «نىڭشا» يۈنجىڭلىق ئۇ 1879-يىلى (مەنچىڭ خاندانلىقى گۇاڭشۈي نىڭ 4-يىلى) تۇغۇلغان.

جىڭ شۇرېن بىلەن ياڭزېڭشىنىڭ كونا تونۇش، ياڭزېڭشىنىڭ خېجۇدا ئەمەلدار بولۇپ مەكتەپ باشقۇرغان مەزگىلىدىن باشلاپ بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلىق مۇناسىۋەت ۋە كەلدى— باردىلار بولغان، جۈملىدىن— ياڭزېڭشىنىڭ خىزمەت كۆرسىتىپ ئالىي مەكتەپنىڭ باش مۇپەتتىشلىكىگە ئۆسكەندە، جىڭ شۇرېننى ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىقىغا ئۆستۈرگەن، جىڭ شۇرېن 1909-يىلى (مەنچىڭ خاندانلىقى شۈەنتۇڭ 1-يىلى) يەرلىك ئىمتىھانغا قاتنىشىپ ئەلا نەتىجىگە ئېرىشكەن، شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن (1913-يىلى) داۋخى ناھىيىسىدىكى ئالىي باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇدىر ۋە سىغەن مۇدىر بولغان. 1914-يىلى ياڭزېڭشىنىڭ تەكلىپى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭ ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ كاتىۋى ھەم 1-دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى بولۇپ ياڭزېڭشىنىڭ ئۈچۈن مەخسۇس ھەربىي ئاخبارات توپلىغۇچى بولغان. 1915-يىلى شىنجاڭدىكى ھاكىملار ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ ياڭزېڭشىنىڭ ئېتىبار بېرىشى نەتىجىسىدە ئىمتىھاندىن 1-بولۇپ ئۆتۈپ ئاقسۇنىڭ ھاكىمى بولغان، 1921-يىلى ئۆلكە مەركىزى (دىخوا) گە يۆتكىلىپ كېلىپ ھۆكۈمەت ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان. 1923-يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا، ھۆكۈمەت ئىشلار نازارىتى، خەلق ئىشلار نازارىتىگە ئۆزگەرتىلگەن، جىڭشۇرېن، ئۆزگەرتىلگەن خەلق ئىشلار نازارىتىگە نازىر بولغان.

1928-يىلى 7-ئاينىڭ 7-كۈنى سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ ياڭزىڭشىڭ، فەنياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندە، جىڭ شۇرېن ئەسكەرى كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىپ فەنياۋنەننى ئۆلتۈرۈش بىلەن قارشى كۈچلەرنى بېسىقتۇردى. ئەتىسى (8-چىسلا) جىڭ شۇرېن ھەربىي ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىنى چاقىرىپ تۆۋەندىكى ئىشلار توغرىسىدا مۇزاكىرە ئېلىپ بارغاندا، دىخۇا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى قوشۇمچە تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى جىڭ جىشەننىڭ كۆرسەتمىشى بىلەن ئۆلكىنىڭ ھوقۇقدارى بولدى. جىڭ شۇرېن 7-ئاينىڭ 9-كۈنى ئۆلكىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلىدۇ.

1928-يىلى 7-ئاينىڭ 16-كۈنى ئۆلكىدىكى ھەر قايسى ئەمەلدارلار ۋە يىغۇي باشلىقى رۇزى ھاجىم بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلارنىڭ پىكىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ پىكرى قىلىپ، جىڭ شۇرېننى ئۆلكە رەئىسى قىلىپ تەستىقلاپ بېرىشى ئۈچۈن نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە تەلەپ قويىدۇ. لېكىن نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بۇ تەلەپنى جاۋابسىز قالدۇرىدۇ.

1930-يىلى يەن شىسەن فىڭ يۈيشاڭلار جاڭجېشىنى ئاغدۇرۇش ۋەقەسىنى قوزغىغاندا نەنجىڭ ھۆكۈمىتى جىڭ شۇرېننى 13-يۆلۈنۈش ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇ يىلى ئۇ، ئىنگلىيىدىن 2000 دانە مىلتىق 4 مىليون تال ئوق (يۈلىنى 31-يىلىغىچە بولغان غەلىبە-پاراقتىن بېرىشى شەرتى بىلەن) سېتىۋېلىپ ئۇنى ھىندىستاندىن قەشقەر ئارقىلىق ئېلىپ كەلدى.

1931-يىلى ئۆكتەبىردە شىنجاڭ-سوۋېت ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى ئىمزالاندى. ھەم شۇ يىلى، ئۇچقۇچىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئاچتى. ۋە ئوغلى جىنزۇدۇڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى جىنزوجىڭ قاتارلىق بىر قانچە كىشىنى گېرمانىيىگە ئوقۇشقا چىقاردى.

1932-يىلى كۈزدە نەنجىڭ ھۆكۈمىتى جىڭ شۇرېننى شىنجاڭ ئۆلكە رەئىسى ۋە قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دوبەنى قىلىپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

1933-يىلى 3-ئاينىڭ × ×-كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 100 دانە ئافتو ماشىنا سېتىۋېلىش ئۈچۈن 1274 سەر 6 يېرىم مىسقال ئالتۇن تاپشۇردى. 1933-يىلى 4-ئاينىڭ 12-كۈنى يۈز بەرگەن (12-ئاپرېل) سىياسىي ئۆزگىرىشتە جىڭ شۇرېن سىياسىي سەھنىدىن قوغلاندى.

1933-يىلى 4-ئاينىڭ 14-كۈنى جىڭ شۇرېن دىخۇادىن سانجى تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردىكى بانكىنىڭ زاپاس ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، ماشىنا سېتىۋېلىش ئۈچۈن تاپشۇرغان 1274 سەر 6 يېرىم مىسقال ئالتۇننى قايتۇرۇۋېلىپ سىبىرىيە ئارقىلىق تيەنجىنگە بېرىۋالدى. ۋە شۇ يىلى 10-ئايدا جاڭ جېشىنىڭ يېنىغا باردى.

ئۇ چاغدا ئۇزۇندىن بۇيان نەنجىڭدە تۇرۇۋاتقان ئەيسا ئالىپ تېكىن قاتارلىقلار جىڭ شۇرېننىڭ شىنجاڭدا قىلغان قانلىق قىرغىن بۇلاڭ-تالاڭ ۋە باشقا جىنا-

يەتلىرى ئۈستىدىن نەنجىن ھۆكۈمىتىگە ئەرز قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1933-يىلى 12-ئايدا شېڭشىسەيمۇ، جىڭ شۇرېننىڭ شىنجاڭ خەلقىگە قىلغان ئېغىر زۇلمى ئۇنىڭ ياڭزېڭشىنغا ۋارىسلىق قىلىپ يۈرگۈزگەن مۇستەبىت سىياسىتى خىزمەت ئۇسۇللىرىدىن چىرىكلەر ئۈستىدە ماتېرىيال يازىدۇ. جۈملىدىن 1935-يىلى 5-ئايدا جىياڭنىڭ يەرلىك مەھكىمىسى جىڭ شۇرېننى سوتلاپ جىنايى قىلمىشى ئۈچۈن 3 يېرىم يىللىق قاماق جازاسى ۋە 5 يىللىق سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىش چارىسىنى كۆرىدۇ. لېكىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي غەربىي شىمالدىكى ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن بولۇپمۇ دىڭباۋشەن، لوداچاڭ، ماگوفاڭ، ماخۇيىڭ قاتارلىقلار ئارقا-ئارقىدىن تېلېگىرامما يوللاپ جىڭ شۇرېننى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. نەتىجىدە 1935-يىلى 10-ئۆكتەبىر بايرىمىدا جىنايىتىنى كەچۈرۈم قىلدۇق دېگەن بىر نېمە بىلەن قويۇپ بېرىلىدۇ. ئاندىن جىڭشۇرېن لەنجۇغا قايتىپ كېلىپ 1941-يىلى 8-ئايدا كېسەل بىلەن 62 يېشىدا لەنجۇدا ئۆلدى.

جىڭ شۇرېن شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان 5 يىل ئىچىدە، ئۆزىگە قارشى بولغان كۈچلەرنى باستۇردى. خەلقنى قاباھەت زۇلۇم ئوقۇبەت، خۇراپاتلىق ئىچىدە قالدۇردى. دېمەك ئۇ، ياڭزېڭشىننىڭ قوللانغان خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇردى. قومۇل دېھقانلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ ۋاڭگۈڭ، ۋە ئىستىبدات ئەمەلدارلار مەنپەئەتىگە يان باستى، جۈملىدىن قومۇل دېھقانلىرىنىڭ خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدا قايتا قوزغىلىشىغا شەرت ھازىرلىدى.

شۇڭا، ياڭزېڭشىن بىلەن جىڭشۇرېن دەۋرىدىن سۆز ئېچىلغاندا، بۇ دەۋرلەرنى زالىمدىن-زالىم ئالماشقان دەۋر دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

3

شېڭشىسەي

شېڭشىسەي (1896—1961) تەخەللۇسى جىڭ يۈك. لياۋنىڭ ئۆلكە كەيۈەن ناھىيە، شىنجىيا كەنتىدە چوڭ يەر ئىگىسى شېڭ جىڭجيا ئائىلىسىدە 1896—يىلى (مەنچىڭ خانىدانلىقى گۇاڭشۈي 22-يىلى) 12-ئاينىڭ 6-كۈنى تۇغۇلغان. شېڭجىڭجيانىڭ 7 بالىسى بولۇپ 5 ئوغۇل ئىككى قىز ئىدى. شېڭشىسەي ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى.

شېڭشىسەي مەكتەپ يېشى (7 ياشتىن) باشلاپ «سى شۇ» نى ئۆگەنگەن. 12 يېشىدا «شى سەن جىڭ» نى ئوقۇپ بولغان، ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ ئۇرۇش ھېكايىلىرىنى ئاڭلاشنى، سۈنزىنىڭ ئەسكەر ئىشلىتىش ئۇسۇللىرىنى (كىتابىنى) ياخشى ئوقۇغان.

شېڭشىسەي شىنفىڭ، شېنياڭلاردا باشلانغۇچ، تولۇقسىز ئوتتۇرىلارنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن شاڭخەيگە بېرىپ بىلىم ئاشۇرغان. 1915-يىلى ۋۇشىنىڭ، جۇڭگو سىياسىي ئىقتىساد پاكولتېتىنى پۈتتۈرگەن، يۈەنشىكەي پادىشاھلىق تەختىگە چىقى—

قاندا يۈننەندىكى چىڭ ۋۇتاڭ، شاۋجۇدىكى شۆبە مەكتىپىگە بېرىپ 2-قارار پىيادە ئەسكەرلەر پاكۇلتېتىدا ئوقۇغان، مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن دوڭبېي جياۋتۇاڭ قارىمىقىدىكى تەلىم تەربىيە ئەترىتىنىڭ ئوفىتسېرلار سىنىپى 1-قاراغا بىلىم ئاشۇرۇشقا بارغان، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن 8-ئاردىلاش لۈيىنىڭ لۈيجاڭى گوسۇلىڭنىڭ قارمىقىدا جۇڭزۇي (مۇئاۋىن لەنجاڭ) بولغان كېيىن شەرقىي3ئۆلكىنىڭ «جىڭۋېي شياڭجاڭ جۈن» نىڭ قوغداش تۈەنىنىڭ شاڭۋېي لەنجاڭى بولغان. كېيىن جىڭشياۋ ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ سەنمۇلىقىغا تەيىنلەنگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي «دوڭبېي يەرلىك ھۆكۈمىتى ياپونىيەنىڭ قورۇغلۇق ئارمىيە داشۆبىسىدىكى جۇڭگو ئوقۇغۇچىلار ئەترىتىنىڭ 4-قارارىدا داۋاملىق بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتكەن.

1925-يىلى 12-ئاينىڭ 22-كۈنى گوسۇلىڭ ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن گوسۇلىڭ جاڭزۇلىننى يوقاتماق بولغاندا، گوسۇلىڭ شىڭشىسەينى ياپونىيىدىن قايتۇرۇپ كېلىپ جاڭزۇلىنغا قارشى ھەرىكەتكە قاتناشتۇرغان. ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن شىڭشىسەي يەنە بىلىم ئاشۇرۇش ئۈچۈن ياپونىيىگە بارغان، كېيىنكى ۋاقىتتا ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئوقۇش توختىتىلغاندا، شىڭشىسەي سۈنچۈەنفاڭ، فىڭ-يۈشياڭ قاتارلىقلارنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن ئاخىرى ئوقۇشنى پۈتتۈرگەن.

شىڭشىسەينىڭ ياپونىيىدە ئوقۇش پۈتتۈرگەن ۋاقتى شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشىغا توغرا كېلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى گومىنداڭ ئىنقىلابىي ئارمىيە باش سىلىڭبۇسىدىن ئۇنى شاڭشى-مەسلىھەتچى قىلىپ تەيىنلىگەن، كېيىن باش سىلىڭبۇنىڭ مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسىنىڭ شاڭشياۋ بۆلۈم باشلىقى ۋەزىپىسىگە كۆتۈرۈلگەن، شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن شىڭشىسەي مەسلىھەتچىلەر بۆلۈمىنىڭ 1-تارماقنىڭ 3-بۆلۈم باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن. خىزمەت جەريانىدا باش مەسلىھەتچى جۇپېيلى، ئۇنى-شاۋجاڭلىققا ئۆستۈرۈشنى پىلانلىغان بولسىمۇ لېكىن شىڭشىسەينىڭ قارا نى-يىتىنىڭ بارلىقى بىلىنىپ، ئۇ ئۆزى قوشۇلماي ئۆستۈرمەيدۇ. شىڭشىسەي بۇنىڭغا ئاداۋەت ساقلاپ ھەربىيلىكتىن ۋاز كېچىپ دېھقان بولۇش پوزىتسىيەسىنى بىلدۈردۇ.

شىنجاڭدا جىن شۇرېننىڭ مۇستەبىت سىياسىتىگە قارشى قومۇل دېھقانلىرى قايتا قوزغالدى. جىن شۇرېن تەپرىقىگە چۈشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ماجۇڭيىڭ گەنسۇ-دىن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شىنجاڭغا يۈرۈش قىلدى. جىن شۇرېن ئىشىنىپ قالغان چېرىك ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش، قومۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا تاقابىل تۇرۇش غە-رىزىدە شىنجاڭنىڭ نەنجىڭدە تۇرۇشلۇق ئىش باشقارما ۋەكىلى لوشياۋزۇغا-بىرەر تالانتلىق ھەربىي خادىم تېپىپ بېرىشنى، ئۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا ئەسكەر تەربىيىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. لۇشياۋزۇ، پىنجاۋشەننىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن نەن-جىڭدە ئىشسىز يۈرگەن شىڭشىسەينى جىن شۇرېنگە تونۇشتۇرىدۇ. مۇشۇ مۇنا-سىۋەت بىلەن 1929-يىلى 6-ئايدا شىڭشىسەي نەنجىڭدىن ئايرىلىپ 1930-يىلى 10-ئايدا ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ-دە جىن شۇرېن ئۇنى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە

خۇبەن مەھكىمىسىنىڭ شاڭشاۋ مەسلىھەتچى مۇدىرلىقىغا بەلگىلەيدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي شاۋجاڭ مەسلىھەتچىلىكىگە ئۆستۈرۈلىدۇ. جىڭ شۈرېن بىلەن قومۇل دېھقانلىرى ۋە ماجۇڭيىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ كەسكىنلىشىشى نەتىجىسىدە جىڭ شۈرېن 1933 ــ يىلى شېڭشىسەينى قومۇل قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش باش قوماندانلىق شتابىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە يۆتكەيدۇ. شېڭشىسەي لياۋ ــ دۇڭدا بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭ قىسمىدىن غەلىبە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جىڭشۈرېن شېڭشىسەينى «دوبەن مەھكىمىسىنىڭ جوڭجياڭ مەسلىھەتچىسى قوشۇمچە قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش باش قوماندانلىقىغا ئۆستۈردى. شۇنىڭ بىلەن شېڭشىسەي قومۇلدىن تۇرپانغا كەلگىچە كۆپلىگەن بىگۇناخەلق ۋە قوزغىلاڭچى قوشۇننى قىرىپ تاشلايدۇ.

1933 ــ يىلى «شياۋجاڭ سەنجى» دېگەن چىڭ جۈڭ، لى شاۋتيەن تياۋمىنۋولەر رۇس ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ 12 ــ ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشنى ئېلىپ بېرىپ جىڭشۈرېننى قوغلىۋېتىدۇ.

چىڭ جۈڭ، قىسىملىرى بىلەن ئۇلانبايدا تۇرغان شېڭشىسەيگە قوزغىلاڭغا قوشۇلۇش توغرىسىدا كىشى ئەۋەتىدۇ. شېڭشىسەي پوزىتسىيە بىلدۈرمەيدۇ. بەلكى قىسىملىرىنى لىيۇداۋاندىن «يىپوچىڭگوڭ» ئەتراپىغا يۆتكەپ ۋەزىيەتنى كۆزىتىدۇ. ئۇ چاغدا جىڭشۈرېن ــ شەھەردىن قېچىپ چىقىپ، خۇگسەندىكى يۆخۇاڭمياۋ بۇتخانىسىدا ئىدى. جىڭشۈرېن بىرقانچە رەت شېڭشىسەينىڭ قوزغىلاڭچىلار ــ نى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن بۇيرۇق قىلغان بولسىمۇ شېڭشىسەي ئىجرا قىلمايدۇ.

......سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن ئېچىلغان يىغىندا «شاۋجاڭ سەنجى» چېگرا قوغداش دوبەن مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ھەربىي ئىشلار كومىتېتى قۇرۇشقا تەكلىپ بېرىدۇ. ھەم مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى ليۇۋېنلوڭنى ئۆلكىنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسلىكىگە، شەرقىي شىمال ئارمىيىسىنىڭ لۈيجاڭى چىڭيۈەنجىڭنى ۋاقىتلىق ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ۋەييۈەنجاڭلىقىغا كۆرسىتىدۇ.

شېڭشىسەي ھەربىي ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ چىڭيۈەنجىڭنى ئىستىپا بېرىشكە زورلاپ، شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزىۋالىدۇ. قارشى كۈچلارنى بېسىقتۇرىدۇ.

شېڭشىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن 6 بۈيۈك سىياسەت يۈرگۈزۈپ بىر مەزگىل ماركسىزم دېگەن بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆز يولىنى تېپىپ كوممۇنىزمغا ئاسىيلىق قىلدى. جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ۋە ھەر مىللەت كوممۇنىزمچى ئىلغار ــ لارغا زىيانكەشلىك قىلدى. 100 مىڭدىن ئاشقان ھەر مىللەت خەلقىنى ياۋۇزلارچە ئۆلتۈردى.

1940-يىلى ئۆلكە رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۆتىگەندىن باشلاپ، ھوقۇق ئۇنىڭ قولىغا مەركەزلەشتى. 1942-يىلىدىن باشلاپ ئۇ، ئوچۇق ئاشكارە ھالدا گېزىت مەتبۇئاتلاردا كوممۇنىزمدىن يۈز ئۆرۈدىگەنلىكىنى جاكالىدى. ھەم گومىنداڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ مەركىزى يېتىشتۈرۈش تۇۋەنىنىڭ شىنجاڭ شۆبە تۇۋەنى تۆۋەنجىسى، 8-ئۇرۇش مەيدانى (رايونىنىڭ) مۇئاۋىن سىلىگى، مەركىزى ھەربى مەكتەپى 9-شۆبە مەكتەپىنىڭ مۇدىرلىقى، جۇڭگو گومىنداڭ مەركىزى تەپتىش ھەيئەتلىك ۋەزىپىسى، شىنجاڭ دوبەن مەھكىمىسىنىڭ پارتىيە ئىشلىرى، تەپتىش ئورۇنلىك ۋەزىپىسى، شىنجاڭ ئامانلىق ساقلاش سىلىگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەيدۇ.

1944-يىلى كۈزدە گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى ئۇنى مەركىزى ھۆكۈمەت دېھقان ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرلىقىغا بەلگىلەپ ئېلىپ كەتتى.

شىڭشىسەي كېتىش ۋاقتىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ قېنى بىلەن بويالغان ئىككى قولىدا، شىنجاڭدىن بۇلاپ تالىغان ئالتۇنلىرىنى 30 ماشىنىغا قاچىلاپ ئېلىپ ماڭدى. «ئۇسۇپ يېتىلىۋاتقان نوتا دەرەخنى كېسىپ قالاش بىلەن ئوتپەلەمنىڭ كۆڭلى خوش بولغاندەك، بىگۇناھ قان تۆكۈش بىلەن خۇنخورلارنىڭ كۆڭلى خوش بولاتتى»، 100 مىڭلىغان بىگۇناھ خەلقنىڭ قېنىغا تويمىغان شىڭشىسەي كېتىش ئالدىدا ئۈرۈمچى 2-تۈرمىگە ئوت قويۇپ بارلىق مەھبۇسلارنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئارخىپنى ئىزسىز يوقىتىشقا ئۇرۇندى. لېكىن شۇ ئوتتا ئۆزىنىڭ كۆيمىدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن قورۇقىنى خادىقلىدى.

1949-يىلى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن تەيۋەنگە قېچىپ كەتتى، تەيۋەن ھۆكۈمىتى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىدە شاگىجاڭ مەسلىھەتچى، مەمۇرى مەھكىمە لايىھەلەش كومىتېتىنىڭ (چوڭ قۇرۇقلۇققا ھوجۇم قىلىش تەشكىلاتى) ئەزالىقىغا تەيىنلەندى.
شىڭشىسەي 1961-يىلى 7-ئاينىڭ 13-كۈنى 75 يېشىدا مىڭىسىگە قان چىقىپ تەيبېيدا ئۆلدى.

قوشۇمچە:

شىڭشىسەي تەيۋەنگە قېچىپ بارغاندىن كېيىن ئىنقىلابقا قارشى نۇرغۇن گەپ سۆز ۋە ھەرىكەتلەرنى قىلدى. ئۇ يەنە:

«قانداق قىلغاندا چوڭ قۇرۇغلۇقنى قولغا كەلتۈرۈش تارىخي ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشۇق ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ»، «كوممۇنىزم بىلەن كاپىتالىزم دەۋرىنىڭ ئۆتۈپ كېتىشى، خەلق ياشايدىغان ئەسىرنىڭ يېتىپ كېلىشى» «چارۋىچىلىق، چېگرىسىدىكى ئۇششاق چۈششەك ئىشلاردىن خاتىرە»، «شىنجاڭدىكى 10 يىلىدىن ئەسلىمە» ھەم ئامېرىكىلىق خوت بىلەن بىرلىشىپ يازغان «شىنجاڭ» قاتارلىق كىتابلىرىنى نەشر قىلدۇردى.

ئوتتۇرا ئاسىيا① مەدەنىيىتى

ھاجى نۇرھاجى

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئۇزاق تارىخنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە قەدىمدىن بېرى دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتقان، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۆھپە قوشقان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە رايونلارنىڭ بىرى.

بۇ قەدىمىي زېمىندە ياشىغۇچى خەلقلەر ئەڭ قەدىمكى تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپ بۇ رايوندا ياشاپ كېلىش بىلەن، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە دۇنيا پەن - مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى قوشۇپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا پارلاق مەدەنىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەلگەن ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىلا راۋاجلانغان ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمدىن بېرى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى زور ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن بۇ رايوندا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە شەھەر سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىي جەمئىيەتكە قەدەم قويۇش ئۈچۈن ماددىي - مەنىۋى شارائىت يارىتىپ بەردى.

بۇنداق بولۇشىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولغاچقا، ياۋروپا بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا 2000 نەچچە يىلدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ تۈرلۈك مەدەنىيەتلەرنى مۇجەسسەملىگەن ۋە جايلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان ئاساسىي كۆۋرۈك بولۇپ كەلدى. بۇ ئۇنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىۋى شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دېمەك ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆۋرۈك

①ئوتتۇرا ئاسىيا - جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ، تارىختا كەڭ ۋە تار مەنىدە قوللىنىلىپ كەلدى. كەڭ مەنىدە قوللىنىلىپ كېلىشى بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ جۇڭگونىڭ شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونلىرىنى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدە - پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىنى يەنى ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان ۋە تۈركمەنىستان ۋە قازاغىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ماقالىدا «ئوتتۇرا ئاسىيا» دېگەن ئۇقۇمنى كەڭ مەنىدە قوللاندۇق.

قىلغان ئاساستا بىر — بىرىگە كۆرسەتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق باشقا رايونلارغا زور تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا تارىخىدا مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى.

شىنجاڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مۇناسىۋەت تارىخى ئۇزۇن، قويۇق بولۇشى بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرە ۋە تەۋەسىدە بولۇپ كەلگەچكە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى خەلقلەر بىلەن دوستانە بېرىپ - كېلىش مۇناسىۋىتىمۇ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. مىلادىيىدىن ئاۋۋال 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى بىلەن ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن غەربىي ئاسىيانى، ياۋروپا بىلەن جەنۇبىي ئاسىيانى تۇتاشتۇرغان «يىپەك يولى» نىڭ مەركىزى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، تارىخىي ئەسەرلەردە «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تۆت كوچا ئاغزى [ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، مېسوپوتامىيە مەدەنىيىتى] دېگىنىدەك شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى بىر - بىرىگە ئۆتۈش جەريانى بولۇپ مەدەنىيەت ئۆز ئارا سىڭىشكەن. قەدىمكى قارۇشتى، رونىك — تۈرك، ئۇيغۇر يېزىقى، سوغدى، سانسكرىت، مانى، توخرى، ئەرەب، تۇبۇت، موڭغۇل، مانجۇ يېزىقلىرى بۇ رايوندا قوللىنىلغان: شۇنداقلا ئۈچ بۈيۈك تىل سىستېمىسى، [يەنى ئالتاي تىللىرى، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى، خەنزۇ - تىبەت تىللار سىستېمىسى] نىڭ گىرەلىشىپ ياشىغان زېمىنى دەل مۇشۇ. «تۆت كوچا ئاغزى» دا ئۇچراشقانلىقتىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە زور تۆھپە قوشقان، ئېيتايلۇق جۇڭگونىڭ تاۋار - دۇردۇن، پار - پۇر قاچا - قۇچىلىرى، چاي قاتارلىق قىممەتلىك سانائەت تاۋارلىرى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان مۇشۇ شىنجاڭنىڭ يەرلىك سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا رايونلارغا تارقىلىشى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگۈزۈلگەن سانائەت بۇيۇملىرى ئوخشاشلا جۇڭگو ئىقتىسادىغا ۋە مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن.

ھەممىگە مەلۇمكى، بۇددا دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئوخشاش دىنلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگوغا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق كىرىپ كەلگەن. شۇنىڭدەك دىن بىلەن بىللە دىن پەلسەپىسى، مۇزىكا، سەنئەت، ھەيكەلتىراشلىق، مىمارچىلىق سەنئىتى ۋە گۈزەل سەنئەت قاتارلىقلىرى كىرىپ كەلگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى تارىخىي دەۋرلەردىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشىغۇچى بىر مۇنچە قەبىلە — قەدىمكى زامان مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان بۇ زېمىندە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەر ۋە سودا ئىگىلىكى نىسبەتەن بۇرۇن راۋاجلانغانلىقتىن سودا ئىشلىرىنىڭ ماھىرلىرى بولۇپ كۆپ خىل قەدىمكى تىللارنى پىششىق بىلىدىغان، ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچقا ئۇلار تۈرلۈك دىن ۋە سەنئەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇنلىغان سەنئەت

بۇيۇملىرىنى قەدىمكى كىلاسسىك ئەسەردە بىباھا گۆھەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن ۋە نۇرغۇن دىنىي — پەلسەپە قەدىمى ئەسەرلەرنى ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىپ چىقىشى بىلەن يەرلىك مىللەتلەردىن ئالىم — ئەدىپلەر پەيلاسوپلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، ئاسترونومچىلار، تىببى شۇناسلار، ھەربى شۇناس ۋە سەنئەتكار قاتارلىقلار مەيدانغا كەلگەن.

مىلادى 8 - ئەسىرلەردە ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنى ئىستىلاھ قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى بىلەن بۇ رايوننىڭ مەدەنىيىتى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، ئەرەب تىل يېزىقىنى پىششىق بىلىدىغان نۇرغۇن دۇنياۋى ئالىملار مەيدانغا كەلدى.

ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، 9 - ئەسىردىن 11 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋردە جاھان مەدەنىيىتىدە ئورۇن ئالغان مەشھۇر ئالەمشۇمول ئالىملارنىڭ تولىسى دېگۈدەك ئەرەب يېزىقىدا ئۆچمەس ئەسەر يازغانلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئالىملار ئىدى.

سامانىلار خانلىقى [874 — 999] دەۋرلىرىدە جەمئىيەت بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا دۇنيانىڭ باشقا جايلاردىكى مۇسۇلمان ئالىملارمۇ مەدەنىيەت تەرەققىي تاپقان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپلەپ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تېز گۈللەندى. ئەينى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى كۆپ جەھەتلەردە ياۋروپادىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن ئىدى. بۇ ھەقىقەتنى تارىخنىڭ شاھىدى قىلىپ بىر نەچچە مىسالنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە قىلىدۇ. مەسىلەن، مەشھۇر ماتېماتىك ئەبۇجاپپار، مۇھەممەت ئىبنى مۇسا ئەلخارازمى ئۇلۇق ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم ئەخمەت ئەل پەرغانى، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق ئورۇن ئىگىلىگەن، پەلسەپەۋى پىكىرلەرنىڭ ئاساسچىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىستوتېلى ھەم مۇزىكاشۇناس ئەبۇناسىر فارابى [870 - 950]، شۇ زاماننىڭ ئەڭ ئاتاقلىق تىببى ئالىمى ئەبۇئەلى ئىبنىسىنا [980 - 1037] ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر پەيلاسوپ ئىنسىكلوپېدىك ئالىم مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت ئەبۇرەيھان بىرونى [973-1048] تارىخشۇناس ئەبۇناسىر ئاررات مۇھەممەت خارازمى ئەل فارابى ئەركىندى ئەلدازى ئەل مۇئارى، پەيلاسوپ تىببى ئالىم مۇھەممەت، ئاتاقلىق تارىخشۇناس گەردىزىنىڭ 1050 - يىلى يازغان «زەينۇلئاخبار» (گۈزەل خەۋەرلەر ئەسىرى) بەيھەقى (966 - 1077) يازغان 30 توملۇق ئەسەر، ئەجدىددىن (ۋاپاتى 1068 - يىلى) نىڭ «تارىخى مۇلكى تۈركىستان» (تۈركىستان تارىخى) نىزامىئۇلمۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» (دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا) قاتارلىق كۆپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

قاراخانىلار خانلىقى 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە دەۋر سۈرگەن مەزگىلدە يەتتە سۇ ۋە تارىم ۋادىسىدىكى رايون ۋە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا زور گۈللىنىش دەۋرى بارلىققا كەلدى. بۇ دەۋردە ئالىمتاچان باشلىنىپ كەتكەن يېزا ئىگىلىك ۋە قول سانائىتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشى نەتىجىسىدە ئولتۇراقلىشىش،

شەھەرلىرىنىڭ ئومۇمىيلىشىشى بىلەن قەشقەر، بارچۇق [مارالۋېشى] بالاساغۇن ئوترار (فاراپ)، سەمەرقەنت، بۇخارا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يەرلەر ئىقتىساد سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى مەيدانغا كەلدى. مۇكەممەل شىپاخانىلار تۈرلۈك پەنلەر ئوقۇلىدىغان ئونىۋېرسال ئالىي بىلىميۇرتلىرى چوڭ كۆلەملىك مەدرىسىلەر قۇرۇلدى. [ئابدۇكېرىم] ئارسلان بوغرا قاراخان دەۋرىدە قەشقەردە «ساچىيە»① مەدرىسى بولغان. «ساچىيە» (ساچقىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا سىپچىش، يېيىش ئىلىم - پەننى كېڭەيتىش دېگەن مەنىدە) ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتى، ھەمدە ھەر خىل پەنلەرنى ئۆگىنىشنىڭ ئوچىقى ئىدى. بولۇپمۇ «ساچىيە» دە مەھ-مودىيە» مەدرىسىلەردە ئىسلام پەلسەپىسى، تارىخ-ئەدەبىيات ئاسترونومىيە، مىدىتسىنا روسوماتچىلىك [ئۇرۇش ئىلمى] قاتارلىق تەبىئىي - ئىجتىمائىي پەنلەردىن دەرس بېرىلەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت - بۇخارا قاتارلىق مەركىزىي مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن ئۇرغۇنلىغان مەدرىسىلەر، كۇتۇپخانىلار، جامە، كارۋان سارايلىرى ھەشەم-مەتلىك بىنا قۇرۇلغان ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى يەن - مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە كۆپلىگەن بىلىمگە ئىگە بولغان ئەۋلىيالار، ئەدىپ - شائىرلار، تىلشۇناسلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناس-لار يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى، ئوتاچى (تېۋىپ) ھەربى ئىستراتېگ ئالىملار، قانۇنشۇناسلار مەيدانغا كەلگەن.

11 -ئەسىردە ياشىغان قەدىكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ۋە ئاساس-چىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك پەيلاسوپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئۇلۇق مۇتەپەككۇر تىلشۇناس مەخمۇت قەشقىرى، ئۇنىڭ ئۇستازى ھۈسەيىن ئىبنى خەلىپە قەشقىرى، ئاتاقلىق تارىخشۇناس ئابدۇجاپپار قاتارلىق ئالىملار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ تىپىك ۋە-كىللىرىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى [1069 - 1070] مەخمۇت قەشقىرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتولھەقايىق» (ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى) نامىلىق داستانى يۈسۈپ سەك-كاكىنىڭ «موتاھل ئىلىم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى) نامىلىق ئەسىرى، ئابدۇجاپپار ئىبنى ھۈسەيىن قەشقىرى [ۋاپاتى 1098 - يىلى] نىڭ «قەشقەر تارىخى» نامىلىق ئەسىرى ۋە مۇجەئوششۇاخ» (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى) نامىلىق قىممەتلىك نا-دىر ئەسەرلىرى شۇ دەۋرنىڭ گۈل تاجىلىرىدۇر:

بولۇپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نامىلىق ئەسەر-لەر ئۆز تەپەككۇرىنىڭ ئۇستۇنلىكى، بەدىئىي جەھەتتىكى يۈكسەكلىكى، مەزمۇنىنىڭ مولىقى، ئۇسلۇبىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇردۇر.

چوڭ لۇغاتشۇناس چامال قارشى (ئەسلى ئىسمى ئوبۇل پەزلى ئىبنى مۇھەممەت) ئۇنىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق بولۇپ ئۆزى ئالمالىقتا [ئىلىدە] تۇغۇلغان.

---

①«سوراھ» نامىلىق كىتابنىڭ ئاپتورى جامال قارشى ئۆز كىتابىدا جەۋھەرى (مىلادىنىڭ 1002 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «سەھاھ» نامىلىق 4 - توملۇق كىتابىنى قەشقەردىكى «ساچىيە» كۇتۇپخانىسىدىن ئالغانلىقىنى قەيت قىلغان.

Altun0q

ئۇيارغان ھىجرىيە 681 ـ يىلى [مىلادىيە 1282 ـ يىلى] قەشقەردە قاراخانىلار دەۋرىدە قۇرۇلغان «ساجىيە» مەدرىسىنىڭ كۇتۇبخانىسىدا ساقلانغان جەۋھەرى (ئەل جەۋھەرى ـ تولۇق ئىسمى ـ ئەبۇناسىر ئىسمائىل ئىبنى جارال فارابى) نىڭ «ئەسساھاتىللۇغەت» نامىلىق 4 جىلدلىق كىتابىنى «سوراھ» (ھەقىقىي ـ تولۇق، مۇكەممەلدە) نامىدا ئۆز ـ گەرتىپ ئەرەبچىدىن پارسچىغا تەرجىمە قىلىپ 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەبچە ئىلاۋە بىلەن «مولھەقاتوس سوراخ» دېگەن مەشھۇر لۇغەتنى يېزىشى مەشھۇر ئىمادۇددىن قەشقەرى ئۇي ـ غۇر تىلىدا «شەرھى قانۇن» (قانۇنلار شەرھى) نامىلىق ئەسەرنىڭ يېزىلىشى، مۇ ـ ھەممەت ئىبنى ئەلكاتىپ سەمەرقەندىنىڭ «تاۋغاچ قىلىچخان يەنى مەسئۇد ئىبنى ئەلى (ۋاپاتى 1095 ـ يىلى) غا بېغىشلانغان «ئەغرازۇسسىياسىنى ئىلمى سىياسى» نامىلىق ئەسىرى مەجىدىددىن مۇھەممەت ئىبنى ئەدنانىڭ قاراخانىلار ئەۋلادى تاۋغاچ ئىبراھىم ئىبنى ناسىرغا بېغىشلانغان «تۈركىستان تارىخى» بىلەن «چىن تارىخى» نامىلىق ئىككى تومluk ئەسىرى، ئەبۇل فەيزى مۇھەممەت ئىبنى ھۈسەيىن بەرھەقى (996 ـ 1039) نىڭ 30 تومluk ئەسىرى، مۇھەممەت ئەلئەۋفىنىڭ ھىجرىيە 625 ـ (مىلادىيە 1228 ـ يىلى) يازغان «جامىئۇل ھېكايەت» نامىلىق «تاۋغاچ ئىبراھىمخانغا بېغىشلاپ يازغان ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇ جاھانشۇمۇل ئەسەرلەر ئىنسا ـ نىيەت مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان زور ئىلمىي قىممەتتىكى تۆھپىلەر بولۇپ، بۇ دەۋردە تەرەققىي قىلغان قاراخانىلار مەدەنىيىتى دۇنيانىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى.

يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى: 9 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە بولغان قاراخانىلار دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيا ـ تىدىكى بىر يۇقىرى پەللە دېگىنىمىزدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋر ـ لەردىكى مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا 14 ـ ئەسىردىن 16 ـ ئەسىر ـ گىچە داۋام قىلغان ئىمىر تۆمۈر دەۋرى ۋە ئۇنىڭ زاماندashlıرى ياشىغان دەۋرنى يەنە بىر يۈكسىلىش دەۋرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، «چىڭگىزخاننىڭ ماۋارا ـ ئۇننەھرى ۋە تۈركىستان ئەللىرىگە يۈرۈش قىلىشتا خارابىلارغا ئايلىنىپ ئىما ـ رەتلەردىن بىر دانە پۈتۈن خىش قالمىغان ھالدىكى شەھەرلەرنى ئىمىر تۆمۈر ئاۋات قىلىشى بىلەن سالتەنەتلىك شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىقتى»① ھەممىگە ئا ـ يانكى، چىڭگىزخاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا كۈچلۈك بىر فېئوداللىق ھاكىمىيەت ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلغان ئىمىر تۆمۈر [1370 ـ 1405] چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنمە يەرلىك ھاكىمىيەتلەرگە پارچىلىنىپ كەتكەن ئوتتۇرا ئا ـ سىيانى 1370 ـ يىلى سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈردى.

ئىمىر تۆمۈر ھەر قايسى جايلارنى ئىستىلا قىلىشتا نۇرغۇن ھەربىي يۈرۈش نەتىجىسىدە سەمەرقەندنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى.

سەمەرقەندنى پەن ـ مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك مەركىزىگە ئايلاندۇرۇشتىكى پىلانى بويىچە جاھان مەدەنىيىتىنىڭ پېشۋالىرى دەپ تونۇلغان مۇنەۋۋەر ئالىم، ئەدىپ ۋە ھەر خىل پەننىڭ ھۈنەر ۋە ئۇستازلىرىنى «ئاسراپ ئۇلارنى قەدىرلەپ ۋە ھۆرمەت ـ

① «مىرخواندنىڭ رەۋزەتۇسسافا» ئەسىرىدىن

لەپ»① ئۆزىنىڭ پايتەختى سەمەرقەندگە كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ سەمەر قەندنى جاھان مەدەنىيىتى بويىچە ئەڭ مەدەنىي، ئەڭ يۈكسەك ئاۋات ۋە باياشات بىر پايتەخت قىلىپ ئىلىم مەركىزىگە ئايلاندۇردى. «سەمەر قەندگە نۇرغۇن بىلىم يۇرتلىرى ۋە چوڭ مەدرىس، جامە خانىقالارنى شۇنداق ئالىي دەرىجە قىلىپ ياساتقانكى؛ مەدرىسلەرنىڭ گۈمبەزلىرىنى مەرمەردىن پۈتتۈرۈپ نەقىشلىرىنى خىزدى تىللا بىلەن زىننەتلىگەندەك ئىشلەتكۈزدى. مەدرىس چۆرىسىگە بېھىش گۈلزارىدىن بىشارەت بېرىدىغان بىنالارنى قىلدۇردى.»②

ئەمىر تۆمۈر ئىلىم - پەن بىلىم يۇرتلىرىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن زور كۈچ سەرپ قىلىش بىلەنلا قالماستىن «شەھەر قۇرۇلۇشى ئۈچۈن شەھەرنى گۈزەل- لەشتۈرۈشكە شۇنچە ئەھمىيەت بەردىكى، „باغوشامالنىڭ جەنۇبىدا بىر باغ ياسات- قان، باغنىڭ ھەر تەرىپىگە 1500 گەز كېلىدىغان بىر قەسىر ياساتقان. بۇ ياسات- قان قەسىرنىڭ ئەتراپلىرىدا ئىچكى قۇرۇلۇشىدا ھۈنەرۋەنلەر تاشنى قىرىپتىزىشقا ئەڭ ئۇستىلىق ماھارەت ئىشلەتكەن بولۇپ باشقا جايلاردا ياغاچ - پىل چىشى- لىرىدىن ئويۇپ نازۇك نەقىشلەرنى قىلغان بولسا ئۇلار چىۋەرلىك بىلەن تاشقا ئويۇپ ياساپ چىقىش بىلەن بىر مەرمەردىن قىلىپ ياسالغان قەسىردە گۈزەل مەنزىلەرنى، نەپىس رەسىملەرنى ئويۇپ گۈزەللەشتۈرۈپ بېزەپ چىققان. قەسىردە ئەتراپىدا پونتانلارنى ياساتقان»①

„ئابدۇرازاق سەمەر قەندىنىڭ ئەسىردە كۆرسىتىشىچە „بۇ قۇرۇلۇشتا چىندىن مەخسۇس ئۇستا رەسساملارنى ئالدۇرۇپ، چىن نەقىشلىرى چۈشۈرۈلگەن دىۋانلەرنى ياسىتىپ ئالتۇن بىلەن نەقىشلەنگەن رەسىملەر بىلەن بېزەتكەن ئىدى.

تۆمۈر، پەن - مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە قولايلىق شارائىتلارنى ھازىرلاش ئۈچۈن چوڭ ھەشەمەتلىك خاندانلىق دىۋانى سالدۇرۇش بىلەن «بۇ دىۋان سارايدا ھەر قايسى پەن ئالىملاردىن تاللاپ ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن پەن - مەدەنىيەتنى راۋاج- لاندۇرۇشتىكى ھەر خىل مۇئەسسەلەرنى تەشكىل قىلدى»① بۇ ئىلمىي مۇئەسسە مەر- كىزىنى چۆرىدىگەن ئاساسىدا كۆپلىگەن ئەختىساسلىق بىلىم ئىگىلىرى ئالدىدا قە- دىمكى يونان ۋە رىم ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى چاغاتاي تىلى [ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى] غا تەرجىمە قىلىش، تەتقىق قىلىش ئۇنى شەرق ئەللىرىدىكى پەن - مەدە- نىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى تۆھپىلىرىنى يارىتىشتەك يۈكسەك ۋەزىپىلەرنى قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلىم

①②«مىرخوەندنىڭ «رەۋزە تۇسساپا» ئەسىرىدىن
①«مىرخۋاندنىڭ «رەۋزە تۇسساپا (ھەقىقەتلەر بېغى») دېگەن ئەسىرىدىن
②كېرمان ۋاجىرىنىڭ «بوخارا ياخود ماۋارائۇننەھرى تارىخى ئەسىرىدىن
①كېرمان ۋاجىرىنىڭ «بوخارا ياخود ماۋارائۇننەھرى تارىخى ئەسىرىدىن

مەركىزى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنتتە پەن - مەدەنىيەت يۈكسىلىش بىلەن تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرى بويىچە گېئومېتىرىيە ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، تارىخشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك، ئەدەبىيات، سەنئەت قاتارلىق ساھەلەردە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر بارلىققا كەلدى. نۇرغۇن ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى.

پەن - مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدە سەمەرقەنتتىكى ئىمىر تۆمۈر، دىۋان ئوردىسىغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ توپلانغان كىشىلەر ئىچىدىن بىر مۇنچە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىملار مەيدانغا كەلگەن ئىدى. ئىمىر تۆمۈر خاندانلىقىنىڭ ئىلى دىۋان ئوردىسىدا مەشھۇر تارىخشۇناس ئەرەبشاھ [1392 - 1450]، نىزامىددىن، شاھى خۇاجەھمىيايىددىن، مەۋلانە شەرەپىددىن ئەلى يەزدى «ئۆز دەرىيادەك بىلىملىك بولۇپ شۇ زاماندا سەمەرقەند خوراسان ۋە ئىراقدا ئۈزىنىڭغا تەڭ كېلىدىغان فازىل مەۋلانە يوق ئىدى. مۇئەممائىلىمىنىڭ پېشۋاسى بولۇپ يېتۈك ئالىم بولۇپ ئۆتمۈشىنىڭ تەرجىمە ھالىنى پارىسچە يازغان. ئەسىرى ۋە 1424 - يىلى يازغان «زەپەرنامە» «ھىلال» دېگەن ئەسەرلەرنى يېزىش بىلەن «قەسىدە بۇردە» گە تەسەۋۋۇر تىلى بىلەن شەرھى يازغان. ھېچ كىشى مەۋلانەدەك ياخشى شەرھى قىلمىغان»① بۇ دەۋردە ئاتاقلىق تارىخشۇناس مىرخۇاند پارىسچە يازغان «رەۋزە تۇسساپا» (ھەقىقەتلەر بېغى) ئابدۇررازاقنىڭ «تۆمۈر تارىخى» ناملىق ئەسىرى ھەر قايسى پەن ئالىملىرىدىن مەۋلانە سەئىددىن مەسئۇت ئىبنى ئۆمەر [1322 - 1395] قاتارلىق ئالىملار ئۆز دەۋرىدە تونۇلغان ئىدى.

مەشھۇر ئەدىب شائىرلاردىن شائىر ھافىز، خوجەندىلىك قەمەيىنىڭ «تۆمۈرنىڭ تەرجىمە ھالى» نى شېئىر بىلەن يازغان. تەبرىزى ئوغلى شەيخ مۇھەممەتلەر مەشھۇر ئىدى. بولۇپمۇ «ئىمىر تۆمۈر دەۋرىدە مەشھۇر نەققاش رەسساملاردىن كامالىددىن بېھزات — تەسۋىرى سەنئەتنىڭ ئۇستىسى بولۇپ ئۆز زامانىسىدا ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرىنىڭ نەپىسلىكى، يارقىن، رەڭگى جەھەتتىن شەرقنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن سەنئەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن»① بۇندىن باشقا مىر سەئىد ئەخمەت نەققاشچىلىقتا ۋە رەسساملىقتا خوجا غىياسىددىن خەلق ئارىسىدا تونۇلغان ئىدى.

ئىمىر تۆمۈر دەۋرىدە باشقىچە پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشاشلا مۇزىكى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئالاھىدە تەرەققىي قىلدى. مۇزىكىچىلار ئارىسىدا كومپوزىتورلاردىن خۇاجە ئابدۇللا قول مۇھەممەت شەيخ نەي، ھەسەن ئۇدىلەر خەلق ئارىسىدا ئالاھىدە نام چىقارغان سازەندىلەر ئىدى. مەشھۇر مۇزىكاشۇناس

---

①«مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن

①گېرمان ۋامبېرى «بۇخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى» 2 جىلدىدىن

خوجە يۈسۈپ بورھانىددىن ئۆز زامانىسىنىڭ داڭلىق مۇزىكىچىسى بولۇپ ئۇ كومپو-
زىتورلۇق نەزەرىيىسىنى يېزىش بىلەن تونۇلغان ئىدى.
ئەمىر تۆمۈر ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى شاھروخ مىرزا (1376 – 1446)
ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ ھېرات شەھىرىنى پايتەخت قىلغان دەۋر-
لەردە خوراسان مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.
شاھروخ مىرزا ئۆزى ھەم شائىر ھەم ئالىم بولۇپ تۈركچە پارىسچە ئەسەر ۋە
شېئىرلەرنى يازغان ئىلىم – مەرىپەت كىشىسى بولغانلىقىدىن ئۇ ئاتىسى تۆمۈرنىڭ
يەن – مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن يەنىلا
قەدىمكى مەدەنىيەت ئاساسىدا يەن – مەدەنىيەتنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى.
ھېرات شەھىرى سەمەرقەندەك ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە شەھەر قۇرۇلۇشى ئەي-
نى زاماندا يۈكسەك تەرەققىي قىلغان ھەشەمەتلىك شەھەر بولۇشى بىلەن ئىلىم
ئەھلى ئەمىر تۆمۈر ھۆكۈمرانلىقىدىكىگە نىسبەتەن ئىلىم – يەن مەرىپەت ئەھلى تېخىمۇ
كۆپ جوغلانغان مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدە-
نىيىتى گۈللەندى.
«شاھروخ مىرزا دەۋرىدە بۇ جايلاردا ئاتاقلىق مېمارچىلىق ئۇستىلىرىدىن
مۇھەممەت سەبزى، قەمەرىددىن تەرەپتىن سېلىنغان ئومۇمىي بىنالارنىڭ سانى بىر
نەچچە مىڭغا يەتكەن»① ئىدى.
شاھروخ دەۋرىدە ھېراتنى مەركەز قىلغان شاھروخ خاندانلىقى ۋە سەمەر-
قەندنى مەركىزى قىلغان شاھروخ ئوغلى ئۇلۇغبەك ② (1409 – 1449) خاندانلىقى
دېگەن ئىككى خانلىققا بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغان دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىم-
يەن راسا گۈللەنگەن دەۋرى بولدى. بۇ يەردە شاھروخ ئوغلى ئۇلۇغبەكنىڭ تۆھ-
پىسىنى مەدەنىيەت تارىخىدا ئوينىغان رولىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇكى؛ ئۇ ھۆ-
كۈمرانلىق قىلغان 40 يىل ئىچىدە سەمەرقەندنى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە «مايىك»
غا ئايلاندۇرۇشتىكى تۆھپىسى ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولۇش كېرەك. ئۇنىڭ دەۋرىدە
«سەمەرقەندىگە يېڭىدىن سېلىنغان شۇنچە كۆپ ئوردا سارايى مەدرىس، جامە،خانىقا
مەسجىدلەرنىڭ كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىكىنى كۆرگەن بابور ھەيران قالغان
ئىدى① تارىخىي پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدىكى، ئۇلۇغبەك شۇ زامانىنىڭ يېتىلگەن
ئالىمى ۋە تەرەققىيپەرۋەر كىشى بولغانلىقتىن بۇ دەۋردە ئىلىم – يەن زور يۈك-
سىلىشكە ئېرىشكەن ئىدى. ئۇ ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا
كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلۇغ ئاسترونوم ئالىمى بولغان ئۇلۇغبەك ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن
ئالىملارنى شۇ جۈملىدىن قازى زادەرومى، غىياسىددىن جەمشىد، مويىددىن كاشانى ئۇلا
ئىددىن ئىبنى مۇھەممەت قوشچى قاتارلىق مەشھۇر ئاسترونوم ئالىملىرىنى توپلىغان ئىدى.
بابورنىڭ خاتىرە ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە «دۇنيادا ئەڭ يۈكسەك
شاھانە مەدرىس بىنا قىلىنىشىنى پىلانلاپ بۇ مەدرىسىنى ھىجرىيە 828 – يىلى

①«گېرمان ۋامبېرى» نىڭ بوخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى 2 - جىلدىدىن
②ئۇلۇغبەكنىڭ خاس ئىسمى - مۇھەممەت تىرغاي:
①«غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن ئەسەردىن.

[مىلادىيە 1424 - يىلى] دا پۈتتۈرگەن، بۇ مەدرىسىنىڭ ئىچىدىكى دىۋارلىرى يۇقىرى ھەشەمەتلىك ھەر خىل رەڭدىكى زىننەتلىك كاشا كېسەكلەر بىلەن سىپىلەنگەن. مەدرىسىنىڭ تۆت مۇنارىسى بولۇپ كۆرۈنۈش خانىسىغا بۈيۈك مەرمەر تاشلاردىن قويۇلغان.

بۇ مەدرىس خانىنىڭ ئايرىم باغچىلىرى، رەسىم خانىلىرى بولۇپ بۇنىڭ دىۋانلىرى جۇڭگودىن تەكلىپ بىلەن كەلتۈرۈلگەن رەسساملار تەرەپتىن زىننەتلەنگەن.

ئۇلۇغبەگ ئۆزى سالدۇرغان مەدرىس ئىشىكىگە «بىلىمگە ئىنتىلىش ھەر بىر مۇسۇلمان ئەر-خوتۇن، قىزلىرىنىڭ بۇرچىدۇر» دېگەن. ھەدىسنى نەقىش بىلەن ئويۇپ يازدۇرغان. بۇ ھەدىس سۆزى ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئاياللارنىڭ ئورنى تۈركىي خەلقلەردە ئەزەلدىن ئەرەب-ئىران خەلقلىرىدىگە قارىغاندا يۇقىرى ئىدى. دېگەننى نامايەن قىلغان.

شۇ دەۋردە بۇخارا، سەمەرقەندتە قۇرۇلغان بۇ خىل مەدرىسلەرنىڭ قۇرۇلۇشى يېقىن شەرقتە تەڭداشسىز بولۇپ ئارخىتىكتور ۋە تەسۋىرى سەنئەتتە يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، بىنا كارلىق سەنئىتىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلۇغبەك. زامانىسىدا مۇنەۋۋەر ئالىمى نۇجۇم ئالىمى ۋە ماتېماتىك ئىدى.

ئۇ ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىشتىكى ئىلمىي ئورنى قىلىپ، سەمەرقەندتە مەشھۇر رەسەتخانە① سالدۇرۇشنى پىلانلاپ، ئاسترونومىيە ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىش مەقسىتىدە، بۇ بىنا قۇرۇلۇشنى ھىجرىيە 832 - يىلى [مىلادىيە 1428 - 1429] سېلىشنى باشلىغان ئىدى. بۇ رەسەتخانىنىڭ بىناسى شۇ قەدەر ئۆزۈن مۇددەت پىلانلانغانكى بۇ بىنا قۇرۇلۇشىغا ئۆلىما ئالىملاردىن قازى زادەردى، غىياسىددىن جەمشىد مۇيىددىن كاشانى ۋە بىن ئىسرائىل سالاھىددىن قاتارلىقلار قاتناشقان بولسىمۇ بۇ ئالىملارنىڭ ھېچ بىرسى ئۇنىڭ تامام بولغانلىقىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدى. پەقەت يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتىنى بىر قەدەر ئېنىق كۆزىتىش ئورنىلا پۈتكەن بولۇپ بۇ رەسەتخانىنىڭ پۈتكۈل بىناسىنى ئۆلىما - ئالىم ئەلى قۇشچى تاماملىغان ئىدى.»②

بابۇرنىڭ ئەسىرىدە كۆرسىتىشىچە، ئۇلۇغبەكنىڭ بۇ رەسەتخانىسى [ئوبسېرۋاتورىيىسى] 4 قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ 1 - قىسىم تۆرلۈك دەۋرلەر ۋە ئەسىرلەرنى كۆرسىتىش 2 - قىسىم ۋاقىت جەدۋىلى. 3-، قىسىم سەييارىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلىش ئورنى، 4- قىسىم باشقا قىسىملار ئەھۋالى قاتارلىق قىسىملارغا بۆلۈنگەن بولۇپ ئۇلۇغبەكنىڭ بۇ ئوبسېرۋاتورىيىسىنىڭ ئىلمىي قىممىتى ئەينى زاماندا ھازىرقى ۋاقىتتا پۈتۈن دۇنيا قوللىنىشقا پايدىلىق بولغان كوركان ئاسترونومىيىسى جەدۋەلىنى تۈزۈشكە خىزمەت قىلىپ كەلدى. ئۇ ئۆز دەۋرىدە نىسبەتەن زور ئىلمىي كەشپىيات ئىدى.

بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ ئىككى مەدەنىيەت مەركىزىگە توپلانغان

---

①«رەسەتخانا - ئوبسېرۋاتورىيە»

②گېرمان ۋامبېرى «بۇخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى» 2 - جىلدىدىن

AltunOq

ئالىملار بۇرۇنقىدەك ئەرەب تىلىنى ئۆزىنىڭ بىردىن - بىر تىلى ھېسابلىمايدىغان، پارس تىلى بىلەنمۇ چەكلىنىپ قالمايدىغان ھالدا چاغاتاي تىلى [ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى] نى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئەدەبىي تىلى قىلىپ قوللىنىدىغان يېڭى ھەۋەسكە قەدەم قويدى. بۇ دەۋردە ئىلغار مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى، مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى، ئەلشىر ناۋايى قاتارلىق ئەدىپ - ئالىملار ئەنە شۇ مەدەنىيەت مەركىزىدە ياشاپ نۇرغۇن ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلدى.

تارىخىي رەشىدىدە كۆرسىتىلىشىچە: شاھرۇخ زامانىسىدا ماۋرائۇننەھرى ۋە خوراساننىڭ ھەممىسىدە 5 كىشى بار ئىدى. چوڭ ئۆلىما ئالىملار ئۇلارنى «خەمسەئە مۇتەھەيىرە» (ھەيران قالارلىق 5 كىشى) دەپ ئاتىشاتتى. بۇلارنىڭ ئەۋۋەلى مەۋلانە ئابدۇرەخمان جامى، مەۋلانە داۋۇدھىسارى، مەۋلانە شەيخ ھۈسەيىن مۇھتەسىپ مەۋلانە شەمشىددىن بەھرى ئابادى، مەۋلانە بۇرھاندىدىن قاتارلىق داڭلىق ئۆلىما ئالىملار پەن - مەدەنىيەتنىڭ پېشۋالىرى ئىدى.» ماۋلانا ئابدۇرەخمان جامىنىڭ ھدۋان ئەسەرلىرى دەل مۇشۇ ۋاقىتلاردا مەيدانغا كەلگەن. يەنە شۇ دەۋرلەردە خوراساندا نامى مەشھۇر بولغان يىتۈك ئالىملاردىن ماۋلانا ئۇلائىددىن مەكتۇبدار (بۇ كىشى مەۋلانە سەئىددىدىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتى) مەۋلانە ئىلىبەرۋەردى مەۋلانە شەمشىددىن روھى [ماۋلاناسەئىددىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتى] خوجەئابدۇلئەزىزجامى شەيخ بورانى، ماۋلانا مۆمىن ۋائىزى، ماۋلانا خوجەكوھى ھاپىز مەھمۇت قاتارلىق ئالىملار مەيدانغا كېلىشكەن.

خوراساندا مىرزا ھۈسەيىن (1438 - 1505) زامانىسىدا ئۆتكەن ئۇلۇق مۇتەپەككۇر ئالىم، ئەدىپ - شائىر ئۇيغۇر باخشىسى ئەلشىرناۋايى (1441 - 1501)، مەۋلانە پاساھىددىن (ۋاپاتى مىلادىيە 1514) مەۋلانە ئابدۇرەخمان گارتگەر، بابائەلى شاھشەيخ، ھاجى مۇھەممەت قورجانى، ماۋلانا شەمشىمۇھەممەت مۇرغانى، مەۋلانە سەئىددىن، مىرسەيىت شىرىپ جورجانى قاتارلىق ئالىملار ئۆز دەۋرىدە تونۇلغان شائىر، ئالىملار بولۇپ بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ يېتىلگەن شۇ ئەسىرنىڭ ئۆلىمالىرىنىڭ پېشۋاسى ھېسابلانغان ئاتاقلىق ئالىم مەۋلانە سەئىددىن شەيىخشەيخۇلئىسلام نامى بىلەن تونۇلغان ئىدى.

شەيخۇلئىسلام نامى بىلەن مەۋلانەسەئىددىن شەيخنىڭ ئىلىم - پەن مەدەنىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىشتىكى تۆھپىسى شۇندىقكى، «خوراساندا نۇرغۇن يېتىلگەن ئالىملار بۇ كىشىنىڭ شاگىرتى ئىدى. بۇلار شاگىرتلىق بىلەن پەخىرلىنەتتى. شەيخۇلئىسلامنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان مەۋلانە ھىسامىددىن ئىبراھىم، مىرمۇھەممەت مىريۇسۇپ، شەمشىددىن مۇھەممەت، بەھرىئابادى ۋە باشقىلار بولۇپ 25 دانىشمەن موتالئە قىلىشاتتى. كىتابلار تەسنىپ قىلىشاتتى. سۆزلەر كەلتۈرۈشەتتى. شەيخ مەجلىسىدە (مۇھاكىمە يىغىنىدا) بەھىس قىلىشاتتى. گاھىدا دانىشمەنلەر 2 پىرقە بولۇپ قالاتتى. شۇچاغدا شۇنداق بولاتتىكى، ئۇلارنىڭ ھېچ بىرىنىڭ ئەمەس بولۇپ 3 - بىر خىل بايان قىلىناتتى. بارلىقى قوبۇل قىلىشتىن

باشقا چارە بولمايتتى. گەرچە بەھىس ئەھلى بولسىمۇ گاھىدا بارلىقى ھەر بىر ئىشتا قارار قىلالمايتتى. شەيخ 2 - بىر خىل بايان قىلاتتىكى، بارلىقى ئۆزئارا-رىدىن قايتىشاتتى. تاشقىرىغا چىققاندىن كېيىن ئالىملار تەئەججۈپ قىلىشىپ بۇ ھاياتتا مۇشۇنداق دانىشمەن كىشىلەر ھەم بولىدىكەن دېيىشەتتى. 24 يىل ئۇلار-نىڭ دەرس مۇشۇ تەرتىپتە بولۇپ دانىشمەنلەر ھەرگىز شەيختىن بىھاجەت بولال-مىدى»① دېيىلگەن بۇ خىل ئەركىن مۇھاكىمە دەرسلىرى ئارقىلىق نۇرغۇن ئىلمى مەسىلىدىكى چىگىشلەر ھەل قىلىنىپ بۇ مۇھاكىمىدە دەرسلەرنىڭ داۋام قىلىشى ئارقىلىق نۇرغۇن پەن ئالىملىرى يېتىشىپ چىقتى. نۇرغۇن ئالەمشۇمۇل ئەسەر داستان، دىۋان، شېئىرلار تۈپلىمىلار مەيدانغا كەلگەن. خەلىل مىرزانىڭ تۈركچە يازغان دىۋانى، سەئىد ئەخمەت مىرزانىڭ «لەتاپەتنامە» ناملىق دىۋانى، قاسىم ئالانۇرنىڭ (ۋاپاتى مىلادىيە 1475 - يىلى) «تەسەۋۋۇپ ھەققىدىكى ئەسىرى» شائىر بابائىمىننىڭ «غەزەللەر دىۋانى»، ئۆمەر شەيخ ئوغلى سۇلتان ئىسكەندەر شىرزادىنىڭ «پارىسچە شېئىر دىۋانى» مەشھۇر شائىر خوجائىسمەت بۇخارىنىڭ (ۋاپاتى مىلادىيە 1441 - يىلى) «شېئىر دىۋانى»، ئۆمەر شەيخ ئوغلى بابۇرمىرزانىڭ تۈرك تىلىدا يازغان «شېئىر توپلىمى»، بابۇرنىڭ «بابۇرنامە» ئەسىرى، خوجا ئابدۇللا ئاسىپىنىڭ «تۆمۈرنامە» ۋە تۆمۈرنىڭ تەرجىمە ھالىنى شېئىر بىلەن يازغان ئەسىرى، مەۋلانە ھەسەن كىبرايىنىڭ، جالالىدىن رومىنىڭ مەسنەۋىگە شەرھى يازغان ئەسىرى» «مۇ-ھەممەت سالىھنىڭ شېئىر بىلەن يازغان «شەيبانىنامە» ناملىق ئەسىرى ھەم «لەيلى، مەجنۇن» نى، تۈركچە غەزەل بىلەن يازغان مەسنۇي ئەسىرى. مەۋلانە ئابدۇ-غوپۇر جامىنىڭ «ھوقۇق ئىلمى» ھەققىدىكى ئەسىرى (ۋاپاتى مىلادىيە 1510 - يىلى) مەۋلانە كامالالىدىن ھەسەننىڭ قۇرئانكېرىم تەپسىرى، ئەسىرى مەۋلانە مۇھەممەت سەپەھانىنىڭ «ھەدىسنى شەرھى قىلىشىدىكى مەشھۇر ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلگەن.

بۇلاردىن باشقا خوراساندا ئۆز زامانىسىنىڭ بۈيۈك ئالىملىرىدىن مىر ئابدۇقادىر مەشھەدى، مىرئىبراھىم مەشھۇرى، مەۋلانەمەسئۇدى،مەۋلانە ئىسمايىلدىن ئىبراھىم مىرمۇھەممەت، مىر يۇسۇپ، مەۋلانە شەمشىدىن، مۇھەممەت بەھرى ئابادى، مەۋلانەغىياسىدىن، بەھرىئابادى مەۋلانەھەسەنى، مەۋلانەئەخمەت رومى قاتار-لىق ئالىملار ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇرلىرى ئىدى. خوراساندىكى تىۋىپلار پېشۋاسى مەۋلانەقۇتبى، مەۋلانە مىركالان تىۋىپ مەۋلانە جامى تەبرىزى، مەۋلانە ئابدۇغوپۇر قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مۇتەپەككۇر پەيلاسوپ، ئالىم ۋە تىۋىپلار يېتىشىپ چىقتى.

بىز تۆۋەندە ئۇلۇق مۇتەپەككۇر شائىر ئالىم مەۋلانە ئابدۇرەھمان جامىنىڭ ئۇستازى، يىتۈك ئالىم مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى ھىجرىيە 778 - يىلى (مىلادىيە 1377 - يىلى) قەشقەردە ئۇلۇغلار ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. «ئۇلار تەبىئىتىدە ئالىملار ئەھلى تەقۋادار ۋە ئەۋلىيالار بولغان»① مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى ياش ۋاقتىدا ئۇلۇغبەك (1409 - 1449) زامانىسىدا قەدىمى

①مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن

قەشقەردىن سەمەرقەندگە بارغان.

مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى ياشىغان دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەند ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئىلىم - پەن مەركىزىگە ئايلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى نۇرغۇن ئىسلام ئالىملىرى ئۈزلۈكسىز رەۋىشتە سەمەرقەندكە ئېقىپ ئىلىم هاسىل قىلىش دولقۇنى يۈكسەك كۆتىرىلگەن زامان بولۇش، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى قەشقەر سەمەرقەندكە مېڭىشنىڭ يېقىن بولۇشى بىلەن ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ يەنى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر بىلەن قويۇق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە بولۇشى، بېرىپ - كېلىش، ئۆز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش داۋام قىلغانلىقى ئۈچۈن شۇ دەۋرلەردە نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغان.

بۇ تارىخىي ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر كېيىنكى دەۋرلەردە مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇق تۈس ئالغان دەۋر بولۇشى بىلەن، بۇ دەۋرلەردە سەمەرقەندنىڭ پەن - مەدەنىيىتى خېلى راۋاجلانغان ئىدى.

بۇ دەۋرلەردە قەدىمكى قەشقەردىن مەۋلانە مۇھەممەت قاتارلىق نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى ئالدى-كېيىن بولۇپ ئىلىم مەركىزى بولغان سەمەرقەندكە توپلانغان ئىدى. دەل مۇشۇ چاغلاردا مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرىمۇ ئىلىم ئىزلەش ئىشتىياقى بىلەن ئۆز پەرزەنت مىرسەيىت ئەلىنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزى هېسابلانغان قەدىمكى قەشقەردىن سەمەر قەندكە بېرىپ قەشقەرلىك مەۋلانەمۇھەممەت بىلەن ئىلىم هاسىل قىلغان.

ئۆز پەرزەنت مىرسەيىت ئەلىنى شەيىخ ھەبىبىنىڭ خىزمىتىگە ۋە ئىلىم هاسىل قىلىش ئۈچۈن بەرگەن. ئۆزى خوراسانغا بېرىپ «خوراسان ئالىمى مەۋلانە نىزامەددىننى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭدىن ئىلىم هاسىل قىلىش بىلەن پۈتۈن ئەنئەنىۋى بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى تاماملىغان. ئۆز زامانداشلىرى ئارىسىدا زور ئاتاقلىق ئىگە بولۇپ تونۇلغان ئىدى»① مەۋلانەسەئىددىن قەشقەرى شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى بولۇپ، كۈچلۈك تەسىر قوزغاپ پەخىرلىك ئورۇن ئىگىلىگەندىن كېيىن خوراساندا سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا (1438 - 1505) مىرزا سالدۇرغان «مەلىكان مەدرىسى» دە مۇدەررىس بولۇپ نۇرغۇن ئىختىساسلىق بىلىم ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. مەۋلانەسەئىددىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان ئۇلۇق مۇتەپەككۇر شائىر ۋە ئالىم مەۋلانە ئابدۇرەھمان جامى، ماۋلانا ئولائىددىن، مەۋلانە شەمسىددىن رومى قاتارلىقلار خوراسان ئىلىم ئەھلى ئىچىدە ئۇلۇغلۇقتا ۋە ئالىم خانلىقتا ئەھلى ئىلىم ئېتىراپ قىلغان ئالىملار بولۇپ تونۇلغان ئىدى. ئەپسۇسكى، مەۋلانەسەئىددىن قەشقەرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلمىگەن. مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى ئۆز زامانىسىنىڭ جاھانشۇمۇل ئالىمى بولۇپ تونۇلغان ئالىم، شائىرلارنىڭ ئۇستازى ئىدى. ئۇخوراساندا ھىجرىيە 860-يىلى (مىلادىيە 1456-يىلى) 82 ياشتا ۋاپات بولدى.

①مەۋلانە ئابدۇرەھمان جامىنىڭ «نەپەھاتۇلئۇنس» دېگەن ئەسىرىدىن

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا بولۇپمۇ پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بولۇپ پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان خوراسان ئالىملىرىنىڭ دەپتەر بېشىدىكى شەيخۇلئىسلام نامى بىلەن تونۇلۇپ، تۆھپە ياراتقان شائىر ـ ئالىم مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى (ۋاپاتى 1492) ئۆزىنىڭ ياشلىق دەۋرلىرىدە مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرىدىن بىلىم تەھسىل قىلغان. مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى (ۋاپاتى 1456) دىن كېيىن مەخزۇددى ئوراخوجە شاھابىدىن مەھمۇتنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ يۈكسەك پەخىرلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ ھاياتىنىڭ ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يىللىرى شاھرۇخ دەۋرى (1409 - 1449 يىلى يىللار) ۋە خوراساندىكى سۇلتان ھۈسەيىن باي-قارا مىرزا (1438 - 1505) يىللىرىدا مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ئوتتۇرا ئاسىيادا خوراسان ۋە پارس خەلقلىرى ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى شۇنداق ئاتاقلىق ئىگە بولدىكى، شاھرۇخ مىرزا زامانىسىدا ھەيران قالارلىق 5 كىشىنىڭ ئەۋۋەلى ئىدى.

ئۇ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق ئورۇن ئىگىلىگەن، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا جاھانشۇمۇل تارىخى ئەھمىيەتلىك زور مەنىۋى بىباھا ئىلمى مىراسلارنى قالدۇردى. ئۇنىڭ پارس تىلىدا يېزىپ قال-دۇرغان نادىر ئەسەرلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. «شاۋاھىدوننەبۇ ۋە» «نەبىھا تولۇ-نىس» «ھەپتە ئەۋنەڭ» (نەزمە ئەسەر 7 توم) «كافىيەنىنىڭ شەرھى» «ئەدئېنىنىڭ نەزمى» «لاۋايىھەشەرھى دىۋان» «مۇئامما رىسالەي» «نەپاھات 30 جۈزئى» «رىسالەن موسىقىيۈن» «بىھارىستان جامى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرۇشىدىن باشقا ئۇنىڭ مەنىۋى مىراسلارنىڭ بىر قىسمى «ئۇنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بول-غان»① ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلشىر ناۋايىغە ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان شانلىق نامايەندە سەركەردىلەرنى يېتىشتۈرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ.

ھىجرىيە 842 - يىلى (مىلادىيە 1439 - يىلى) دۇنياغا كېلىپ 38 ياشتا خورا-سان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا بىن مەنسۇر مىرزا ئوغلى ـ مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنى شەيخۇلئىسلام ـ پۈتۈن مۇسۇلمانلارنىڭ قازىسىنىڭ قازىسى قىلىپ بەلگىلىدى. ھىجرىيە 888 - يىلى (مىلادىيە 1483 - يىلى) سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا تەرەپتىن ھىرات شەھىرىگە ئىنتايىن كۆركەم چوڭ ھەشەمەتلىك قىلىپ بىر مەدرىس ياسالغان بولۇپ ئۇنىڭ تاملىرى پاشتاق، ئايۋان، دالان ۋە ھوجرى-لىرى ئىنتايىن ئىنچىكە ئىشلەنگەن بۇ مەدرىكە مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنى مۇدەررىس قىلىپ بەلگىلىدى. جامىنىڭ پۈتكۈل ھاياتى مەدرىسىنىڭ ئورنى بىلەن ھايات-نىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ ھىجرىيە 897 - يىلى (مىلادىيە 1492 - يىلى) ئالەمدىن

ئۇ ھىرات شەھىرىدە قۇرۇلغان ئىلمىي ئۇنىۋېرسال مەشھۇر مەدرىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن بۇ مەدرىسكە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدىن چىققان مەشھۇر مۇتەپەككۇر دۇنياۋى بىلىم ئىختىساردا ئىگە بولغان كۆپلىگەن مەشھۇر ئالىملار-دىن تاللاپ توپلىدى. ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئىشلىرى ئۈچۈن بىر قاتار كەڭ ئازادە مۇھىت - پايدىلىق شارائىتلارنى ياراتتى. مەدرىستە مۇنتىزىم ئوقۇتۇش پروگراممى-سىنى ئورۇنلاشتۇردى.

مەدرىستە كۆپ خىل پەنلەردىن ئەرەب - پارىس تىلى، ئىسلام تارىخى ئىسلام پەلسەپىسى، تىل ئەدەبىيات بىلىمى، تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ئىلمى، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، ئارختېكتورلۇق، ھەر خىل ھۈنەر-كەسپىي بىلىملەرنى ئوقۇشنى ئاساس قىلىپ ھەر خىل پەننىڭ ئىختىساسلىق كىشىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھىرات شەھىرىدىكى مەدرىستە ھەر مىللەت خەلقلىرى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئالىملاردىن شەيخ زەينۇددىن، مەۋلانە ئابدۇغوپۇرى، شەيخ نۇرىددىن، مەۋلانە ئابدۇراخمان گارتگەر، بابا ئەلى شاھ، شەيخ جامى، مۇھەممەت قوجانى قاتارلىقلار.

ھەدىس ئالىملىرىدىن خۋاجە مەۋلانە مەھەممەت سەپھانى، مۇتەپەككۇر داڭلىق شائىرلاردىن شېرىيەت پەننىڭ ئۇستازى ئەلشىر ناۋايى - ھەسەن ئەلى جالايىر (تەخەللۇسى توفەيلى) ئامى-شېرىدىۋانى ھىلالىنىڭ «شاھ گادا نەزمى داستانى» شائىرىبىنانىڭ «شېرىدىۋانى» شەيخ ئەخمەت (تەخەللۇسى سوھەيلى) مەۋلانە مۇھەممەت باخشى، مەۋلانە شاھ ابىد-دىن قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى نۇرغۇن پەيلاسوپ ئالىم ئەدىپلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ مۇدەررىس بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدىكى نەتىجىلى-رىدىن كۆرۈشكە بولىدىكى، مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ئالىملار پەخرى بولۇپ ئوت-تۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسىگە قاراپ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى جامىغا «شاھ قارچۇغىسى» دەپ مەشھۇر نام بەرگەن ئىدى.

«ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولغان ئاتىسى كىچىك باخشى»① نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلگەن ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر، سىياسىيون، دۆلەت ئەربابى ئەلشىر - ناۋايى — ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئىپتىدارلىق نامايەندە ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى ۋە «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان ئوخشىشى بولمىغان يېتۈك ۋە فازىل ئالىملارنىڭ پەخرى»② ناۋايى خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆزگە كۆرۈن-گەن شائىر ئەدەبىياتشۇناس بولۇپ ھىجرىيە 845 - يىلى (مىلادىيە 1441 - يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ناۋايىنىڭ ئائىلىسى ئۆز دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەھلى

①② «مىرزا ھەيدەر گورگاننىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن

بىلەن ئالاقىدار ئىدى. ئۇ كىچىكىدە مىرزا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن دوست ۋە ساۋاقداش بولغاندىن تارتىپلا ئىلىم - مەرىپەتكە ۋە ئەدەبىياتقا ئىشتىياقى بىلەن بېرىلگەن. ناۋايىنىڭ ھاياتىدىكى ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا جامى مۇھەممەت ھېكىم بىننى سەيىت مەسۇمخان تەرەپتىن يازغان «مىتەزلىپ «ئالتوۋارغ» ئەسىرىدە يېزىلىشىچە «ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلىم - پەن مەركىزىلىرىدىن بولغان سەمەرقەندتە سۇلتان ئەبۇسەئىد (1424 - 1469 - يىللار) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئەبۇسەئىد ئوغلى سۇلتان ئەخمەت مىرزا (ۋاپاتى 1493 - يىلى) دەۋرىدەكىيىن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا (1439 - 1505) دەۋرلىرىدە ئۆزىنى يېتىلدۈرۈش ۋە كامالەتكە يەتكۈزۈشتە شۇ چاغدىكى ئەڭ بىلىملىك تەڭداشسىز ئالىملاردىن بىلىم ئېلىپ قەلەمدە يېتىلگەن ئىدى.

ناۋايى ئۆزى ئېيتقاندەك «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىچەن ناتىقلىرىدىن تۈركىي سۆز ماھىرلىرىدىن بولمىش مەۋلانە سەككاكى (1393 - 1449) مەۋلانە لوتفى (1366 - 1465) لار① ئۇنىڭ ئەسىرداشلىرى ئىدى.

ناۋايى - پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان شائىر ۋە ئالىم مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى بىلەن زامانداش ۋە ئۇنىڭدىن بىۋاستە تەلىم ئالغان ئىدى.

ناۋايى ئۆمۈر بويى قەلەم بىلەن شۇغۇللىنىپ شۇ دەۋرنىڭ «تۈركىي شېئىرىدە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئۇ مىقداردا ئۇنىڭدىن ئارتۇق شېئىر ئېيتمىغان ئۇ بۇ پەندە ئۇستاز ئىدى.②

دېگىنىدەك ئۇ شۇ چاغدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئوخشى بولمىغان ئۇ شۇنچىلىك يېتىلگەن ئىدىكى، جاھان ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرىگە ئايلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىيا پەن - مەدەنىيىتىگە ئاجايىپ ھەسسە قوشتى.

ناۋايى تۈركىي تىلىدا يىرىك گۈزەل ئەسەرلەرنى يارىتىش بىلەن ئۇنىڭ تۈركىي تىلىدا يازغان شېئىرلىرى مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ فارىس تىلىدىكى شېئىرلىرىدەك مەشھۇر ئورۇننى ئىگىلىگەن.

ناۋايى شۇ دەۋرنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئەرەب - پارس ئەدەبىياتىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئۆگەندى. پارس ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن فىردەۋسى، ئۆمەر ھەييام، شېيخ سەئىدى، ھافىز، شىرازى خىسراۋدېھلەۋى (1242 - 1325). جامى قاتارلىق ئالىم - شائىر پەيلاسوپلارنىڭ كىلاسسىك قەدىمكى ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش بىلەن پارس تىلىدا نۇرغۇن شېئىرلىرىنى يازدى. «پارس ئەدەبىياتىدا تەخەللۇسى: فانى»③ ئىدى.

ناۋايىنىڭ پارس تىلىنى بىلىش ئىختىدارى ئۆز دەۋرىدە خوراساندا داڭقى چىقىپ ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان. ئۇ خۋاجا ھاپىز دىۋانىغا پارسچە

①«ئەلىشىر ناۋايى - غەزەللىرى - شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى
②مىرزا ھەيدەر گورگانىنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ئەسىرى
③«مىرزا ھەيدەر گورگانىنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ئەسىرىدىن.

جاۋاب يازغان داڭلىق ھىندى شائىرى «خىسرۇ دىھلەۋىدىن كېيىن قەسىدە ئەبرار» دا ھېچ كىم ئۇنىڭغا قەدەر يازالىغان ئەمەس»① ئىدى.

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدىكى، ناۋايى پارس ئەدەبىياتىنى پۇختا ئىگىلەپ پارس ئەدەبىياتىدا ھېچ يېتەلمىگەن ئاتاقلىق ئەرباب دېگەنلەرگە ئولۇشۇپ ئالىدىغانلىقىنى نامايەند قىلغان.

ناۋايىنىڭ زور تۆھپىسى شۇ يەردىكى، ئۇ يىراقنى كۆرەلىك چوڭقۇر ئويلاشتەك ئەقىل - پاراسەت، چېچەنلىك ۋە تەدبىرلىك ھالدا قەيسەر سەركەردە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ ئالىجاناپ ئىشلارنى نىشان قىلغانكى، ئۇ كورەش ۋە ئىزدىنىش ھېسسىياتى بىلەن شۇ دەۋردىكى پارس يازغۇچى شائىرلارنىڭ قارشىلىقىغا پىسەنت قىلماي، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان شائىرانە جاسارەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ شۇ دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ پارس ئەدەبىياتىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى نامايەن قىلدى. ئۇ ئۆز ئىجادىيىتىدىكى چاپالىق ئەمگەك بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلىنى پارىسلاشتۇرۇش شامىلىغا قارشى ھالدا چاغاتاي تىلى (ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى) دا ئۆتكۈر شېئىرلەرنى بايان قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ چاغاتاي تىلى بىلەن شانلىق بىباھا قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى قالدۇرغان.

ھەممىگە ئايانكى، چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھازىرقى شىنجاڭ بىلەن ئامۇ دەريا ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرمۇنچە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى — ئۇيغۇر تىلى (قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى) ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. 14 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ھازىرقى شىنجاڭدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئىدى. «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام ھەرگىز موغۇل تىلى دېگەن مەنىنى بەرمەيدۇ چاغاتاي» ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغىنىمىزدا دۇنيادىكى نۇرغۇن تىلشۇناس ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىدىكى ئىلمىي خۇلاسىسى شۇنى كۆرسەتتىدىكى، «چاغاتاي» ئەدەبىي تىلى تۈپ ماھىيىتى بىلەن شۇ زاماندىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان قاراخانىلارنىڭ (تىلى. خاقانىيە تىلى) بۇ توغرىدا مەخمۇت قەشقىرىمۇ ئەڭ چىرايلىق توغرا تىل خاقانىيە تىلى دېگەندەك، مالۇۋ، «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى يادىكارلىقى دەپ جاكالىغاندەك، ئۇيغۇر تىلى يەنى قەشقەر تىلى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. شۇنداقلا «چاغاتاي» ئەدەبىي تىلىغا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ جانلىق تىلى، بۇ تىلغا دىئالېكت ئاساسى بولۇپ بەرگەن. دېمەك، «چاغاتاي، تىلى تۈپ ماھىيىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي تىل بولۇپ بۇ تىل ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرگىچە ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەممە

---

①«مىرزا ھەيدەر كورگاننىڭ تارىخى رەشىدى ئەسىرىدىن.

تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلدى. تارىختا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەنە شۇ تىل مەيدانغا كەلگەن. ئەدەبىياتمۇ «چاغاتاي» ئەدەبىياتى دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

يازما ئەدەبىياتىمىز ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ تايانچىسى بولغان بۇ تىلنى ناۋايى جەسۇرانە قەيسەرلىك بىلەن قوغداپ بۇ تىلدىن چەتنەشكە بولمايدىغانلىقىنى مۇشۇ ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ شانلىق ئۆچمەس ئەسەرلىرىنى ئۆز ئانا تىلى بىلەن يېزىپ يۈكسەك پەزىلىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ مۇھەببىتى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى.

شۇنداقلا يازما ئەدەبىياتىمىزغا يېڭى دەۋر ئاچقان ئىدى. بۇنىڭدىن ناۋايىنىڭ ئەدەبىياتىمىزنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىقىش يولىدىكى **كۈرە**شتە جاسارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ناۋايى ئۆز ھاياتىدا ئۆز ئانا تىلى بىلەن يازما ئەدەبىياتىمىزغا شۇنچە مول ئەسەرلەرنى يارىتىپ بەرگەنلىكى جەھەتتە مەشھۇر تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان قەشقىرى ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى بولغان «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدە ناۋايى ئۈستىدە توختىلىپ «ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەنلەر ۋە ئۆز زامانداشلىرى ئىچىدىمۇ ۋە كېيىنكىلەردىمۇ ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭلىشەلمەس، شۇ چاغلاردا خەلقلەر ئارىسىدا پەيدا بولغان تەڭدىشى بولمىغان يېتۈك فازىللارنىڭ تولىسى ئۇنىڭ تەربىيىسىدە يېتىشىپ چىققان. شۇ دەۋردە يېتىلگەن ئەھلى فازىللاردىن ئۇنىڭ تەربىيەت ۋە ياردىمىنى كۆرمىگەن كىشى يوق» دەپ يۇقىرى باھالىغانىدەك ناۋايىنىڭ تارىخىي تۆھپىسى بىباھا. ئىلمىي ئەسەرلىرىنى قالدۇرۇشى ئۇنىڭ ئۆچمەس ئەسەرلىرىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىن مەڭگۈ كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئېلىشى، ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكىنىڭ قىممىتى شۇ دەۋردىكى ئىلىم پائالىيىتىنىڭ يىرىك مەھسۇلىدىن ئىبارەت.

ناۋايى ياراتقان ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ تېمىسىنىڭ كەڭلىكى مەزمۇنىنىڭ باي چوڭقۇرلۇقى، مەنتىقى كۈچىنىڭ كۈچلۈكلىكى ۋە تەپەككۇردىكى پەلسەپۋىنەزەرىيىۋى قىممىتىنىڭ بۈيۈكلۈكى بەدىئىي جەھەتتىن يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئۆزى ياشىغان دەۋردىلا ئەمەس بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆچمەس ئەسەر بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىلغا ئېلىنىپ كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىجتىمائىي تەسىر قوزغىغانلىقىدىن تاكى 500 يىلدىن بېرى ھەر مىللەت خەلقلىرى ناۋايى ئەسەرلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلدى. ۋە كەڭ كىتابخانلارنىڭ ھۆرمىتى ۋە ياقتۇرۇشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە. شۇڭا ناۋايىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلىم - پەن مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تۆھپىكارلىرىدىن بىرى دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز. ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئالەمشۇمۇل ئەسەرلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت.

«خەمسەئى ناۋايى» «خەمسەتۇل مۇتەھەييرىن» «سەبئە سەييار» «لىسانۇتتەير» «سەددى ئىسكەندەري» «فەرھاد — شىرىن» «ئەلئەنبىيائى» «فەۋا-

ئىدولكىبەر» «بەدايىئۇل ۋەسەت» «بەدائىئۇل بەدايە» «ئەربە ئۇنى ھەدىس مەنزۇم»
«مۇلۇكى ئەجەم»«ئەسسالاتىن» «ھەيرەتولئەبرار» «ئەللوغەتۇننە ۋائىيە ۋە لىسسىتتەبادا
تولمۇچاقاتائىيە»«لوغاتى ناۋايى» «مەجالىسۇننەفائىس» «مەجنۇن ۋە لەيلى» «مەھبۇ-
بولقۇلوب» «مۇناجاتى» «مىرزانۇلئەۋزان» «نەسەيمۇل مۇھەببەت» «نەزمولجەۋائىر»
«نەۋادىرۇننىھايە باب» «ۋەقفىنامە مەدرەسە ئىخلاسە»«مۇھاكىمەتوللوغەتەيىن» «تەزكىرە
تولئەۋلىيا» قاتارلىق ئۆلمەس شېئىر ۋە داستانلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدە-
ھەبىياتىدىكى بۈيۈك نامايەندىلەرنىقالدۇرۇپ كېتىش بىلەن ئەشۇ زامان ئەدەبىياتىدىكى
پەلسەپىۋى ۋە ئىلمىي نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرگە دەلمۇ - دەل جاۋاب بېرىش ئار-
قىلىق شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغار ۋە زور قىممەتكە ئىگە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا
قويغانلىقى زور تارىخىي تۆھپە ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى-
نىڭ بەدىئىي جەھەتتىن يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ئىنسانىيەت
ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يېرىك نامايەندىلىرىدىن بىرى ۋە تۆھپىكارى بولغان ناۋايىنى
ئۇلۇق مۇتەپەككۇر شائىر ئالىم دەپ ئاتاشقا تامامەن ھەقلىقمىز

ناۋايىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى تۆھپىسى ئىسىل ئەسەر-
لىرىنىڭ تارىختىن مەڭگۈ كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئېلىپ كەلگەنلىكى بىلەنلا ئەمەس،
ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئىلىم - پەن مەركەزلىرىدىن بولغان سەمەر قەند ۋە
خوراساندا ياراتقان نەتىجىلىرى ھەم كۆپ ھەم چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ زامانداشلىرى
ئىچىدە ھېچ قايسى ناۋايىدەك ھەم كۆپ، ھەم چوڭ نەتىجە ياراتالىغان ئەمەس ئىدى.

ناۋايى ئىجادىي پائالىيىتىنى دەسلەپ سەمەرقەندتە سۇلتان ئەبۇسەيىدمىرزا
ئوغلى سۇلتان ئەخمەت مىرزا دەۋرىدە باشلىنىپ سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا خوراسان-
دىكى 1469 - يىللاردا ناۋايى «ئۆزىنى سۇلتان ئەخمەت مىرزادىن سوراپ سۇلتان
ھۈسەيىن بايقارانىڭقېشىغا خوراسانغا باردى»① سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ تەك-
لىپى بىلەن بەلغ دە ئەمىرلىك خىزمىتىدىن كېيىن خوراسان خانىدانلىقىنىڭ ئور-
دىسىدا ۋەزىرلىك خىزمىتىگە ئۇلاشقاندىن كېيىن ناۋايىنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيى-
تىگە تېخىمۇ كەڭ ۋە ئازادە مۇھىت يارىتىلغان دەۋرى بولدى.

سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە دۆلەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى
فېئودالىق ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ئىقتىسادىي ھايات مۇقىملاشقا سە-
ۋەب بولدى.

ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلانغان خوراسان - ھىرات شەھەر-
لىرى مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ راۋاجلاندى. بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى جەمئىيەت
بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا مەدەنىيەت گۈللەندى. بولۇپمۇ خانلىقنىڭ سۇلتانى بولغان
ھۈسەيىن بايقارا ئۆزى ئۇقۇمۇشلۇق بىلىم ئىگىسى بولغانلىقىدىن ئۇ بىلىملىك، يېتىلى-
گەن ئۆلىما ئالىملارنى قەدىرلەپ ھۆرمەتلىگەنلىكتىن «باشقا جايلاردىكى مۇسۇلمان
ئۆلىما ئالىملار شائىر يازغۇچى، سىزغۇچى، چالغۇچى ۋە باراللىق پەننىڭ ئۆتكۈر

①ھاجى مۇھەممەت ھېكىم بېگنى سەيد مەسئۇمنىڭ «نەتتىخب التوارغ» دىن.

ئىلىم ئەھلىرى ئۇلۇغ ماشايىخلار شۇ ھەۋرە توپلانىدىكى ھېچ بىر پادىشاھنىڭ ئالدىغا مۇنچىلىك ئىلىم ئەھلى ئۇلۇغلار توپلانمىغان ئىدى»①سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا چاغىدا خوراسان ۋە ھىرات شۇ دەۋرە تولۇق بولدىكى ئۆزىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن مۇنداق تولۇق بولمىغان ئىدى. ھىراتتا تېرغۇچىلارنىڭ سانى نەچچە مىليۇنغا يەتكەن ئىدى»②

رافىمىنىڭ ئەسىرىدە كۆرسىتىشىچە، ھىرات شەھىرىدە نەچچە مىڭلىغان مەدرىس مەسچىت خانىقالار سېلىنغان، خانلىق ئوردىسى شۇنداق كاتتا ھەشەمەتلىك سېلىنغان ئىدىكى، ئوردىنىڭ ئىچى ۋە تېشىغا باغ - باغچىلارمۇ چىمەنزارلىق بىلەن قاپلانغان. بىر قانچە دىۋان سارايىنىڭ سېلىنىشىدىن قارىشاندا يەتتە ئىقلىمدا بۇنداق گۈزەل ئوردا بولمىغان» دېيىلگەن:

«سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھىرات شەھىرىدە ناۋايىنىڭ رىياسەتچىلىكى بىلەن كۆلىمى ئىنتايىن كەڭ، ھەيۋەتلىك ۋە بۈيۈك بىر كىتابخانىسىنى سالدۇرغان. (بۇ ئەمەلىيەتتە يازغۇچىلار سارىيى ئىدى) بۇنىڭدا بىلىملىك يازغۇچىلار، سىزغۇچىلار ئالىملار ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ بىر مۇنچە يازغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرىنى يېزىش، سۈرەت سىزىش ياساشتەك سىزما ئورۇنلىرى ھازىرلانغان ئىدى»③ بۇ ئورۇنغا ھەر خىل پەنلەرنىڭ ئۆلىما - ئالىملارنىڭ بارلىقى ھىراتتا بىر قەدەر بىر ئۆمۈر سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ دۆلىتىگە جۇغلانغان ئىدى.

ناۋايى مانا مۇشۇنداق چاغدا ۋەزىرلىك خىزمىتىدە قىممەتلىك ئۆمرىنى تامامەن تالىق ۋە ياخشى ئىشلارغا بېغىشلىدى.

ناۋايى - خوراسان ۋە ھىراتقا توپلانغان دۇنيا ۋە پەن ئالىملارنىڭ ئىلىم - پەن تەتقىقاتى ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىپ بېرىشتە ھەر قايسى جايلاردىن ھىراتقا جۇغلانغان ئالىملارغا ئىلىمدا ئەركىن بولغان شارائىتنى ياراتتى. بىلىم ئەھلىرى ۋە ئىختىساسلىق كىشىلەرنى ئىزچىل قەدىرلەپ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلاشتى.

ناۋايى ھىراتتا ئىلىم - پەن مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى كەڭ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىدىكى ۋە سىرتىدىكى تېخنىك ھۈنەرۋەنلەرنى توپلاپ «مەدرىس،مەسچىت، قىرائەتخانا، دوختۇرخانا، ئوردا سارايى ئايۋان سارايلىرى قاتارلىق 370 تىن ئارتۇق بىنا سالدۇردى»④ «پەقەت ناۋايى نامىدا «قودىسە مەسچىدى» «ئىخلاسىيە مەدرىسى» «خالاسىيە خانىقاسى سېلىنغان ئىدى»⑤ ئۇ خوراسان ئوردىسىدا ۋەزىرلىك خىزمىتىدە خوراساندا ئېچىلغان مەدرىس قىرائەتخانىلارنىڭ

---

①«تارىخ رافىمى ئەسىرىدىن

②«جامى مۇھەممەت ھىكىم بىننى سەيىدەسۇمىنىڭ نىتخب التوارىخ ئەسىرىدىن

③مىرزا ھەيدەر گورگان قەشقىرىنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن.

④گېرمان ۋامبېرىنىڭ «بۇخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى 2 - جىلدىتىن

⑤«ئەرسلان تزرى ئوغلىنىڭ» تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستاندا قۇرغان كىمەلخانىيسى توغرىسىدا دېگەن ئەسىرى

AltunOq

پۈتۈن ئەسلىھەلىرىنى تەرتىپ توپلىدى.

كۆلىمى كەڭ، مەزمۇنى مول، ھەر خىل يېزىقتىكى ئەسەرلەر قويۇلغان بۇ چوڭ كۇتۇپخانىدا (يازغۇچىلار سارىيى) نى يولغا قويۇش بىلەن پۈتۈن ئىلىم-پەن ئۈچۈن» ئىشلىتىلگەن كۈنلۈك مەبلەغ 12000 دىنار شاھرۇخقا يەتكەن»② بۇنىڭدىن باشقا ھەر قايسى پەن ئالىملىرىنىڭ ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ ياتاق ۋە شاھانە ئۆيلىرىنىڭ ئەسلىھەلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇش بىلەن ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئېھتىياجىنى قامدىغان ئىدى.

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى؛ ناۋايى خوراسان خاندانلىقىنىڭ مالىيەسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلىم - پەن ئۈچۈن سەرپ قىلدى. بابۇر (1483 - 1530) ئۆزىنىڭ خاتىرىسىدە ناۋايى ھىراتتا بىر كىتابخانىنى تەسىس قىلىپ نۇرغۇن كىتابلارنى ھاۋالىغان» دېيىلگەن، ناۋايى نۇرغۇن ئىلىم - پەن ئورۇنلىرىنى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ قوللىشى بىلەن بىنا قىلدى. ئۇنىڭ كۆپلىرى ھازىرقى كۈندە مائارىپ ئالتۇن دەۋرىنىڭ گۇۋاھچىلىرى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

تارىخچى كۆرسىتىپ تۇرۇپتىكى، «ھېچ كىشى ناۋايى بىنا قىلغان ئىمارەتلەردەك كۆپ ئىمارەت بىنا قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىغان① ناۋايىنىڭ بۇ زور تۆھپىسى، ئالىجاناپ پەزىلىتى بىلەن خوراساندا تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئىختىدارلىق ئىلىم ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ناۋايىنىڭ بۇ زور نەتىجىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە ساقلىنىپ كەلدى.

بۇنىڭ بىلەن خوراساندا تەبىئىي پەن جەھەتلەردە يۈكسىلىشلا ئەمەس، ئىجتىمائىي پەندىكى تەرەققىياتنىڭ يۈكسىلىشى بۇرۇنقى دەۋرلەردىكىدىنمۇ تەرەققىي قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئىلىم - پەن گۈللەپ ياشناشتەك ئىلمىي مەنزىرە بارلىققا كەلگەن.

ئۆز زامانىسىدىكى ھىرات شەھىرىدە داڭقى كەتكەن، ناھايىتى نۇرغۇن ھەر خىل يېزىقتىكى پەنلەرگە ئائىت ئەڭ ياخشى نادىر ئەسەر ۋە كىتابلار قويۇلغان

بۇ كىتابخانىدا ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇشنىڭ بىر خىل مەركىزى بولۇش سۈپىتى جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي مائارىپ ۋە پەن - تېخنىكا ھۈنەر - سەنئەت جەھەتلىرىگە زور تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن ئەينى زامان ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇھىم جايى بولۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ كۇتۇپخانىدا ئۆرگىنىدا ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇش بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان زور قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇ كۇتۇپخانىدا قەدىمكى مەدەنىي مىراسلارنى يىغىش، ساقلاش، كۆچۈرۈش تۈزۈمى، كىتاب تۈپلاش تۈزۈمى، سېلىشتۇرۇپ مۇندەرىجە تۈزۈش بۆلۈم تۈزۈمى، كىتاب نۇسخىلىرىغا باھا بېرىش - بېكى-

①②مىرزا ھەيدەر كورگانىنىڭ تارىخىي رەشىدى ئەسەرىدىن

تىمش تۈزۈمى، كىتاب ساقلاش تۈزۈمى قاتارلىق كۈتۈبخانا خىزمىتىدە بىر يۈرۈش ئىلمىي سىستېما شەكىللەندۈرۈلگەن بۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەمدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆگىنىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىلغان شۇنىڭ ئۈچۈن ھىرات شەھىرىدە قۇرۇلغان كۈتۈبخانىنى ئەينى زاماندا «كىتاب ئىشلەپچىقىرىدىغان جاي» دەپ ئاتىغان ئىدى.

بۇ كۈتۈبخانىنىڭ يېزىش بۆلۈمىدە ھەر خىل پەنلەرنىڭ ئىقتىدارلىق ئالىملىرى، مەشھۇر خەتتاتلار، رەسساملار كىتابلارغا ئالتۇن ھەل بېرىدىغان ئۇستا كىتاب مۇقاۋاچىلىرى توپلانغان.

ئەينى دەۋردە مەخسۇس ئەسەر يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان ئۆلىمالارنى ئورۇنلاشتۇرغانلىقتىن ئۆز زامانىسىدا تۇرغۇن ئالىم شائىر ئەدىبلەر، يېرىك ئەسەرلەرنى قالدۇرغان.

كۈتۈبخانىدىن خەتتاتلار ئەسەر كۆچۈرۈش بىلەن شۇغۇللىناتتى. شۇڭا خەتتاتلىق تەرەققىي قىلغان.

«چاغاتاي» يېزىقىنىڭ قوليازما شەكىللىرىنىڭ بىر قانچە خىللىرى «خەتتە-قوليازما ئەسەرلەرنى چىرايلىق، گۈزەل قىلىپ كۆچۈرۈشتە قوللىنىلغان.

«خەتتەنەستەئلىق» شەكلىنى مىرئەلى تەبرىزى ئىجاد قىلغان بولۇپ، بۇ كىشى شۇ دەۋردە ئۆتكەن خەتتاتلارنىڭ مەشھۇر ئۇستازى ۋە بۇ پەندە ئالىم ئىدى، مىرئەلى تەبرىزى پەن - مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، خەتتاتلىق ئىلمىدە مەۋلانە جەبەنى «خەتتەنەستەئلىق» شەكلىدە ئەڭ گۈزەل، چىرايلىق يازالايدىغان ئۇستا قىلىپ يېتىشتۈردى.

«خەتتەسولوس» «خەتتەنوسوغ» «خەتتەروتائى» «خەتتەمۇھەققىق» شەكىللىرىنى يېزىشتا داڭ چىقارغان مەۋلانە ئابدۇللا، بۇ شەكىلدە ئۇستا بولۇپ تونۇلدى. مەۋلانە مۇللا، مەۋلانە ئابدۇللا «چاغاتاي» يېزىقىنىڭ قوليازما شەكىللىرىدە قوللىنىدىغان بۇ خىل يېزىق خىللىرىنى پۇختا، چىرايلىق، كۆركەم يېزىشتا ھافىز بوتەئەلمۇت كاتىپ سەمەر قەندى، مىرئابدۇللا مەۋلانە ھەزئەرمەۋلانە شەيخ، ئابدۇللا خارازمى، مەۋلانە مەھمۇت، ھەنىفى قاتارلىق خەتتات ئالىملارنى يېتىشتۈرۈلگەن.

ھىرات شەھىرىدىكى كۈتۈبخانىدا قويۇلىدىغان قەدىمكى قوليازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرى مەخسۇس خەتتات ئالىملىرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ قەدىمكى قوليازمىلارنىڭ ماۋزۇلىرى، ۋە ئىسمى قەيتلىرى، ھەم لەۋھەلىرى شۇ زامانىسىدا

كۆپراق «خەتتەنەستەئلىق» «خەتتەسولوس» «خەتتەنوسىخ» نۇسخىلىرىنى قوللىنىش بىلەن يەنە باشقا نۇسقىلىرمۇ قوللىنىپ كەلگەن ئىدى.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھىرات كۇتۇبخانىسىدا كۆچۈرۈش تۈزۈلى بويىچە قويۇلىدىغان قەدىمكى قولىيازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرى بىر نەچچە نۇسخە قىلىپ كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، تۈزۈلۈم بويىچە مەخسۇس تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسىدىكى مەۋلانە موللا قاتارلىق ئالىملار كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنى ئەسلىگە سېلىشتۇرۇپ، نۇسخىغا باھا بېرىپ تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن كۇتۇبخانىغا قويۇلاتتى. خەتتات ئالىملىرى يازمىغان، ئەسلى نۇسخىغا سېلىشتۇرۇپ نۇسخىغا باھا بېرىلمىگەن كىتاب - قولىيازمىلار كۇتۇبخانىنىڭ كىتابى ھېسابلانمايتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈش لازىمكى، شۇ دەۋرلەردە قەيت خەتتاتلارغا شۇنداق ئىلمى تەلەپ قويۇلغانكى، ئۇسلۇبسىز خەتنى خەت ھېگداى بولمايدۇ» دېگەن

كۇتۇبخانىنىڭ رەسساملىق سەنئىتىدە مۇزەپپەر مەنسۇر ئوغلى قاتارلىقلار مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ئۇلار بۇ پەندە ئۇستاز ئىدى. ھىرات كۇتۇبخانىسىدا قويۇلىدىغان قولىيازمىلارنىڭ ئىچكى - تاشقى تىتۇل مۇقاۋىلىرىنى نەفىس رەسىملەر بىلەن بېزەش، كىتاب ئەسەرلىرىنىڭ قىستۇرما رەسىملىرىنى سىزىش سەنئىتىدە ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرىنىڭ نەپىسلىكى، يارقىن رەڭگى جەھەتتىن ھۆسنىلىك، ھەشەمەتلىك، مۇقاۋىلىرى ئىنتايىن كۆركەم بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەسۋىرى سەنئىتىدە ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلىگەن. قەلىمىنىڭ ساپلىقى، نازۇكلىقى، رەسىم چاتمىلارنىڭ ئىنتايىن مەھكەملىكى بىلەن كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزى قاماشتى. «بۇ ئۇستىلار ناۋايىنىڭ تەربىيە قىلغانلىقىدىن ئىدى»①

شۇ دەۋرلەردە رەسساملىق سەنئەت ئىجادىيەت بىلەن تۆھپە ياراتقانلاردىن شاھ مۇزەپپەر، بەھزادە، قاسىم ئەلى، مەخسۇت دەرۋىشلارنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇلار رەسىم ئىجادىيەتلىرىدە خىلمۇ - خىل سىيۇژىتلەرگە ماھىر بولۇپ بۇلارنىڭ سىزغان رەسىملىرى شاھ ئوردىسىدا ئالقىشقا سازاۋەر بولۇپلا قالماستىن خەلق ئاممىسى ئىچىدىمۇ ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. بولۇپمۇ خەلق ئاممىسى تەرەپتىن يارىتىلغان مەنزىرىلەرنى مەسچىت، مەدرىس خانىقا تام، ئۆي قورۇلىشىنى ئىپادىلىگەن تەسۋىرى سەنئەت رەسىملىرىمۇ ئۆز زامانىسىدا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ئىدى دەپ باھالانغان. بۇ تەسۋىرى سەنئەتنىڭ قىممىتى پەقەت رەسسامنىڭ ئۇستىلىق ۋە ماھىرلىق بىلەن گۈزەل ئىشلەنگەنلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى رەسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قۇرۇلۇش سەنئىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى، ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى ھەممىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە تەسىرلىك قىلىپ يېزىشى بىلەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغانلىقىدىن ئىبارەت.

---

① مىرزا ھەيدەر كورگان نىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن

شۇ دەۋرنىڭ رەسسام سەردارى دەپ ئاتالغان شاھ مۇزەپپەر ئوغلى مەنسۇرنىڭ، شاگىرتى دەرۋىش مۇھەممەتنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى؛ ئۇ بىر دان گۈرۈچكە بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ نەيزە تاتقان سۈرىتىنى سىزغان. نەيزە ئۇچىدا بىر شىر كۆتەرگەن. بىرنىڭ بارلىق چوڭلۇقى بىر دانە گۈرۈچ بولۇپ، بۇنىڭغا شۇنچە گۈزەل نەقىشلەرنى سىزدۇرغان. بۇنىڭ بۇ رەسىم ھەممە تاماشىچىلارنى ھەيران قالدۇرغان. دېمەك بۇ، رەسساملىق سەنئىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

نەققاشلىق سەنئىتىدە مەشھۇر مەۋلانە مىرەك نەققاشچىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ ئۆز زامانىنىڭ ئاجايىپلىرىدىن بىرى بولۇش بىلەن بەھزاتنىڭ شاگىرتى نەققاش ماھىرى ئىدى. ئۇ ساراي نەققاشچىلىرىدىن بولۇپ، پۈتۈن ئۆمرى ساراي ئوردىسىدا نەققاشلىق سەنئىتى بىلەن ئۆتكەن.

شۇ دەۋرلەردە نەققاشلىقتا يېگانە بولۇپ ئاتالغان ئۇستا بابائەلى ھاجىنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

نەققاشلىق سەنئىتىدە خوراسان بويىچە شۇنداق يېگانە ئىدىكى، بىر مەجلىس (مۇھاكىمە ئورنىدا) ئۆز سەنئىتىنى نامايەن قىلىشتا ئەللىك يېرىم يۇمۇلاق تارتقان بۇ دائىرىلەرنى پورگا بىلەن كۆرگەندە ھېچ بىرى بىر - بىرىدىن قىل ئۇچى چوڭ - كىچىك ئەمەس بولۇپ چىققان. بۇنىڭ نەققاشلىقتىكى سەنئىتىگە ھەممە ئاپىرىن ئوقۇغان. ئۇ بۇ سەنئىتى بىلەن يۇقىرى باھالانغان.

ھىرات كۈتۈبخانىسىدا قويۇلىدىغان كىتاب - قوليازمىلارنىڭ مۇقاۋىلىرىغا ئىچكى بېتىلىرىگە ئالتۇن ھەل بېرىدىغان ئۇستىلاردىن مەۋلانە مەھمۇت مەۋلانە جونەيد، ھەسسامىددىن غەدارەكى، مەۋلانە ۋەلى مولليۇسۇپلار داڭلىق ئالتۇن يالىتىشنىڭ ئۇستىلىرى بولۇپ شاھانە ئەسەر ۋە مەشھۇر كىتابلارغا ئالتۇن يالىتىشنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى ئىدى.

كىتاب - ئەسەرلەرگە ئالتۇن يالىتىش ئىنتايىن نازۇك ئىش بولۇپ بۇلار بۇنى يېڭىچە ئىشلىتىشتە ماھارەت كۆرسەتكەن.

بۇ پەندە مەۋلانە مەھمۇتنى تىلغا ئالغىنىمىزدا ئۇ بۇ پەندە ئۇستىكار بولۇپ تونۇلغاندىن كېيىن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئۈچۈن بىر دېباجىنى ئىشلىگەن. ئۇ دېباجىغا 7 يىل ئىشلىگەن بولۇپ شۇنداق يېڭىچە ئىشلىگەنكى، بىر ئورۇنغا 50 يوپۇرماق سانالغان نەرسىنى بىر نوخۇت مىقدارى يەرگە سىغدۇرغان. بۇنىڭ بىلەن بىر قانچە بىلىمىنىڭ ئۇستىكارى دەپ تونۇلغان ئىدى.

بۇ دەۋردە ھىرات، خوراساندا مۇزىكىچىلىق (نەغمىچىلەر) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان ئىدى. بىز بۇ يەردە ھىراتتا مۇزىكا «پىرى» دەپ ئاتالغان ھافىز بەسەرنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، ئۇ خۇش ئاۋازلىق ئاتاقلىق مۇزىكانت ھەم پىشقەدەم شائىر ئىدى.

تارىخى رەشىدىدى» كۆرسىتىشىچە: ئۇنىڭ بىر باغچىسى بولۇپ باھار پەسلىدە بۇ باغچىدا مۇزىكا بىلەن شېئىر ئوقۇلغان ئىدى، فاختەك، بۇلبۇل، تومۇچۇققا ئوخشاش قۇشلار چۈرىسىگە توپلىنىپ باش مۇردىلىرىگە قونۇپ ئۇنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش بىلەن قوشۇلۇپ سايرار ئىدى» دېيىلگەن. ئۇ ئۆمرىدە بىر قانچە شاگىرتلەرنى ئۆزۈن يىللىق تەربىيىلەش ئاساسىدا ئۇستا مۇزىكانت قىلىپ يېتىشتۈرۈپ كەلگەن. مەسىلەن: ھافىزھەسەن ئەلى ئۇنىڭ داڭلىق شاگىرتى بولۇپ ئۇ چالغۇ ماھىرى دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. ئۇنىڭ ئاۋازى تولىمۇ زىل. ناخشىلارنى تولۇق ئوقۇيتتى. ئۇ ناخشا ئېيتقاندا ئاۋازى تولىمۇ يېقىملىق ئىدى.

يەنە شۇ دەۋرنىڭ نامدار مۇزىكانتلىرىدىن ھافىزھاجى ھەم شائىر خوجە ئابدۇللا مەرۋايىتلار، ئاتاقلىق شائىر مۇزىكانت ھىلالى بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇپ قالۇندا تەڭدىشى يوق ئىدى. ئۇ قالۇننى شۇنداق ساز قىلادىكى ئۇ بار يەردە باشقىلارنى سازغا رىغبەتلەندۇرمەيتتى. شۇڭا ئۇ قالۇننىڭ ئالىمى، ھەممە چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ باش پېشۋاسى بولۇپ،ھەممە پەزىلەتلىرى بىلەن باشقىلارنى بېسىپ چۈشەتتى.

باشقا چالغۇ سازلاردا ئۇستا سەيد ئەخمەت، مەزھەرئۇدى بۇ ئىككىسى ساز چالغۇچىلارنىڭ ئاساسلىقلىرى ئىدى. ئامما، قول مەھەممەتمۇ سازەندە نامى بىلەن تونۇلغان.

ئۆتكۈر مۇتەپپەككۇر شائىر ئالىم، ناۋايىمۇ مەشھۇرمۇزىكىشۇناس، خوجە يۇسۇپ بورھاندىن غولام مىرغازىلار مۇزىكا ئىلمىدە ئۆتكۈر مۇزىكىچى بولۇش سۈپىتى بىلەن كومپوزىتورلۇق نەزەرىيىسىدە ئەسەر ياراتقان. شۇ دەۋرلەردە چالغۇ سازلىرىدىن تەنبۇر،قالون،ساتار، راۋاپ، سۇناي،داپ،نەي قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

قىسقىسى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. كۆپ مىللەتلىك مەدەنىيەتنىڭ گۈلزارى بولۇپ، ئۇ يەنىلا ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مىراسلىرىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنى يېزىشتا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش رىئال ئەھمىيەتكە ۋە تارىخي ئەھمىيەتكە ئىگە.

شەيخ سەئىدى ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئابلاجان مۇھەممەت

شەيخ سەئىدى دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەللەرگە تونۇش بولغان، ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن خەلقئارالىق كىلاسسىك ئەدىپلەرنىڭ بىرى. سەئىدى ئىجادىيىتىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش — كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامانىدىكى تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم بىر مەسىلە بولۇپ قالماستىن بەلكى، بۇ تېما يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان سېلىشتۇرما ئەدەبىياتشۇناسلىقتىكى يېڭى تېمىلارنىڭ بىرى، تۆۋەندە مەن سەئىدى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ۋە ماھىيەتلىك نۇقتىلىرىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باقماقچىمەن.

(1)

سەئىدىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇئابدۇللا ئىبنى مۇسلىھىددىن سەئىدى بولۇپ، مىلادى 1202 - يىلى ئىراننىڭ شىراز شەھىرىدە دۇنياغا كېلىپ، 1292 - يىللىرى ئۆپچۆرىسىدە تەخمىنەن 90 يېشىدا ۋاپات بولغان.

سەئىدى ئىجادىيىتى يالغۇز پارس ئەدەبىياتىدىلا زور شۆھرەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن بەلكى دۇنيا مىقياسىدىمۇ ناھايىتى زور شۆھرەت ۋە ئەدەبىي تەسىرگە ئىگە. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىسلام ئىدېئولوگىيىسى ئاساسىدىكى مۇسۇلمان ئەللەر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى تېخىمۇ گەۋدىلىك. جۈملىدىن ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى خېلى زور بولۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يېڭىچە پەننى مەكتەپلەر ئومۇملىشىشتىن ئىلگىرى «بوستان» «گۈلىستان» داستانلىرى مەدرىسلەردە رەسمىي ئوقۇلىدىغان ئوقۇشلۇق سۈپىتىدە قوللىنىلغان. بىر مۇنچىلىغان تالانتلىق ئەدىپ - شائىرلىرىمىز ئۇنىڭغا قارىتا تەرجىمە ئىشلەش، شەرھى ۋە رىسالىلەر يېزىش ئىشلىرى ئارقىلىق ئۇلارنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا كەڭ تونۇشتۇرغان ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلار ۋە "گۈلىستان" نىڭ 7 باب 15 ھېكايىتىدىكى ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا سەئىدى مۇھەممەد خارەزىم شاھنىڭ دىپلوماتىيە ۋە سودا ۋەكىلى سۈپىتىدە قەشقەرگە كەلگەن ئىكەن. ئۇ

قەشقەر جامەسىدە بىر تالىپنىڭ دەرس يادلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا چاقچاق قىلىپ، ئۆز شېئىرلىرىدىن بىر - ئىككى كۇپلېت ئوقۇپ بەرگەن. ھېلىقى تالىپ سەككىگە ناھايىتى قىزىقىپ: «سىز قەيەرلىك؟ ۋە سەككى شېئىرلىرىدىن قايسىلىرىنى بىلىسىز؟» دەپ سورىغاندا، ئۇ بىر كۇپلېت شېئىر بىلەن قىزىقارلىق جاۋاب بەرگەن. ئەتىسى ئۇ يىگىت ئۇنىڭ سەككى ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن قايتىماقچى بولۇپ تۇرغان سەككىنى ئىززەتلەپ تۇتۇپ قالماقچى بولغان. بۇ ھېكايەتتىكى تالىپنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسلانغاندا سەككى ئەسەرلىرى شۇ دەۋرلەردىلا ئالىقاچان مەدرىسلەردە ئوقۇلىدىغان بولغان.

كىلاسسىك ئەدىپ - شائىرلىرىمىزدىن لۇتفى، ناۋايىلاردىن تارتىپ تاكى يېقىنقى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ نامايەندىلىرى بولغان ئابدۇرېھىم نىزارى، ئۆمەرھۇسەيىن سەبۇرى، تۇردى نازىم غەرىبى، مۇھەممەد سىدىق رەشىدى، ئابدۇللا-خاراباتى قاتارلىق تالانتلىق ئەدىپلىرىمىزمۇ سەككىنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇشۇپ، «بوستان» ۋە «گۈلىستان» ئەسەرلىرىنى بالىلار بويىچە يادقا ئېلىپ، ئۇنىڭدىن بەدىئىي قۇۋۋەت ئېلىش ئاساسىدا ئۆز ماھارەتلىرىنى ئاشۇرغان ئىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەشھۇر نامايەندىسى، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئىككىنچى ئالتۇن دەۋرىنىڭ يۈكسەك چوققىسى ھېسابلانغان بۈيۈك شائىر ناۋايىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرى، ۋە ئۇنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، تەرەققىپەرۋەرلىك رېئاللىزملىق روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان «خەمسە» سى ھەم باشقا غەزەللىرى، شائىرە ئامانىسانىڭ «ئەخلاقى جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) «شەرھۇل قۇلۇب» (قەلبلەر شەرھى) ناملىق ئەسەرلىرى، 18 - ئەسىردە ئاتۇشتا ياشاپ ئۆتكەن ئەخلاقشۇناس ئالىم ۋە ئەدىپ مۇھەممەدسىدىق رەشىدىنىڭ دىداكتىك ئەسىرى «سىدىقنامە»، 18 - ئەسىردە ئاقسۇدا ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىر ئابدۇللا ئوغلى مۇھەممەد خاراباتىنىڭ «مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق ئەسىرى، 18 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە پىچانىدا ئۆتكەن ئاتاغلىق شائىر ۋە مائارىپچى ئەھمەد خوجامنىياز ئوغلى قىسۇرنىڭ «رەۋزەتۇل خۇزرا» (كۆكلەم باغ) ناملىق يىرىك ئەسىرى، 19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى بولغان ئۆمەر ھۇسەيىن سەبۇرىنىڭ «ماقالات» ناملىق ئەسىرى قاتارلىق ئەخلاق - ئەدەپ مەزمۇنىدىكى يۇغۇرۇلغان چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى گەرچە ئىپادىلىنىش ئۇسلۇبى ۋە شەكلى جەھەتتىن «گۈلىستان» «بوستان» لارغا ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە ئەنئەنىۋى روھ بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ لېكىن، ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلغان ۋە سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە پىكىرنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتلەردىن ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان ماھىيەتلىك ئىزچىللىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

سەككى ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي تەسىرى بۈيۈك سۆز سەنئەتكارى ئەلشىر ناۋايىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ئەسىرىدە كەڭ گەۋدىلىك ھالدا كۆرۈلىدۇ. «مەھبۇبۇل قۇلۇب» دا ئاپتور ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىرەر مەسىلە ئۈستىدە بايان خاراكتېرلىك مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئاندىن لىرىك پارچىلار ۋاستىسى ئارقىلىق بۇ مۇلاھىزە بايانلاردىن يەكۈن چىقىرىش، ئاخىرىدا ھېكايە (ئېپىك پارچىلار) ئارقىلىق مۇلاھىزىلەرنى دەلىللەپ، ئاندىن يەنە لىرىك پارچىلار ئارقىلىق ھۆكۈم

خاراكتېرىدىكى خۇلاسىلەرنى بېرىش يولى بىلەن ئەسەرنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. «مەھبۇبۇل قۇلۇب» تىكى نۇرغۇن مەزمۇنلار ئىپادىلىنىشى ۋە مەسىلىنى شەرھىلەش جەھەتلەردىن «گۈلىستان» ئەسىرىدىكى بەزى ماھىيەتلىك ئامىللار بىلەن تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، „ئىلىم ئېلىپ ئۇنى ئىشلەتمىشىنى قوبۇل قىلمىغانلىق — ئۇرۇغ چېچىپ ھوسۇل يىغمىغانغا ئوخشاش“ „يەرگە نېمە تېرىساڭ كۈزدە شۇنىڭدىن ھوسۇل ئالىسەن، تىكەن تېرىپ، گۈل شىرنىسى يىغىمەن دېمە“ „ياخشىلىق مەڭگۈلۈك سائادەت، يامانلىق باشقا ئاپەت“، „يامانلارغا ياخشىلىق قىلىش-ياخشىلارغا زىيان ۋە ئەلەم كەلتۈرمەكتۇر“، „دېھقانلار دۇنيانىڭ مادىدى ئوزۇقىنى يەتكۈزۈپ بەرگۈچىلەردۇر، دېھقانلىكى دانەساچار، مېھنەت بىلەن رىسق يولىنى ئاچار“ دېگەنگە ئوخشاش بىر قاتار مەزمۇنلارنىڭ بولۇشى بىزنىڭ پىكرىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. لېكىن شۇ نەرسىگىمۇ دىققەت قىلىشىمىز زۆرۈركى، ناۋايى بۇ مەشھۇر ئەسەردە ئومۇمەن سەئدىگە ئوخشىمايدىغان ئۆزىگە خاس يول تۇتقان، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا سەئدى ئىجادىيىتىدە يورۇتۇلمىغان نۇرغۇن تېمىلار جەمئىيەت ئەزالىرى ھەققىدىكى باھا - كۆز قاراشلاردا بىر يۈرۈش ئىلغار تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە ئىپادىلەشتىكى يۈكسەك بەدىئىي ماھارەتلەر ئۇنى سەئدى ئەسەرلىرىدىن تېخىمۇ يۇقىرى ئابرويغا ئىگە قىلغان،

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋاسى بولغان ئەدىپ ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرىنىڭ «ماقالات» ناملىق ئەسىرىدىمۇ سەئدى ئىجادىيىتىدىكى ماھىيەتلىك ئامىللار؟ روشەن ھالدا كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ،

سەئدى ئىجادىيىتى يالغۇز كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز بىلەنلا قويۇق مۇناسىۋەتتە ئىگە بولۇپ قالماستىن بەلكى ئۇ ئۆز ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەنمۇ ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان تالانتلىق شائىر ۋە ئالىم ئابدۇقادىر ئابدۇۋارىس ئوغلى (ئابدۇقادىر داموللام) 1909 - يىلى شەيخ سەئدىنىڭ «گۈلىستان» داستانىنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى بولغان «شەۋقى گۈلىستان» ناملىق كىتابىغا تەقرىز خاراكتېرلىك بىر نەزمى ئەسەر يېزىپ، ئۇنى مۇنداق دەپ يۇقىرى باھا بىلەن تەرىپلىگەن ئىدى:

-ئۇنىڭ ھەر بىر ۋارىقى مائارىپنىڭ (تەلىم تەربىيەسىنىڭ) تولۇن ئېيى بولۇپ، ھەر بىر سۆزىدىن بۇلبۇلنىڭ خۇش ناۋاسى ئاڭلىنىدۇ. ئۇ ئاجايىپ بىر گۈلشەندۇركى تومۇز بولسۇن، كۈز بولسۇن، ياكى قىش بولسۇن دائىما باھاردەك ياشناپ تۇرىدۇ.»

دېموكراتىك ئىنقىلابىي شائىرىمىز ئابدۇللا داموللامنىڭ بۇ ئەسىرىدىكى يۇقىرىقى پاكىتلار بىزنى سەئدى ئەسەرلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرى بولغان شائىر - ئەدىپلىرىمىز ئىچىدىكى شۆھرىتى ۋە تەسىرىنى روشەن كۆرۈۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىپ تۇرۇپتۇ.

(2)

ئەدەبىيات - سەنئەت پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئورتاق بولغان مەنىۋى بايلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز ئارا قوبۇل قىلىش ۋە تەسىر كۆرسىتىش جەھەتتىن دۆلەت ۋە مىللەت چېگرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ دۇنياۋى خاراكتېرنى ئالغان

بولىدۇ. ھەر قايسى مىللەت ۋە دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەللەر خەلقلىرى ئۆز ئەدەبىياتى تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە بولغان مەنىۋى ئېھتىياجى ۋە ئىستىتىك تەلىپىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئۆزىدىن باشقا ئەللەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى ئىلغار نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئىجادىي ئۆزلەشتۈرگەن ھالدا ئۆز زېمىنى ۋە ئۆز مۇھىتى بىلەن ماسلاشتۇرۇپ، ئۆز ئەدەبىياتى ساھەسىدە يېڭىچە ئەسەرلەرنى يارىتىدۇ، شۇنداقلا يەنە باشقا ئەللەر ئەدەبىياتىدىكى ئىلغار ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ ئىجاد قىلىنغان بۇ يېڭى ئەسەرلەر ئۆز نۆۋىتىدە يەنە باشقا ئەللەر ئەدەبىياتى زېمىنىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۇنىڭغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇ خىل قوبۇل قىلىش ۋە تەسىر كۆرسىتىش كەڭ دائىرىلىك، بولۇپ، مەلۇم بىر مىللەت دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. شۇنداقلا بۇ خىل ھادىسە پەقەت بىر خىل ئەدەبىياتنىڭ يەنە بىر ئەدەبىياتقا بولغان تەسىرى بولۇپلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن بەلكى، بۇ تەسىر ۋە قوبۇل قىلىشلار ئۆز ئارا ئالمىشىپ تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ. ئەينى دەۋردە ماركس، ئېنگېلسلارمۇ مۇشۇ نۇقتىنى نەزەردە تۇتۇپ، پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتىدە بارلىق مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان مۇئەييەن ئورتاقلىقلارنىڭ بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى.

شەيخ سەئدىي ئىجادىيىتى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختالغاندا يالغۇز سەئدىينىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى ئۈستىدىلا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سەئدىي ئىجادىيىتىگە جۈملىدىن پارس ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرىنى كۆرمەستىن ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدۇ.

سەئدىي ئۆزىنىڭ «بوستان» ۋە «گۈلىستان» دىن ئىبارەت بۇ نادىر ئەسەرلىرىنى خۇددى بۈيۈك ئەدىپ يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش ھاياتىنىڭ 50 ياشلىق مەزگىلىدە يەنى ئەقىل - پاراسەتكە تولغان، تۇرمۇش تەجرىبە ۋە ئەمەلىي بىلىملەردە كامالىغا يەتكەن ئىرادىلىق ۋاقىتلىرىدا يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى شەرھىلەش ئارقىلىق ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىگە تەسىر كۆرسىتىپ، جەمئىيەت ئەخلاقىنى تەرتىپكە سېلىش، كىشىلەرنى توغرا يولغا باشلاش بولۇپمۇ ھۆكۈمرانلارغا ئەلنى ئادىللىق بىلەن باشقۇرۇش، باي - كەمبەغەل ۋە ئىجتىمائىي ئورنى يۇقىرى - تۆۋەنلەرگە قارىتا بەلگىلىك تەلەپ ۋە ئۆلچەملەرنى قويۇش، جەمئىيەتتىكى سىنىپىي زىددىيەتلەرنى مۇرەسسە يولى بىلەن ھەل قىلىش قاتارلىق بىر قاتار ئىلغار مۇددىئالىرىنى چىقىش قىلغان، سەئدىينىڭ بۇ ئىككى ئەسىرى دىداكتىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى پەندى - نەسىھەت ۋە تەربىيەتلەر يۇقىرىسى پادىشاھلاردىن تارتىپ تۆۋەندە كەمبەغەل ئوتۇنچىلار ھەتتا يوقسۇل ۋە خۇداگۇي دەرۋىشلەر تائىپىگىچە بولغان ھەر خىل تەبىقە كىشىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

شائىر ئۆز ئەسەرلىرىنى يېزىش ۋە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاقىي قاراشلىرىنى، پەلسەپىۋى تەلىماتلىرىنى شەرھىلەش جەريانىدا ھېچقانداق بىر ھۆكۈمران سىنىپنىڭ سىياسىي تەشەببۇسلىرىنى تەرغىپ قىلغان ياكى بىرەر ھۆكۈمران گۇرۇھنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش قىلغان ئەمەس، ياكى ئەينى دەۋردىكى ئوردا - ساراي شائىرلىرىغا ئوخشاش ئۆز ئەسەرلىرىنى يېزىپ- بىرەر ھۆكۈمراننىڭ ئىشەنچ ۋە ھىما-

يېشىغا كىرىشىش نەتىجىسىدە بولمىغان بەلكى ئۇ ئۆزىنىڭ 50 يىللىق ئۆمرىنى سەرسان - سەرگەردانلىق ئىچىدە يۇرت كېزىپ، جاھانكەشتىلىك ئىچىدە ئۆتكۈزۈش جەريانىدا توپلىغان بىلىم ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن ئەلگە بەھرە يەتكۈزۈش مەقسىتىدە يازغان بۇ تۇنجى مەشھۇر ئەسىرى «بوستان» جامائەت ئىچىدە تارقىلىش بىلەن تەڭ شائىرنىڭ شۆھرەتلىك نامى ئەلگە تارقالغان. ئۇ ئىجادىيىتىدە پادىشاھلارغا نىسبەتەن ئادىللىق بىلەن مەملىكەت باشقۇرۇشنى، پادىشاھلار ئۆزىنى خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ھۆكۈمران دەپلا قارىماستىن بەلكى ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى خەلق ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىكەن ئەلۋەتتە پادىشاھلارنىڭمۇ خەلقنى توغرا يولغا باشلاش، ئۇلارغا ئادىل، ھەققانى بولۇش ۋە ئۇلارنى دۈشمەننىڭ زەربىسىدىن خۇددى قويچى قويلارنى بۆرىنىڭ زەربىسىدىن ئاسرىغاندەك ئاسراپ، ئۇلارنى تىنچ پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈش مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ، ئەگەر پادىشاھ ئۆزىدىكى بۇ مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلالمايدىكەن، دۆلەتنىڭ مۇھىم تايانچ تۈۋرۈكى بولغان خەلقتىن ئايرىلىپ قالىدۇ. خەلقنىڭ ھىمايىسىدىن ئايرىلىپ قالغان ھاكىمىيەت ھامان گۇمران بولىدۇ دەپ قاراپ خەلق بىلەن ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئېنىقمۇ كونكرېتلاشتۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى دەرەخكە، خەلقنى بولسا ئۇنىڭ يىلتىزىغا ئوخشىتىپ ئىپادىلىگەن؛ پادىشاھلارنىڭ ئۆزىگە ۋەزىر ياكى يېقىن خىزمەتتە بولىدىغان خادىملارنى ياخشى تاللىشى، كۆپنى بىلىدىغان، ئىشنىڭ يولىنى ئۇقىدىغان ۋە ئېغىر بېسىق كىشىلەرنى تەيىنلەشنىڭ لازىملىقىنى؛ دۆلەت غەزىنىسىنى باشقۇرۇشقا پاك نىيەتلىك، ساداقەتمەن كىشىلەرنى قويۇشنىڭ لازىملىقىنى تەكىتلەش بىلەن بىرگە يەنە دۆلەتنىڭ ئىچكى، تاشقى ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر قاتار سىتراتېگىيىلىك ۋە دىپلوماتىك مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ توختالغان. ئۇ ھۆكۈمرانلارغا دېھقانلارنى ئاسراش ئۇلارغا زۇلۇم قىلماسلىق، دۇنيانىڭ ماددىي ئوزۇقىنى يېتىشتۈرۈپ بەرگۈچى بۇ ئاددىي مېھنەتكەشلەرنىڭ ھالال مېھنىتىنى قەدىرلەش قاتارلىق مەسىلىلەردە ئىلغار قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە يەنە ھەربىي قوشۇننى باشقۇرۇش ھەققىدە پادىشاھلارغا: ھاكىمىيەتنى تىنچ باشقۇرىمەن دېگەن كىشى ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا ئەسكەرلەرنى ياخشى بېقىپ، ئۇلارغا كۆپلەپ شەپقەت قىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندا ئۇرۇش ۋاقتىدا پادىشاھنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە ئۇلار باتۇرلۇق كۆرسىتىپ دۈشمەننى يوقىتىدۇ. ئەگەر ھەربىي قوشۇندا پادىشاھقا قارىتا ساداقەتمەن ۋە كۈچلۈك ئىنتىزام بولمايدىكەن ئۇرۇشتا ئەسكەرلەر جان پىدالىق كۆرسەتمەيدۇ. ياكى ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي مەنپەئەتى ۋە تۇرمۇش غېمى بىلەن بولۇپ كېتىپ ئۇرۇشنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ بارىدۇ. دەپ نەسىھەت قىلسا، ئەسەرنىڭ باشقا بابلىرىدا ئۆز بىلەن دۈشمەن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، تاشقى دىپلوماتىيىگە ئائىت تاكتىكىلىق مەسىلىلەر ۋە ئۇرۇش قىلىشتىكى ھەربىي نەزەرىيە، ھەربىي سىتراتېگىيىلەر ئۈستىدىمۇ ئۆز كۆز قاراش - تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

سەئدى ئىجادىيىتىدە ئورۇن ئالغان بۇ خىل تەشەببۇس ۋە سىتراتېگىيىلىك كۆز قاراشلار «گۈلۈستان» «بوستان» داستانلىرى مەيدانغا چىققىنىدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈل تاجىسى بولۇپ دۇنياغا تونۇلغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا مۇھىم ئىدىيىۋى مەزمۇنلار سۈپىتىدە ناھايىتى زور

AltunOq

بەدىئىي ماھارەت ئارقىلىق ئىپادىلىگەن ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسەرى-دىكى بۇ خىل ئىجتىمائىي قاراش ۋە ئىلغار تەشەببۇسلارنى بىر پۈتۈن بەدىئىي ئوبرازلار سىستېمىسىغا ئايلاندۇرۇپ، ئەشۇ جانلىق ۋە كونكرېتنى بەدىئىي ئوبرالار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرگەن ئىدى. سەئىد بولسا، ئۆز ئىجادىيىتىدىكى بۇ خىل ئىدىيە ۋە تەرەققىيپەرۋەر پىكىر - تەشەببۇسلىرىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش بىر پۈتۈن غايىۋى بەدىئىي ئوبرازلار سىستېمىسىغا كىرگۈزۈپ ئۇنى زور دەرىجىدە ئىدىيىللاشتۇرمىغان بولسىمۇ لېكىن دەۋر روھى ۋە ئەينى زامان رېئاللىقى بىلەن زىچ ماسلاشتۇرۇپ، ئۇنى جانلىق تەدبىقلاش ئاساسىدا تەنبىھ - نەسىھەت ۋە ھېكا-يەتتىن ئىبارەت ئەدەبىي تۈر ئارقىلىق ئۆزىگە خاس بەدىئىي يول بىلەن ئىپادىلىگەن.

بۇ ئىككى مەشھۇر شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدىكى بۇنداق ماھىيەتلىك ئوخشاشلىق ئامىللىرى بىزگە پارس ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ئەدىبى ھېسابلانغان شەيخ سەئىدىنىڭ 11 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە تونۇشلۇقى بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. لېكىن بۇ ئىككى ئەدىبنىڭ دۇنيا قارىشى، ئىجادىيەت ئۇسلۇبى، ئەسەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە بەدىئىي ئۈنۈمى، تارىختا ئوينىغان رولى قاتارلىق مەسىلىلەردە ھەممىسىنىڭ ئۆزىگىچە خاسلىقى بار.

سەئىدى ئىجادىيىتىدە ئىپادىلەنگەن بەزىبىر ئىدىيىۋى قاراشلار ئەھمەد يۈك-نەكىنىڭ ھىداكىتىڭ ئەسىرى «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» داستانىدىمۇ كۆرۈپ ئېلىشقا بولىدۇ. ئاپتۇر ئەسەرىنىڭ 7 - بۆلۈمىدە مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىدىكى نوپۇزلۇق تېما بولغان پاكلىق ھەققىدە قەلەم سۈرگەندە دۇنيانى كارۋان سارىيىغا ئوخشى-تىدۇ. كارۋان بۇ يەردە ۋاقىتىنچە توختاپ، يەنە يول باسىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە ھا-لاۋەتكە ئېرىشىش ياكى جاپا چېكىشكە ئەرزىمەيدۇ. ياخشىلىق ئۇرۇقىنى سېپىش ئۈچۈن بۇ يەردە ياشىماق كېرەك. بايلىق ۋە كەمبەغەللىك بولسا نىسپىيلىك چۈ-شەنچىسىدۇر دەپ قارايدۇ. شۇڭا شائىر دۇنيادا ياشىغۇچى ھەممە نەرسىنىڭ ئوخ-شاش پاك بولۇشى ھەققىدىكى گۇمانىستىك قاراشلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلىگەن:

باقاسىز ئېرۇر بۇ باجۇن لەززەتى،
كېچەر ئەل، كېچەر تىل مەززە مۇددىتى.
يىگىت قوچا بولۇر يېگى ئەسكەرۈر
قاۋۇل ئېرسە قامۇلار قاچار قۇۋۋىتى
قامۇغ تولغان ئاسلۇر توكەل ئەكسىلۇر
قامۇغ ئاباداننىڭ خاراب ئول سوڭى،
نەچە يەر بار ئېردى سىغىشماس ئەردى.
ئەرى باردى قالدى قۇرۇغ تىك يېرى
نىچە دانا ئېردى نىچە پەيلاسوف
قانى بۇ كۈن ئانلار مېنىڭدەك بارى.

„ئەتەبەتۇل ھەقايىق" ئەسىرىدە ئىپادىلەنگەن تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئەخلاقىي مەزمۇنلار ئاپتۇرنىڭ زامانغا نارازى بولۇشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاتار تەن-قىدىي رېئالىزملىق خاھىشىغا ئىگە بولغان ئىلغار پىكىر - تەشەببۇسلىرى سەئىدى ئىجادىدىمۇ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇب ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان، بۇ خىل

ئوخشاشلىق ۋە تەسىرنى تېخىمۇ تولۇق چۈشىنىش ئۈچۈن سەئدى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ۋە ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشى ئۈستىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەتراپلىق توختىلىپ ئۆتۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

(3)

سەئدى 13 - ئەسىر مۇھىتىدا ياشىدى ۋە شۇ دەۋردە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. 13 - ئەسىر جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلىك تارىخىي باسقۇچىغا تەۋە بولۇپ، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ بۇ باسقۇچى ئۆزىگە خاس ھەر خۇسۇسىيەتكە ۋە ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئىنسانىيەت ئۆز ھايات مۇساپىسىنىڭ بۇ مەزگىلىگە كەلگەندە پەلسەپە جەھەتتىن دۇنيانى بىلىش ۋە تەبىئەتكە قارىتا تونۇش مەسىلىسىدە زور تەرەققىياتلارغا ئىگە بولدى، ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش تارىخىدىكى بۇ خىل ئىلگىرىلەشلەر ئىجتىمائىي ئاڭ كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولغان ئىلىم - پەن، ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە ئىدېئولوگىيىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدىمۇ روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. سىنىپىي جەمئىيەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ مەۋجۇد بولۇشى بىلەن رېئال ھاياتتا ئادالەت بىلەن ئادالەتسىزلىك، ئىنساپ بىلەن نەپسانىيەتچىلىك، بىلىملىك بىلەن بىلىمسىزلىك، يورۇقلۇق بىلەن جاھالەت، ئىلغارلىق بىلەن قاششاقلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت - كۈرەشلەر كەسكىن بولدى. مانا مۇشۇنداق ئىجتىمائىي زىددىيەتنى چۈشىنىپ يەتكەن ئەدىپ - شائىرلار «دەۋرنىڭ سەزگۈر ئەزاسى» بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي ھاياتنى مۇۋاپىق تەرتىپكە سېلىش مەقسىتىدە تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئەخلاق مىزانلىرىنى شەرھلەيدىغان؛ شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى يامانلىقتىن توساپ توغرىلىق ۋە ياخشىلىققا باشلايدىغان نۇرغۇن دىداكتىك ئەسەرلەرنى يېزىشتى. بۇ ئەسەرلەر ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي رېئاللىقىغا قارىتا بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن ئىدى.

13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پارس زېمىنىنى ھەر قايسى فېئودال گۇرۇھلارنىڭ جېدەل - ماجىرالىرى ۋە چەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى تۆپىلىدىن بالايى - ئاپەت قاپلىغان، خەلقنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈشى قىيىنلاشقان. شۇڭا شائىر بۇ خىل ئادالەتسىز زامانغا نارازى بولۇپ، ئۇنىڭ سەۋەبكارى بولغان زالىم ھۆكۈمرانلاردىن يىرگەنگەن ھەمدە خەلقنىڭ تىنچلىق ۋە ئادالەتكە بولغان ئارزۇ - ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلەپ، زالىم ھۆكۈمرانلارغا قارىتا ئۆزىنى تۇتىۋېلىشنى، خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئاياق - ئاستى قىلماي، ئۇلارنىڭ مۈلۈك - زارىدىن كەلگەن ھەقىقەتنىڭ ئادىل جازاسىغا ئۇچراشتىن ساقلىنىشقا ئاگاھلاندۇردى.

سەئدىنىڭ قارىشىچە ھايات - بارلىق بىلەن يوقلۇقتىن ئىبارەت بىر خىل ھادىسە ئۈستىگە قۇرۇلغان ۋاقىتلىق نەرسىدىن ئىبارەت. ئىنساننىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈشى خۇددى سەپەر ئۈستىدىكى (ئەشۇ قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىلكىدىكى) يولۇچىغا ئوخشايدۇ. شۇڭا ئىنسان مۇشۇ سەپەرى جەريانىدا بېسىپ ئۆتكەن يولىغا ياخشىلىق بىلەن نام قالدۇرۇشى كېرەك. دۇنيادا ھەممە نەرسە يوقالسىمۇ لېكىن پەقەت ياخشى ئىش بىلەن قالدۇرۇلغان ئىزلا مەڭگۈ يوقالمايدۇ دېگەن تونۇشتا بولغان. ئۇ

بايلار بىلەن كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ۋە زىددىيەتنى پەسەيتىشتە مۇرەس-
سە يولىنى تۇتۇپ، باي - كەمبەغەللىك خۇددى ئىنساننىڭ كىچىكلىكتىن چوڭىيىشى،
كۈچكە تولۇشتىن تەدرىجى ئاجىزلىشىشى قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئوخشاش ئىش،
ئۇنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن، مەرتىۋىلىك - مەرتىۋىسىز بولۇشىمۇ بىر خىل ۋاقىتلىق
ھادىسىدىن ئىبارەت. شۇڭا شائىر بايلىق توپلاش ھاياتنىڭ مەقسىتى ئەمەس پە-
قەت ئۆمۈرنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈشتىكى بىر خىل ۋاستە دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا
قويۇپ، ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچى سۈپىتىدە جەمئىيەتتىكى ھەممە كىشىلەرنى ھۆكۈمە-
رانلار بىلەن ئاددىي خەلقنى، ھەتتا پادىشاھ بىلەن گاداي-دىۋانىلەرنى ئىنسانىي ماھى-
يەت جەھەتتىن ئوخشاش دەپ قاراپ ئىنسانىي باراۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلىگەن.
بۇ خىل قاراش ۋە ئىدىيىۋى تەشەببۇسلار ئارقىلىق ئەينى دەۋر رېئاللىقى-
دىكى مەۋجۇت ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي زىددىيەتلەرنى تۈپتىن ھەل قىلىپ كەت-
كىلى بولمىسىمۇ لېكىن ئۇ ئەينى دەۋردىكى سوپى زاھىتلارنىڭ كىشىلەرنى ئۇ دۇنيا-
دىكى راھەتكە باشلايدىغان خۇراپىي ۋە ئىدىيالىستىك تەرغىباتلىرىغا ئوخشىمايدىغان
يېڭىچە ئىلغارلىق يولىنى تۇتقانلىقى ئۈچۈن ئۇ ئەينى دەۋر مۇھىتىغا نىسبەتەن
ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىككە ئىگە ئىدى.
سەئدىي ئىجادىيىتى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى
ئۈستىدىمۇ ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. سەئدىي ئۆز زامانىغا نىسبەتەن ئىل-
غار پىكىرلىك تەرەققىيپەرۋەر شائىر بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيانى تونۇش ۋە
ئۇنىڭغا قاراتا قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش مەسىلىلىرىدە دەۋر چەكلىمىسىدىن ھال-
قىپ ئۆتۈپ، ئوبيېكتىپ دۇنياغا قاراتا رېئاللىقنى چىقىش قىلغان ئاساستا مۇئا-
مىلە قىلغان. ئۇ رېئاللىقنى دۇنيانى ئوبيېكتىپ شەيئىلەر ۋە ماددىي ھادىسىلەرنىڭ
قانۇنىيەتلىك ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى دەپ قارىغان، مۇھىمى قارىمۇ - قارشىلىق-
لارنىڭ بىرلىكى شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ تۈپ ئاساسىي قانۇنىيىتى ئىكەنلىكىنى
تونۇپ يەتكەن: „ئەگەر قۇساق ئالدىراتمىسا، ھېچبىر قۇش تۇزاققا چۈشمەس ئىدى.
شۇنداقلا ئوۋچىنىڭ ئۆزىمۇ تۇزاق قۇرماس ئىدى“. دېگەن ھېكمەتلىك جۈملە بۇنىڭ
دەلىلى. بۇنىڭدىن باشقا شائىر دۇنيا قاراش جەھەتتىن يەنە زامان ۋە ماكاننىڭ
شەيئىلەر تەرەققىياتى جەريانىدىكى رولىنىمۇ زور ئېتىبار بىلەن قاراپ، ھەر قان-
داق بىر شەيئىنىڭ بەلگىلىك شەرت - شارائىت ئاستىدىلا ئاندىن ئۆز رولىنى
جارى قىلدۇرالايدىغانلىقىدىن ئىبارەت پەلسەپىۋى تەلىماتىنى ئۆز ئىجادىيىتى
جەريانىدا بەدىئىي ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن. شۇ جۈملىدىن «بوستان» داس-
تانىدا تەن بىلەن روھنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماتېرىيالىستىك ئاساستا توغرا بىر-
تەرەپ قىلغان. ئاپتور بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن ھېكايەتلىرىدىمۇ ئىنساننىڭ
تەبىئەت بىلەن بولغان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېستېتىك مۇناسىۋىتى ئىنساننىڭ
تەبىئەت گۈزەللىكىنى سۆيۈش مەنىۋى گۈزەللىكتىن ئېستېتىك زوق ئېلىش، شۇ
ئاساستا دۇنيانى چۈشىنىش ۋە گۈزەللىك ئۈچۈن كۈرەش قىلىش؛ ئىنسان ۋۇجۇدىغا
تەبىئىي ھالدا بىخ سۈرۈپ چىققان ئىنسانىي ئىشق-مۇھەببەت ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى كۈچى قاتار-
لىق مەسىلىلەردىمۇ بىر مۇنچە ئىلغار پىكىر ۋە ماتېرىيالىستىك كۆز قاراشلارنى ئىپادىلىگەن.
سەئدىي دۇنيا قارىشى ۋە ئىجادىيىتىگە باھا بەرگەندە شۇ نەرسىگە ئالاھىدە
دىققەت قىلىشىمىز زۆرۈركى، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئىجادىيىتىدە يۇقىرىقىدەك

ئىلغار كۆز قاراش ۋە تەشەببۇسلارنىڭ ئىپادىلىنىشى بىلەن بىر قاتاردا يەنە دەۋر چەكلىمىلىكى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بەزىبىر پاسسىپ كۆز قاراش ۋە ئىدىيىلەرمۇ ئورۇن ئالغان. بۇلار ئاساسلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار ھۆكۈمە-رانلارغا سۆزسىز ئىتائەت قىلىشى كېرەك. پادىشاھلارنىڭ ۋەزىر - مەسلىھەتچىلىرى ھەق - ناھەق مەسىلىسىدە پادىشاھنىڭ ئاغزىغا قاراش دەپ قارىسا؛ ئەخلاقى تەر-بىيە ۋە يامان ئىشلارنى توسۇش مەسىلىسىدە ياماننىڭ بالىسى ھامان يامان بو-لىدۇ. بۇنداق يامان كىشىلەرنى تەربىيە ئارقىلىقمۇ ياخشىلىققا ئايلاندۇرۇش مۇم-كىن ئەمەس دېگەندەك ناتۇرالىستىك پاسسىپ تەشەببۇسلارنىمۇ ئىپادىلەپ قالغان. «كېيىنكى دۇنيانىڭ تەربىيىسى بىلەن توغرا يولغا ماڭمىسا، ئاخىرەتتە ئازاپقا قا-لىدۇ. بۇ دۇنيادىمۇ ئۇنىڭ بىر قىسمىنى تېتىتىپ قويۇش كېرەك. ئوغرىنىڭ قولىنى كېسىش بۇنىڭ بىر جۈملىسىدىندۇر» مانا بۇ سەئدىنىڭ قىسمەن ھېكايەتلىرىدە يامان كىشىلەرگە قارىتا قوللىنىشنى لايىق كۆرگەن ئىدىيىۋى قارىشى بولۇپ، سەئدى ئىجادىيىتىدىكى بۇنداق قىسمەن پاسسىپ تەرەپلەرگە قارىتا تارىخىي ماتېرىيا-لىزملىق تەھلىل ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇنىڭغا تەنقىدىي مۇئامىلىدە ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك ئەلۋەتتە.

(4)

سەئدى ئىجادىيىتى بەدىئىيلىك جەھەتتىنمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى يالغۇز ئىدىيىۋى مەزمۇن جەھەتتىنلا چوڭقۇر رېئاللىقنى ئاساسقا، كۈچلۈك ماتېرىيال مەنبەسى ۋە تۇرمۇش ئاساسىغا ئىگە ھەم بەدىئىي چىنلىقى ناھايىتى چوڭقۇر بولۇپلا قالماستىن بەلكى بەدىئىي شەكىل جەھەتتىنمۇ يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. «بوستان» «گۈلىستان» ئەسەرلىرىدىكى كۆپلىگەن ھېكايەت-لەر سيۇژېتىنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە بەدىئىي قۇرۇلمىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ۋەقە-لەرنى بايان قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە خەلق رىۋايەت، چۆچەكلىرىگە خاس بولغان بەدىئىي ئىپادىلەش ئامىللىرى ناھايىتى كۆپ قوللىنىلغان.

سەئدى ھېكايەتلىرىنىڭ خېلى كۆپچىلىكى يۇمۇر، لەتىپە، قىزىقچىلىق ۋە مەسەللەرگە ئوخشاپ كەتكەچكە ئۇلارنى خاراكتېر ۋە شەكىل تۈزۈلۈشى جەھەتتىن شۇ خىل ئەدەبىي تۈرنىڭ ئۆزى دەپ قاراشقا بولىدۇ. «گۈلىستان» داستانىنىڭ 7 - بابىدىكى بىر ھېكايەت مۇنداق: «مەن بىر باينىڭ بالىسىنى كۆرگەن ئىدىم. ئۇ ئاتىسىنىڭ قەۋرىسى بېشىدا ئولتۇرۇپ، بىر كەمبەغەلنىڭ بالىسى بىلەن مۇنا-زىرىگە چۈشكەن ئىدى: ئاتامنىڭ قەۋرىسى تاشتىن ياسالغان، ئۈستىگە چىرايلىق خەتلەر نەقىش قىلىنغان، مەرمەر تاش ۋە پىروزىنت خىش ياتقۇزۇلغان؛ بۇ قەۋرە سېنىڭ ئاتاڭنىڭ گۆرىگە قانداقمۇ ئوخشىسۇن؟ سېنىڭ ئاتاڭنىڭ گۆرىگە بىر - ئىككى كېسەك قويۇلۇپ، ئۈستىگە توپا تاشلانغان خالاس؛ كەمبەغەلنىڭ ئوغلى بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ مۇنداق دېدى: بوپتۇ ئاتاڭ ئېغىر تاشلار ئاستىدا ئىنجىقلاپ تۇرسۇن، ئاڭغىچە مېنىڭ ئاتام جەننەتكە كىرىپ بولىدۇ.» يۇقىرىقى ھېكايەتنى بەدى-ئىي شەكىل ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلقى ئىچىگە كەڭ تارقال-غان نەسردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ھەققەتەن قىيىن. لېكىن

ئۈستىگە ئازراق يۈك ئارتىلسا ئېشەك
يەڭگىل ۋە ئازادە ماڭىدۇ بېشەك

دېگەن ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا بېرىلگەن نەزمىي خۇلاسە ئۇنى لەتىپە ياكى يۇمۇرلاردىن ئايرىپ ھېكايەت تۈسىگە ئىگە قىلىپ تۇرۇپتۇ.

سەئىدى ھېكايەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى چوڭقۇر پەلسەپىۋىلىككە ئىگە ۋە پىكىر مۇلاھىزىلىرى ئۆتكۈر بولغان لىرىك شېئىرلار ئارقىلىق ئىدىيىۋى خاھىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

بىر پارچە گۆش ئىدىڭ ئانا باغرىدا،
رىسقىڭ بىلەن تۆرەلگەندە سەن تېخى.
كۆزۈڭ ئېچىپ كېسىلگەندە كىندىكىڭ،
ئوزۇق بولدى ساڭا ئانا كۆكرىكى.
جەننەت بولدى ساڭا ئانا قۇچىقى،
ئۇنىڭ ئىللىق كۆكرىكىگە يېتىشتىڭ.
ئانا سۈتى ئاقتى ساڭا بۇلاقتەك،
ئېقىپ تۇرغان بۇلاقلاردىن سۇ ئىچتىڭ.
مىسلى دەرەخ ئانا جىسمى جان كۆيەر.
بالا مېۋە ئاڭا تاتلىق ھەممىدىن.
سەن تومۇر يوق دەپ ئېيتمىغىن كۆڭۈلدە،
ئانا سۈتى ئېقىپ كېلەر تومۇردىن.

„قۇتادغۇ بىلىك“ ئەسىرىدىكى لىرىك پارچىلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ خىل شېئىرلار ئاپتورنىڭ ئىدىيىۋى خاھىشىنى بىۋاستە ھالدا لىرىك ھېسسىيات ئارقىلىق ئىپادىلەپ، ئەسەرنى دىداكتىكا تۈردىكى ئەسەرلەرلا ئەمەس بەلكى بەدىئىي قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بولغان ئەدەبىي ئەسەر تۈسىگە كىرگۈزگەن.

سەئىدى ئىجادىيىتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى: ئۇنىڭ ئىلمىي ھېكمەتچانلىقى ئىنتايىن كىچىكلىك بولۇشتىن ئىبارەت. „ئىككى خىل كىشىنىڭ جاپا تارتقىنى بىكار، تىرىشقىنى پايدىسىز، بىرى مال يىغدى يېمىدى، يەنە بىرى ئۆگەندى ئەمەل قىلمىدى“ „پەرھىز قىلمايدىغان ئالىم — مەشئەل كۆتىرىۋالغان قارىغۇ، ئۇ باشقىلارغا يول كۆرسىتەلەيدۇ. ئەمما ئۆزى توغرا يولدا ماڭالمايدۇ“ „كىشىكى ئىلىم ئۆگىنىپ، ئەمەل قىلمىسا، يەرنى ھەيدەپ قويۇپ، ئۇرۇغ چاچمىغانغا ئوخشاش“ „ئىرادىسىز ئوقۇغۇچى پۇلى يوق ئاشىققا ئوخشاش“

شائىر بۇ بىر قاتار تەربىيەتلىرىدە چوڭقۇر پەلسەپىۋىلىككە ئىگە بولغان بەدىئىي پىكىر ۋە كىچىكلىك ئىلمىي ھەقىقەتنى ئوبرازلىق ئوخشىتىش، بەدىئىي سۈپەتلەش قاتارلىق ھەر خىل بەدىئىي ئىستېتىك ۋاسىتىلار ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. سەئىدى ئىجادىيىتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن مول بەدىئىي ئوزۇق ئالغان. ئۇ يالغۇز ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە پەلسەپىۋى قاراشلار جەھەتتىنلا ئەمەس بەلكى بەدىئىي ماھارەت ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىنمۇ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرىنى ئۆز ئىجادىيىتىگە جانلىق تەدبىقلاش ئاساسىدا، مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىدىكى پەندى — نەسىھەتنى ئاساس قىلىپ كەڭ تارقالغان بۇ ئەنئەنىۋى بەدىئىي ژانىر — ھېكايەتچىلىكنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتەرگەن. ھېكايەتچىلىكنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى شۇكى ئۇنىڭدا ھەم نەزىم ھەم نەسىر شەكلىنى تەڭ قوللىنىش بىلەن بىرگە ئەسەردىكى ئىدىيىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەشتە ئاپتور ھەم ئېپىك ئامىللار ئارقىلىق ئەسەرنى جانلىق ۋە ئوبرازچانلىققا ئىگە قىلسا ھەم

ئۆزىنىڭ ئىچكى ھېسسىياتلىرىنى بىۋاستە شېئىرىي يەكۈن ئارقىلىق لىرىك ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

سەئدى ھېكايەتلىرىدە ئاپتورنىڭ ئۆز كۆز قاراشلىرىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە ھەر بىر ھېكايەتتە بىر ياكى بىر قانچە كۇپلېت شېئىرىي پارچە بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنى مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك يېقىدىكى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسلىنىپ روبائىي دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بەدىئىي خۇلاسە دېيىشكە بولىدۇ.

سەئدى ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيىۋىلىك ۋە بەدىئىيلىك جەھەتلەردىن بۇنداق يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە بولالىشىنى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى مەشھۇر كىلاسسىكلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشتىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. شائىر ئۆز ئىجادىيىتىدە مۇقەددەس كىتاب «قۇرئان» دىن بەزىبىر سۈرە - ئايەتلەر ۋە ھەر خىل دىنىي قىسسە - رىۋايەتلەردىن ئىجادىي پايدىلىنىشتىن سىرت يەنە قەدىمكى ھىندىلارنىڭ «كەلىلە - دەمنە»ئەسىرىدىن ئىجادىي ئۆرنەك ئالغان. سەئدىنىڭ پارىس كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا «گۈلىستان» چىمەنزارلىقىنى بەرپا قىلالىشىدىكى يەنە بىر تۈرتكىلىك ئامىلىنى 10 - ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىران شائىرى ئوبۇلقاسىم فىر دەۋسىنىڭ دۇنياغا داڭلىق «شاھنامە» ئەسىرىنىڭ بەدىئىي تەسىرىدىن؛ شۇنداقلا يەنە 11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئىككىنچى شاھنامە» دەپ ئاتالغان «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرىدىن بەدىئىي ئوزۇق ئالغانلىقىدىن ئىبارەت ئەمەلىي پاكىتتىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆز ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا يېڭى نەرسىلەر ۋە ئىلغار ئامىللارنى ئۈزلۈكسىز قوبۇل قىلىپ، مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن بىرلىكتە بېيىپ ماڭىدۇ، بۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى. ھېكايەتچىلىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بىر خىل ئەنئەنىۋى بەدىئىي شەكىل بولۇپ، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا بۇ خىل ئەدەبىي ژانىر ئارقىلىق خېلى كۆپ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر يېزىلىپ چىققان ئىدى: ئەمما بۈگۈنكى كۈندىمۇ ھېكايەتچىلىكتىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى بەدىئىي شەكىلگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭدىكى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىكى ئىلغار ئامىللارنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى يېڭى زامان ئەدەبىياتىمىز سەھنىسىگە ئېلىپ چىقىپ، ئىجادىي ئۈزلەشتۈرۈش ئاساسىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىز تۆپرىقىدا «بوستان» «گۈلىستان» لارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكە بولامدۇ - يوق؟ ياكى ئۇ نوقۇل ھالدىكى ۋاقتى ئۆتكەن كونا نەرسىمۇ؟

«قەدىمقىنى ھازىرقى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، چەت ئەللىكنى ئۆز ئەل ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ ئىجادىي ئۈزلەشتۈرۈش» شۇ ئارقىلىق يېڭى مەزمۇن ۋە يېڭى شەكىللەرنى ئىجاد قىلىش — بىزنىڭ بۈگۈنكى زامان سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزنى گۈللەندۈرۈشتىكى مۇھىم پىرىنسىپ ۋە ئۇسۇللارنىڭ بىرى. شۇڭا بۇ مەسىلىدە كەڭ كەسپداشلار بولۇپمۇ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملارنىڭ ئويلىنىپ كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئەدەبىي تىلنىڭ تارىختىكى رولى

ئەركىن ئابدۇرەھىم

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار تۈركۈمى شەرقىي تۈرك تارمىقىغا كىرىدىغان تىل بولۇپ، ئۇ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىدا، ئالتاي دەۋرى، ھۇن دەۋرى قەدىمكى تۈركىي تىللار دەۋرى، ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي تىللىرى دەۋرى، ھەر قايسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ۋە يېڭى تۈركىي تىللارنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىللىرىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى قاتارلىق دەۋرلەرنى باشتىن كۆچۈردى.

تۈركىي تىللار تەرەققىياتىدىكى ئەڭ قەدىمكى دەۋر-ئالتاي دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خېلى كۆپ تىلشۇناسلار ئالتاي دەۋرىدە، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۆلۈنۈپ چىققان تۈركلەر، موڭغۇللار، تۇنگۇسلار ھەم مانجۇلار ئۇ چاغدا تېخى ئايرىلىپ بولمىغان ئىدى، دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈپ كەلدى. لېكىن ئىنچىكە تەتقىقاتلار يەنە ئۇيغۇر دېگەن نامنىڭ ئالتاي دەۋرىگە بېرىپ تاقىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

ھۇن دەۋرى، تۈركىي تىللار جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدىكى ئالتاي دەۋرىدىن قالسا، ئەڭ قەدىمىي دەۋردۇر.

«ھۇنلار مىلادىدىن 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 5 ـ ئەسىرلىرىگىچە (ئىككى مىڭ يىل) بولغان ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي مەزگىلدە، ئاسىيا ۋە ياۋروپا تارىخىي سەھنىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقمايدىغان چوڭقۇر تەسىرلىك مۇساپىلارنى بېسىپ ئۆتكەن. مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر كۈچ سۈپىتىدە دۇنيا تارىخىنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە چىققان. شۇندىن باشلاپ تارىختا 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن، ئۇلۇغ ھۇن ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 207-يىلىدىن مىلادىنىڭ 216-يىلىغىچە) 170 يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي ھۇن ئىمپېرىيىسى (مىلادى 46-216 يىللار)، 95 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى (375 - 469) قاتارلىق ئۇلۇغ ئۈچ ئىمپېرىيىنى قۇرۇپ، ئاسىيا ۋە ياۋروپا خەلقلىرى تارىخىدا ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىن ئاجايىپ خاتىرىلەرنى قالدۇرغان.»① بۈيۈك ھۇن ئىمپېرىيىسىنى ھۇن خەلقى قۇرغان بولۇپ، بۇ ئىمپېرىيىگە نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەر — خەلقلەر قارايىتى، تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ھۇنلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ تىلى ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى، ئورخۇن يەنىسەي يېزىقىنى ئىشلەتكەنلىكىنى، ھەتتا ھەربىي خەرىتىسىنىڭمۇ بولغانـ

لىقىنى ئىسپاتلىدى. مەسىلەن: مىلادى 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كەلگەندە، ھۇنلارنىڭ بىر قىسمى غەرب تەرەپلەرگە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئورخۇن ۋادىلىرىدا قېپ قالغانلار ئاساسەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن بولغان. «مانا شۇ شەرقىي ئۇيغۇرلارنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى 《 تۇرالار 》 ۋە 《 ئېگىز ھارۋىلىقلار 》 دەپ يېزىشقان. تارىخچى ۋېيشۇ (مىلادى 6 - ئەسىردە ياشىغان) مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ تىلى ھۇنلارنىڭ تىلىغا ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە ئازراق پەرق بار ئىدى 》؛ بۇ يەردىكى 《 ئازراق پەرق 》 مەھەللىۋى سۆزلەرنى كۆرسەتسە كېرەك.»② «تارىختا ئېگىز 《 ھارۋىلىقلار 》 دەپ ئاتالغانلار قەدىمقى چاغدىكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ (بايكۆل، ئورخۇن، تۇغلا دەريالىرىنىڭ بويىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار) دەل ئۆزى ئىدى. قەدىمكى چاغلاردا شەرقىي ئۇيغۇرلار مۇڭغۇلىيىنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيە شارائىتىنى (يايلاق، چۆل، قۇم) ھېسابقا ئېلىپ، ئۆز ھاياتىدا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن.»③ «جاڭ چيەن ھۇنلار قولىدا 10 يىل ئەسىر بولۇپ تۇرغان چېغىدا، ھۇن تىلىنى ئۆگەنگەن ۋە ئۆز خاتىرىلىرىدە بىر مۇنچە ھۇن سۆزلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. مۇشۇ سۆزلەردىن ۋە ھۇنلارنىڭ ئادەم، مەنسەپ، قورال، يەر ئىسىملىرىدىن قارىغاندا، ھۇن تىلىنىڭ تۈركىي تىل ئىكەنلىكىدە شەك يوق.»⑤ ياۋروپالىق خېلى كۆپ ئالىملار پاكىتلار ئارقىلىق «... ھۇنلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.»⑥ مىلادى 48 -يىلى ھۇنلار پارچىلانغاندىن كېيىن، بۇنىڭغا ئەگىشىپ، تۈركىي تىللارمۇ — ئوغۇز تىللىرىمۇ غەربىي ۋە شەرقىي تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركلوگى ن. ئا. باسكاكوۋ «تۈركىي تىللار» دېگەن ئەسىرىدە «... ئالدىنقى دەۋردە، يەنى ھۇن دەۋرىدە بۇ تىللار تېخى رەسمىي بۆلۈنۈپ كەتمىگەن ئىدى ۋە بىر پۈتۈن ئوغۇز — قارلۇق — قىپچاق تۈركۈمىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ تۈركۈم كېيىنچە، بىر تەرەپتىن، قارلۇق (ئۇيغۇر) تۈركۈمىگە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوغۇز — قىپچاق تۈركۈمىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئاخىرقىسى بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلگە بارغاندا، ئوغۇز ۋە قىپچاق دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى» دەيدۇ. ۋە يەنە ئۇ «ھۇن دەۋرىدە بارلىق تۈركىي تىللار بىر — بىرىگە يېقىن بولغان تىللارنىڭ بىر نەچچە گۇرۇپپىلىرىدىن تەركىب تاپقان بىرلىك، بۇ تىللار ئاساسىي جەھەتتىن گۇرۇپپىلار بويىچە پەرقلىنەتتى، ھەر بىر گۇرۇپپىنىڭ تەركىبى قىسمىدىكى پەرقلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى ...... بارلىق تۈركىي تىللار ھۇن ئىتتىپاقىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي ھۇنلارغا بۆلۈنگەنلىكىگە مۇناسىۋەتلىك ھالدا غەربىي ۋە شەرقىي تارماقلارنى ھاسىل قىلدى.»⑦ دەپ يازىدۇ. شۇنداقلا يەنە باسكاكوۋ شۇ ئەسىرىدە تۈركىي تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆرسەتكەن سىخېمىدا، ھۇن دەۋرىدىكى (ھۇنلارنىڭ ئىككىگە بۆلۈنگەن چاغدىكى) تۈركىي تىللارنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن تارمىقىنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بارلىقىنى (شەرقىي ھۇن: ئۇيغۇر - ئوغۇز؛ غەربىي ھۇن: ئوغۇز — قارلۇق (ئۇيغۇر — قىپچاق)نى كۆرسەتتى.

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن ھۇنلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇنلار ئىتتىپاقىدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ مەدەنىيەتلىك گەۋدىسى ئىكەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ.

دېمەك، خۇلاسە شۇكى، ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئۇيغۇرلار، ئۇلارنىڭ تىلى ئۇيغۇر تىلى ئىكەن، شۇنچە بۈيۈك ئىمپېرىيەنى قۇرغان، ئۆز زامانىسىدا شۇنچە ئىلغار مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان شۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھۇن ئىتتىپاقىدا قانچىلىك تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش ئانچە قىيىن بولمىسا كېرەك.

تۈركىي تىللار جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىدا ھۇن دەۋرىدىن كېيىنكى دەۋر قەدىمكى تۈركىي تىللار دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋر 5 - ئەسىردىن 10- ئەسىرگىچە (بەزى ئالىملار 13 - ئەسىرگىچە دەپ قارايدۇ) بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرى تىلى ھەم ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى[9] دەۋرى تىلى مۇشۇ دەۋر ئىچىدىدۇر.

ھۇن ئىمپېرىيىسى يوقالغاندىن كېيىن، ئاۋال كۆك تۈرك خانلىقى، كېيىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ئىككى خانلىقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى يەنىلا ئۇيغۇرلار ئىدى (كېيىنكىسىنىڭ تېخىمۇ شۇنداق، ئەلۋەتتە)، ئۇ خانلىقلار ئىلگىرى — ئاخىر بولۇپ، تەخمىنەن 300 يىل ھۆكۈم سۈردى. بۇ دەۋردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، جۈملىدىن تىلىمۇ خېلى ئوبدان تەرەققىي قىلدى. ئۇيغۇر تىلى خانلىققا تەۋە ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش خەلقلەرگىمۇ ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلدى. ئۇيغۇرلار ئۇ چاغلاردا تۈرك — رۇنىك يېزىقىنى، يەنى ئورخۇن يېنسەي يېزىقىنى ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئۇ يېزىق ھەم شۇ چاغدىكى ئەدەبىي تىل بىلەن «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» (712 — 716 — يىللار)، «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» (732 — يىلى)، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» (735 — يىلى) ۋە «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» (759 — يىلى) قاتارلىق يادىكارلىقلارنى يارىتىپ، ئۇلارنى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇ مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، سۆزلىرىنىڭ ئىبرازلىقلىقى، جۈملە قۇرۇلۇشلىرىنىڭ خېلى دەرىجىدە مۇكەممەللىكى قاتارلىق جەھەتلەردىن شۇ دەۋردىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن تىل-يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاش بىلەن بىللە يەنە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ باشقا تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى تەرەققىياتىدىمۇ ئىجابىي رول ئوينىغانلىقىدىنمۇ بىشارەت بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى تارىخىدىكى قەدىمكى تۈرك — ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن كېيىن يېتىپ كەلگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ھەم قارا خانىي يەنى خاقانىيە تىلى دەۋرى شۇ دەۋرگە نىسبەتەن مەدەنىيىتىمىزنىڭ، جۈملىدىن تىلىمىزنىڭ ئالتۇن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋر - ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي تىللار دەۋرىنىڭ ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچىغا كىرىدۇ.

مىلادى 840 - يىلى سېلىنگا ۋە ئورخۇن دەريا ۋادىلىرىدا يۈز يىللاپ ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر خانلىقى تەبىئىي ئاپەت، ئىچكى ماجىرالار ۋە قېرىنداش قەبىلىلەر-

ىنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن ۋەيران بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ جايلاردا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئۆز تېررىتورىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىغا كۆچۈپ بېرىپ، بۇ جايلاردا ئەزەلدىن بار بولغان ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئايرىم ــ ئايرىم ھالدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قارا خانىلار خانلىقىنى قۇردى. «بۇ خانلىقلار ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىغا كىرگەن ئىچكى توققۇز قەبىلە (ياغلاقار، ئوتۇرقار، تۆرلەمۈر، بۇقاسقىر، ئاۋۇچاگ، قارسار، قوغۇرسۇۋ، يابۇقتار، ئاياۋۇز) ۋە تاشقى توققۇز قەبىلە(ئۇيغۇر، ئوپۇغۇر، غۇن، بايىرقۇ، توڭرا، ئىزگىل، قىپچاق، باسمىل، قارلۇق) نى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇرۇنقى كۆك تۈرك خانلىقى تەركىبىگە (جۈملىدىن ھۇنلار تەركىبىگە) كىرگەن باشقا تۈركى قەبىلىلەرنىمۇ ئۆز ئىدارىسىدا تۇتقان. ئەنە شۇ خانلىقلار دەۋرىدە، ئۇزاق ۋاقىت (6 ـ 7 يۈز يىل) بىللە ياشاش داۋامىدا، بۇرۇنقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە باشقا تۈرك قەبىلىلىرىمۇ ئارىلىشىپ سىڭىپ كەتكەن، نەتىجىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھەممە تۈرك قەبىلىلىرى چۈشىنىدىغان ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ قالغان ۋە 7- ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەممە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان.»[11] بۇ ئەھۋال ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەمەس ئىدى.

مەلۇمكى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان تۇرپان (قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرى) بىلەن قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان قەشقەر مىلادىدىن ئىلگىرىدىن تارتىپلا دۇنيا بويىچە مەشھۇر بولغان شەرق بىلەن غەربنىڭ سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنىڭ ئۇزۇن لىنىيىسى بولغان يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن ئىدى. ماناموشۇ ئەۋزەللىك ئىككى خانلىقنىڭ ئىقتىسادى جەھەتتىن گۈللىنىشىدە مەلۇم دەرىجىدە تۈرتكىلىك رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار دۇنياۋى مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشتە، شۇنداقلا ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تارقىتىشتا بەلگىلىك رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ خانلىقلارنىڭ مەدەنىيىتى تېخىمۇ [illegible]ىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشى تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، ئىگىلىكى تېخىمۇ گۈللەندى. ئىككى خانلىقنىڭ ئەنە شۇنداق گۈللەنگەن دەۋرىدە، ئۇيغۇر تىلى ھەر ئىككى خانلىقنىڭ ئىچكى ــ تاشقى مۇئامىلە ئىشلىرىدا، ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشتە بىر ــ بىردىن ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇددا دىنى ئەسلىدە مىلادىنىڭ 1- ئەسىردىن باشلاپ ھىندىستاندىن خوتەنگىلا ئۆتكەندىن كېيىن قاراخانىلار ۋە ئىدىقۇت خانلىقى زېمىنلىرىغا تارقالغان ۋە ئومۇملاشقان ئىدى. ئۇ بەزىدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقىلىشقا باشلىغان ئىدى. «ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، قوچو ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىنىڭ مۇرتلىرى بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى بۇددا دىنىنىڭ تەرغىباتچىسىمۇ بولۇپ قالغان ئىدى.»[12] شۇڭا ئۇلار سانسكرىت، تىبەت، توخار قاتارلىق تىللاردىن نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى. مەسىلەن: «ئالتۇن يارۇق» «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»، شۈەنجاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (ئاتاقلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى سىڭقۇ سەلى تەرجىمە قىلغان)، «دا-

ئەتىرى سىمىت» (بۇ ئەسەر ئالدى بىلەن سانسكرىت تىلىدىن توخرى تىلىغا، ئاندىن توخرى تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان) قاتارلىقلار. ئۇلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان ھەرخىل ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. «بۇلارنىڭ بىلەن بىر ئەدەبىي ئېقىم مەيدانغا كېلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىمۇ يېڭى بىر باسقۇچقا كىردى.»⑬ 10 — ئەسىردىكى جۇڭگولۇق مەشھۇر سەيياھ ۋاڭ يەندى قارا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا بالىلارنى ئوقۇتۇش ئۈچۈن پادىشاھلىقتىن تەسىس قىلىنغان مۇئەللىملەرنىڭ بارلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ شېئىر — قوشاق يېزىشقا ھەۋەسكار ئىكەنلىكى، ئۆز يېزىقلىرىنى ئەدەبىي ئەسەرلەر يېزىشقا ئىشلەتكىنىدەك كۈندىلىك ھاجەتلىرىگىمۇ ئىشلىتىدىغانلىقى، راھىبلارنىڭ قوللىرىدا ئۇيغۇرچە يېزىلغان كىتابلارنىڭ بەك كۆپ ئىكەنلىكى قاتارلىق مەلۇماتلارنى يېزىپ قالدۇرغان، مانا بۇلاردىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا يۈكسەك تەرەققىي تاپقان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلىش بىلەن بىللە شۇچاغدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭمۇ قانچىلىك تەرەققىي قىلغانلىقىنى، ھەم قانداق مۇھىم ئورۇندا تۇرغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

قاراخانىلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرمۇ ئوخشاشلا ئەۋزەل شارائىت ئاستىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەپلەرنىڭ ھەممىسىدە گۈللىنىش، روناق تېپىش باسقۇچىغا كىردى. بۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەت، جۈملىدىن ئەدەبىي تىلمۇ كۆرۈنەرلىك تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. دەل مۇشۇنداق باسقۇچتا، قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا زور ئۆزگىرىش بارلىققا كەلدى. شۇ ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە بۇددىزم ئاساسىدىكى مىللىي مائارىپ ئورنىنى ئەرەب — ئىسلام مائارىپى ئاساسىدىكى مائارىپ ئىگىلىدى. يېزىق جەھەتتە قاراخانىلا ئۇيغۇرلىرى ئاستا-ئاستا ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ كەتتى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر «ئەرەب — ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن تېخىمۇ يېقىندىن تونۇشۇش، ئەرەبلەردە توپلانغان دۇنياۋى ئىلىم — پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى.»⑭ ئۇيغۇرلار ھاياتىدا يۇقىرىقىدەك ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، ئانا يېزىقتىن ئايرىلغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۆز ئانا تىلىنى يوقاتمىدى. بەلكى ئۇنى پۈتۈن قاراخانىلار دۆلىتى تەۋەسىدە بىردىن — بىر ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە قوللاندى. جۈملىدىن قەشقەر تىلىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر تىلى «خاقانىيە تىلى» دەپمۇ ئاتىلىپ، خانلىقنىڭ ئىچكى — تاشقى مۇئامىلە ئالاقە ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىدە كەڭ قوللىنىلدى. شۇ دەۋردە مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك جاھانشۇمۇل تىلشۇناس ئالىم، شائىر ۋە مۇتەپەككۇرلار مەيدانغا كېلىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك»تەك شاھ ئەسەرلەرنى يارىتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قالتىس ئىقتىدارىنى كۆرسەتتى ھەم ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئەرەب دۇنياسىغا تونۇتتى.

نەجىپ ئاسىمنىڭ تەتقىقاتى بويىچە ئېيتقاندا، «قۇتادغۇ بىلىك» ساپ ئۇيغۇرچە بولۇپ، 11 — ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەدىئىي ئىپادىسى ئىدى.»⑮ مەشھۇر تۈركولوگ رەشىت رەھمەتى ئاراتمۇ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىكلىرى ۋە ئىنچىكىلىكلىرى ئەنە شۇ ئەسەردە ئالاھىدە ئىپادىلەنگەن.»⑯ دەپ يازىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى ئەسەردىن باشقا يەنە (خوجا ئەھمەت يەسەۋىنىڭ) «ھېكمەت»، «ئوغۇزنامە» (XIII ئەسىر) «ئەتەبەتۇلھەقايىق»، «قەسەسۇل ئەنبىيا»لارغا ئوخشاش كۆپلىگەن ئەسەرلەر خاقانىيە تىلى بىلەن مەيدانغا كەلگەن. ئەنە شۇ دەۋردىمۇ باشقا تۈركىي خالقلار تىللىرىدىن ھەر جەھەتتىن ئۈستۈن تۇرغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ.» ... قەشقەر«...شەھەر ئەھلى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ»⑰ دېگەن.) خاقانىيە تىلى ياكى قەشقەر تىلىنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى بارلىق تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولغانلىقىدا قىلچە شەك يوق. بۇ يەردە بىر نەچچە ئالىمنىڭ كەپىلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش يۇقىرىقى ھۆكۈمىمىزنىڭ ئىسپاتىغا كۆپايە قىلسا كېرەك.

1. «تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش چېپىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ......»⑱

2. «ئۇز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق.»⑲ مەھمۇت قەشقەرىنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرىدىن ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قانچىلىك ئابرويغا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

3. «ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ، يەنى ئەڭ ئالدى بىلەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى (10 - 12 - ئەسىرلەر) تىلىنىڭ، ئاندىن ئوغۇز — قىپچاق ئەدەبىي تىلىنىڭ (12 - 13 - ئەسىرلەر)، چاغاتاي تىلىنىڭ (13 - 14 -)، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ (13 -14 -)، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ (15 - 19 - ئەسىرلەر)، كونا تۈركمەن تىلىنىڭ (18-19) ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، تاكى ھازىرقى كۈنلەرگىچە ئىشلىتىلىپ كېلىندى.»⑳

4. «ئۇيغۇرلار تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا مەدەنىيىتى ئەڭ يۈكسەك بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ تىلى باشقا تۈركىي خەلقلەر ئۈچۈنمۇ ئەدەبىي تىل بولغان.»㉑

5. «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى 11 - ئەسىردىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ چېگرىسى دائىرىسىدىن چىقىپ، غەربكە تارىلىشقا باشلىدى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا رايونلاردا ئۆزىنىڭ مۇكەممەل كىلاسسىك تىل ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.»㉒

6. «11 — ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى (ئۇيغۇر تىلى) ۋە ئۇيغۇر

يېزىقى غەربىي ئىران ۋە ئىراق ساھەلىرىگە قەدەر يېيىلغان.»㉓

بىرلا ۋاقىتتا ئىككى خانلىق تەۋەسىدىكى (قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار سۇلالىسى) ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، كېيىن تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ قوشۇلۇپ، ئاردىلىرىدىكى ئازغىنا پەرقلەر تۈگەپ، يەنىلا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلدى. بۇ تىل تارىخ ئېتىبارى بىلەن «قەشقەر تىلى، قەشقەر تۈركچىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلى» كېيىن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ ھەقتە ئۇيغۇر قەدىمكى يازما يادىكارلىقلىرىنى كۆپ تەتقىق قىلغان د. ئى. تىخىنوۋ مۇنداق دېگەن: «ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ 10– 11- ئەسىرلەردىكى تەرەققىياتى جەريانىدا، بۇ زېمىندا شۇ دەۋرلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىككى ھاكىمىيەت — قاراخانىلار خانلىقى ۋە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى مۇھىم رول ئوينىغان، ھەر ئىككى خانلىقنىڭ ئاساسى ئاھالىسى ئۇيغۇرلار، قارلۇقلار ۋە شۇلارغا يېقىن قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى خانلىق تەۋەلىكىدە شۇ يەردىكى مۇئەييەن دىئالېكتىلار تەسىرىدىن بىر — بىرىگە خېلى يېقىن ئىككى ئەدەبىي تىل ھۆكۈم سۈردى. بۇنىڭ بىرى، تۇرپان، قومۇل، كۇچارلاردا ئۇيغۇر — ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تىلى ئاساسىدا راۋاجلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (بۇنىڭغا «ئالتۇن يارۇق» ۋە قانۇن ۋە سەقىلىرى تىلى ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ يەنە بىرى، ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان قەشقەردە ئۇيغۇر — قارلۇق قەبىلىلىرى تىلى ئاساسىدا راۋاج تاپقان قاراخانىي (خاقانىيە) ئۇيغۇر تىلى (بۇنىڭغا «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق يازما يادىكارلىقلار تىلى ۋەكىللىك قىلىدۇ). موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن، بۇ ئىككى خانلىق ئاۋال چاغاتاي ئۇلۇسى قارىمىقىدا، كېيىن موڭغۇل خانلىقى قارىمىقىدا بىرلىككە كېلىش نەتىجىسىدە بۇ ئىككى رايون خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىي تىلىدىكى پەرقلەر يوقۇلۇپ، «دى» دىئالېكتى ئۈستۈنلۈك قازانغان بىر پۈتۈن ئەدەبىي تىل ئاۋال «قەشقەر تىلى، قەشقەر تۈركچىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلى» كېيىن چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالدى.»㉔㉕ دېمەكچىمىزكى، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى تارىخىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي تىللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچى شەكىللەندى.

چىڭگىزخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرى باش كۆتۈرۈپ چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇزۇن ۋاقىت ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ ياشىغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر موڭغۇللارنىڭ ئىستىلاسىدىن كېيىن بىرلەشتى ھەم ئاردىلىرىدىكى مەدەنىيەت ۋە ئازراق تىل پەرقى يوقالدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىدە يەنە بىر دەۋر باشلاندى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىر دائىرىسى كېڭەيدى.

موڭغۇللار، بىپايان زېمىنلارنى، جۈملىدىن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونـ

مى زورلۇق بىلەن بويسۇندۇرۇۋالغان چاغلاردا، ئۇلار ئۆزلىرى تېخى فېئوداللىق جەمـ
ئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەرگە
نىسبەتەن مەدەنىيەت جەھەتتە خېلىلا ئارقىدا تۇراتتى. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭكىدىن كۆپ ئۈستۈن بولغان تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنى،
ئۇلارنىڭ دۆلەت ئىدارە قىلىشتىكى قانۇن ـــ نىزاملىرىنى، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش
ئۇسۇللىرىنى ئۆگىنىشكە ۋە ئۇنى كېڭەيتىپ قوللىنىشقا مەجبۇر بولۇشقان ئىدى. نەـ
تىجىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە رەسمىي دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدـ
ە قوبۇل قىلىندى. ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئالىملار، سىياسىـ
ئونلار، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ۋە ھەر خىل ھۈنەر ئۇستىلىرى ئىمپېرىيىنىڭ دۆلەت
ئاپپاراتلىرىدا ھەم ھەر قايسى مۇئەسسەسەلەردە مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇلدى. موڭـ
غۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ بالىلىرىغا يېزىق ۋە مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىتىشكە
ئۇيغۇرلاردىن مۇئەللىملەر بەلگىلەندى. خانلىقنىڭ ھەر قايسى ئاپپاراتلىرىغا ئىشـ
تىراك قىلدۇرۇلغان بۇ كىشىلەر ئۆز ئىشلىرىدا تالانتىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ،
تارىختىن بۇيان ئاتا ـــ بوۋىلىرى ياراتقان پارلاق مەدەنىيەتنى نامايىش قىلدى.
شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل موڭغۇل ھاكىمىيىتىدىكى رايونلاردا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي
خەلقلەردىن قوبۇل قىلىنغان، موڭغۇل ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن يولغا قويۇلغان بىر
خىل مەدەنىيەت قانات يېيىشقا باشلىدى ھەم بۇ مەدەنىيەت موڭغۇل ئىمپېرىيىسىـ
نىڭ مەدەنىي ھاياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇل
خانلىقلىرىغا قانچىلىك تەسىر قىلغانلىقىنى كېلىك شىمىن پروفېسسورنىڭ يازغانلىـ
رىدىنمۇ خېلى چۈشىنەلەيمىز: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار
تەرىپىدىن قوللىنىلغان، ئۇرغۇن ئۆزگەرتىشلەر ئارقىلىق ھازىرقى موڭغۇل يېزىقى بولۇپ
شەكىللەنگەن، مەسىلەن: تارىخىي خاتىرىلەردە «تاشا تۇڭا ئۇيغۇردۇر، ئۇ ئەقىلـ
لىق، زېرەك، سۆزگە ماھىر، ئۆز دۆلىتىنىڭ يېزىقىنى پىششىق بىلىدىغان ئادەم ...
بۇۋاكالان (چىڭگىزخان) ... ئوغۇللىرىنىڭ ۋە ۋاڭلارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن دۆـ
لەت تىلىنى (موڭغۇل تىلىنى دېمەكچى) ئىپادىلىشىنى بۇيرۇدى» دەپ يېزىلغان
(«يۈەن سۇلالىسى تارىخى» «تاشا تۇڭا تەزكىرىسى»). «يۈەن سۇلالىسى تارىخى.
شىلاۋ تەزكىرىسى»دە مۇنداق دېيىلگەن: «مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسىي ھۆلى شىمالدا
بولۇپ ئىش كونىچە ئېلىپ بېرىلاتتى، شۇڭا يېزىق يارىتىلمىغان. يېزىق قوللىنىشـ
قا توغرا كەلگەندە، خەنزۇچە خەت ۋە ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق سۇلالىمىزدا قوللىـ
نىلىۋاتقان تىل ئىپادىلەنگەن» يەنە مۇنداق يازىدۇ: «... قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى
13 ـ، 15 ـ ئەسىرلەردە ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا، تۆمۈرىلەر ئىمپېرىيىسىدە ۋە چاـ
غاتاي خانلىقىنىڭ دۆلەت ئورگىنىدا قوللىنىلىدىغان يېزىق بولغان. مەسىلەن: ھاـ
زىر ساقلىنىۋاتقان، ئالتۇن ئوردا دەۋرىدىكى «تۆمۈر قۇتلۇق يارلىقلىرى»، «توختاـ
مىش يارلىقلىرى» قاتارلىقلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان. تارىخىي
خاتىرىلەردە «تۆمۈرنىڭ بارلىق ھەربىي پائالىيەتلىرىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىـ
لەن خاتىرىلەش توغرىسىدا باخشى (كاتىپ)غا بۇيرۇق بەرگەنلىكى» يېزىلغان. تۆـ

مۇرەلەر سۇلالىسى دەۋرىدە تۈركىي تىلىدا يېزىلغان نۇرغۇنلىغان ئىسلام دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر بۇيرۇقتا بىنائەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قايتا كۆچۈرۈلگەن.»⑤ دېمەك، بۇ مەدەنىيەتنىڭ يەنى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى شۇ قەدەر چوڭقۇر بولدۇكى، تۈركى خەلقلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ موڭغۇللار ئاخىرى بېرىپ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە سىڭىشىپ تۈركلىشىپ كەتتى.

چاغاتايخان تۈركىي خەلقلەرگە ھۆكۈمران بولغاندىن كېيىن، ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، خانلىقتا تۈرك، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يولغا قويۇشنى داۋاملاشتۇردى. بەلكى بۇ ئىشلاردا ئۇ تېخىمۇ كەسكىن ئىش كۆردى. شۇڭا مەشھۇر تۈركشۇناس ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ چاغاتايخان ھەققىدە «بۇ قاتتىق قوللۇق خان ئۆزىنىڭ بېسىمىنى تۈرك مىللىتى (ئۇيغۇر مىللىتى) ۋە تىلىنى ساپ قىلىشقا ۋە ئۇنىڭ ئابرويىنى كۆتۈرۈشكە، تەرەققىي قىلدۇرۇشقا سەرپ قىلدى» دېگىنىمۇ چاغاتاي خانىنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ئاساسىدا يۈرگۈزمىسە بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەچكە، شۇ ئاساستا ئىش كۆرگەنلىكىنى كۆرسەتسە كېرەك، بۇندىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خېلى ئۇزاق تارىختىن بۇيان تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى «چاغاتاي خانلىقى» دەۋرىدىمۇ تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئورتاق ئەدەبىي تىلى ھەم دۆلەت تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقى شۈبھىسىزدۇر.

«چاغاتاي تىلى» قارلۇق — ئۇيغۇر قەبىلە تىللىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن خاقانىيە تىلى بىلەن ئۇيغۇر — ئوغۇز قەبىلە تىللىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى بولۇپ، بۇ تىل مۇشۇ دەۋردىمۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى. چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىن باشلاپ «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتالغان بۇ تىل ئەرەب — پارس تىللىرىدىن بىر مۇنچە سۆز — ئىبارىلەرنىڭ ئۆسۈپ كىرىش ھېسابىدا «بېيىغانلىقى» بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، شۇنى ئەسلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئەرەب — ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە تىل يېزىقىنىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى تەسىرى ھەم ئەرەب ئەدەبىياتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئىزىدىن چۈشكەن پارس تىل — ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى ۋە شۇنداقلا ئىلىم — پەن ئىگىلەشكە بولغان ئىشتىياق ئارقىسىدا كۆتۈرۈلگەن ئەرەب — پارس تىللىرىنى ئۆگىنىش قىزغىنلىقى بىلەن بىرگە يەنە بىر قىسىم زىيالىيلار ئارىسىدا ئەرەب - پارس تىللىرىغا بىر تەرەپلىمە ھالدا چوقۇنۇش كەيپىياتى كېلىپ چىقتى. بۇ خىل كەيپىيات ئەۋج ئېلىپ شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، ئۇلار قىلغان گەپ — سۆزلىرىدە ھەم يازغانلىرىدا ئەرەبچە، پارسچە سۆز — ئىبارىلارنى ئىلاجى بار كۆپرەك ئىشلە—

AltunOg

لىقتىمشنى، ئەرەب ياكى پارس تىلى بىلەن ئەسەر يېزىشنى بىر خىل شەرەپ دەپ بىلىش بىلەنلا چەكلەنمەي، ئانا تىلى بىلەن ئەسەر يازغۇچىلارنى كەمسىتىدىغان زورىيە بېرىدىغان ۋە ھەتتا بىر كىشى ھەر قانچە بىلىملىك بولۇپ، پەقەت ئەرەب ياكى پارس تىلىنى بىلمىگەچ بىلگەندىمۇ ئۇ تىللاردا ئەسەر يازماي ئۆز ئانا تىلى بىلەن يازسا، ئۇنى ھېچنېمىسە، ئەرزىمەس كىشى ھېسابلايدىغان، قىسقىسى تۈرك-ئۇيغۇر تىلىنى ئەرەب — پارس تىللىرى ئالدىدا بەكمۇ تۆۋەن چاغلايدىغان يەرگىچە بېرىپ يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا كۆپلىگەن دىنىي مەزمۇن—دىكى ئەرەبچە پارسچە، سۆز ئىبارىلەر كىرىش بىلەن بىللە، ئانا تىلىنى تىلى—مىزدىكى ئاز بولمىغان قەدىمىي سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئەرەب، پارسچە سۆزلەر ئې—گىلەپ كەتتى. مانا مۇشۇنداق رېئاللىق ئالدىدا ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى ۋە ناۋايى قاتارلىق غورۇرلۇق ئۇيغۇر شائىرلىرى ئۇ خىل كەيپىيات بىلەن قەيسەرانە كۆرەش قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاجايىپ رەڭدار، بۈيۈك ئەسەرلەرنى يارىتىپ، تۈرك، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قالتىس ئىقتىدارىنى نامايىش قىلىش بىلەن بىرگە ئانا تىلىنى خەۋپلىك تەقدىردىن قۇتقۇزۇش يولىدا ئاجايىپ جاسارەت كۆرسەتتى. بۇ ئۇ—لۇغ ئىشتا بولۇپمۇ ئەلشىر ناۋايىنىڭ تۆھپىسى بەكمۇ بۈيۈكتۇر. «تۈرك — تاتار تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى ئەھمەد زەكى ۋەلەدى توغاننىڭ چاغاتاي ھەققىدە ئۇنىڭ شۇ قاتتىق قوللۇقلىقى. بېسىمى ئارقىسىدا تۈرك ئالىملىرى ئارى—سىدىكى ئىران (پارس) تىلىغا مۇھەببەت باغلىغانلار يوقۇلۇشقا باشلىدى. مىللىي تىلدا (ئۇيغۇر تىلىدا) ئەسەر يازىدىغان ئالىملار، شائىرلار، ئەدىپلەر كۆپىيىشكە باشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا چاغاتاي دەۋرىدىن بۈگۈنگىچە قەدەر داۋام قىلىپ كەل—گەن تۈرك ئەدەبىياتى ۋە تىلى قاتتىق قوللۇق خانىنىڭ ھىممىتى بىلەن چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋە تىلى دەپ ئاتالدى. ئۇرغۇنلىغان مىللىي شائىرلار چاغاتايدىن كې—يىن چاغاتاي ئەدەبىياتى نامى بىلەن كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازدى. 14-، 15-ئەسىرلەر گىچە چاغاتاي نامىدىكى بۇ ئەدەبىيات ئادەتتىن تاشقىرى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى» دېگەن گەپلىرىدىن تۈرك-ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئارىلىقتا خەۋپكە دۇچ كېلىپ، كېيىن يەنە خەۋپ ئىچىدىن تەرەققىيات يولىنى تاپقانلىقىنى كۆر—رەۋالالايمىز.

ئەنە شۇ «قەشقەر تىلى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلى» ياكى «چاغاتاي تى—لى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «مۇھەببەتنامە» (خارەزمى، 1353) «تە—ئەششۇقنامە» (سەيدى ئەھمەد، 1435) «قىسسەئى يۇسۇف» (ئەلى، 13 — ئەسىر) «خىس—رەۋ ۋە شېرىن» (قۇتبى، 1340) «گۈلىستان» تەرجىمىسى (سەيفى سارايى 1391) «يۇسۇف ۋە زۇلەيخا» (دۇربېك، 14 — ئەسىر) «گۈل ۋە نەۋرۇز» (لۇتفى، 14- ئە—سىرنىڭ ئاخىرى)، ئاتايى ئەسەرلىرى (15 — ئەسىر)، سەككاكى ئەسەرلىرى (15 — ئەسىر) «ئوقيانىڭ مۇنازىرىسى» (ياقىنى، 15 — ئەسىر) «سىرا جۇل قولۇپ» (مەن—سۇر بەخشى ھىراتى) «بەختىيار نامە» (1435) قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەر مەي—دانغا كەلدى. يۇقىرىدىكى يازغۇچى — شائىرلار گەرچە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ غەربىي

قىسمىدا ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇلار ئەسەر يازغان ئەدەبىي تىل قەشقەر تىلى ئىدى. شۇڭا ناۋايى ئۇلارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىر ئۇستىلىرى دەپ مەدھىيىلىگەن.

يۇقىرىدا سانىغانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى ناۋايىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن يازغۇچى-شائىرلار ھەم ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدۇر. ئۇلاردىن كېيىن ناۋايى ئۆزىنىڭ «چاھار دىۋان» «خەمسە» «مەھبۇ بولقۇلۇپ» «خەمسە تۇلمۇ غەيرىن» «مەجالىسۇن نەفايىس» «مىزانۇلئەۋزان» «مۇھاكىمە تۇلمۇ غەتەينى» «ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەت» قاتارلىق كۆپلىگەن جاھانشۇمۇل ئەسەرلىرى بىلەن تۈرك — ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇردى ھەم ئۇنى تېخىمۇ يۈكسەك پەللىگە كۆتەردى. ئۇلۇغ ئالىم ئەلشىر ناۋايى ئانا تىلى ئۇيغۇر تىلىنى قۇرال قىلىپ ئېرىشكەن ئەشۇ شانلىق غەلىبىسىنى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ پارس تىلىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكىنى ئىپتىخار بىلەن:

«تۈرك نەزمىدە چۇ تارتىپ مەن ئەلەم،
ئەيلەدىم ئول مەملەكەتنى بىر قەلەم»

دەپ جاكالىدى. ناۋايى يەنە تۈرك (ئۇيغۇر) تىلىنىڭ ئىپادىلەش قۇۋۋىتى جەھەتتە ئەرەب — پارس تىللىرىدىن ھېچبىر قېلىشمايدىغانلىقىلا ئەمەس، بەلكى ئارتۇق ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ، «ئەرەب شائىرلىرى ۋە پارس سۆز سەنئەتكارلىرى سۆز كېلىنىنى تۈرلۈك دەبدەبە، ھەشەمەت بىلەن بېزەندۈرگەن بولسا، مەن تۈركىي تىلغا مۇراجىئەت قىلىپ بۇ تىلنىڭ خىلمۇ — خىل ئارتۇقچىلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، مەزمۇن — مەناقىزىنى ياساندۇردۇم ۋە ئۆز پىكىرىمنى چاغاتاي تىلى بىلەن ئىپادىلىدىم ...» دەيدۇ (بۇ يەردە ناۋايى ئېيتقان ‹تۈركىي تىل، چاغاتاي تىلى دېگەن ھەر ئىككىلىسى بىرلا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل بولۇپ، ئالدىنقى ئاتالغۇنى ئەرەب — پارس تىللىرىغا مۇقابىل قويۇپ، كېيىنكى ئاتالغۇنى ئانا تىلىنى-ئۇيغۇر تىلىنى سۈپەتلەپ ئۆتكەن).

ئۇيۇزلۇق ئالىملارنىڭ قارىشىچە 17 — ئەسىرگىچە تۈركىي خەلقلەرگە ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان چاغاتاي تىلى 17 — ئەسىردىن باشلاپ «كىلاسسىك ئۆزبەك تىلى» ۋە «كىلاسسىك ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن. ئەنە شۇ 17- ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش يولىغا ماڭغان ئەنە شۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى موغۇلىستان خانلىقىنىڭ داۋامى بولغان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى يەكەن ۋە قەشقەر بولغان سەۋەبلىك، قەشقەر رايونىدىكى جانلىق تىل بىلەن باغلانغان ھالدا راۋاجلىنىپ، خەلقنىڭ جانلىق تىلى بىلەن يېقىنلىشىشقا يۈزلەندى. (بۇرۇن چاغاتاي تىلى يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغاچقا، خەلق جانلىق تىلى بىلەن خېلى پەرقلىنىپ تۇراتتى. بۇ دېگەنلىك چاغاتاي تىلىنىڭ خەلق جانلىق تىلى بىلەن ئالاقىسى يوق ئىدى دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە).

بۇ تىل بىلەن ئىلگىرى — ئاخىر بولۇپ، مەۋلانا خۇلقى، سۇلتان سەئىدە—

خان، سۇلتان ئابدۇرەشىت خان، ئامانىسا خېنىم — نەفسى، قىدىرخان ياركەندى، ئايازى- خىرقەتى، زەلىلى، نوبىتى، موللائەلەم شاھيارى، قەلەندەر، ئابدۇرەھىم نىزارى، سەبۇرى، مۇھەممەت سادىق قەشقىرى، نۇرۇز ئاخۇن زىيائى، گۇمنام، نىيازى، ئەھمەتشاھ قاراقاشى، سادىر پالۋان، سەييىت مۇھەممەت، ھېيىت مۇھەممەت ئوغلى موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ، موللا مۇسا سايرامى ۋە ھۆسەيىنخان — تەجەللى قاتارلىق تالانتلىق شائىرلار دۇنياغا كەلگەن ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

يۇقىرىقىلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلىغا دىققەت قىلىدىغان بولساق، چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ خەلق جانلىق تىلىغا بارا — بارا يېقىنلىشىپ بارغانلىقىنى سىزەلەيمىز.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «چاغاتاي تىلى»نى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتلەردىن دىئالېكتلار ئارا پەرقنى بارغانسېرى يوقىتىپ، تېخىمۇ بىرلىككە كېلىش ۋە بېيىش، مۇكەممەللىشىش بىلەن تارىختىكىگە ئوخشاشلا ئەڭ نازۇك، ئەڭ ئىنچىكە، ئەڭ مۇرەككەپ، ئەڭ چوڭقۇر چۈشەنچىلەر ۋە ئۇقۇملارنى تېخىمۇ بىمالال ئىپادىلەيدىغان باي تىللار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ تۇرماقتا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى يېقىنقى 40، 50-يىلىنىڭ مابەينىدە ئۇيغۇرلار ھاياتىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش ھەم تەرەققىياتلارغا ئەگىشىپ، تەرەققىي قىلدى ۋە قىلماقتا.

ئىزاھلار:

①②③⑥ت. ئالماس: «ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» قەشقەر، 1986-يىل نەشرى، 1-، 223-، 229-، 230-بەتلەر.

⑤ ⑪ «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ئۈرۈمچى، 1983-يىل نەشرى، 4-بەت.

⑦⑳ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار» بېيجىڭ، 1985- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 63- بەت.

⑨ ئورغۇن ئۇيغۇر خانلىقى - مىلادى 744 - يىلى ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا قۇرغان خانلىق، 840- يىلى ۋەيران بولغان.

⑫⑬⑭⑮⑯ «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» بېيجىڭ، 1983- يىل نەشرى، ئا. ئۆتكۈر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تاكامۇللىشىش جەريانى توغرىسىدا» (ماقالە) 101-، 102-، 105-، 106-، بەتلەر.

⑰⑱⑲ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۈرۈمچى، 1981 - يىل نەشرى، 1- توم كىرىش سۆز، 30-بەت. ئەسلى تېكىست 5- 3- بەت.

㉑ ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغان: «تۈرك - تاتار تارىخى» قازان 1914- يىل نەشرى، 34- بەت.

㉒ ئا. بارافكوف: «ئەلىشىر ناۋائىي» (ماقالىلار توپلىمى) مىزسكۋا، 1946- يىل نەشرى، 99-بەت.

㉓ فوئاد: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى» ㉔ د. ئى. تېخنوۋ

㉕ «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» بېيجىڭ، 1983 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، كېلىڭ شىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى» (ماقالە) 4-، 5-بەتلەر

قىممەت قانۇنى - تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنىدۇر

ئابلىكىم ھەسەن

قىممەت قانۇنى – قىممەت ھەرىكىتىنىڭ قانۇنى، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنى. قىممەت قانۇنى – سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئىچىدىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر نەزەرىيىۋى مەسىلە. بۈگۈنكى كۈنگىچە، كىشىلەرنىڭ بۇ مەسىلىدىكى تونۇشلىرى يۈزەكى دەرىجىدە بولۇپ كەلدى، ھەتتا بىر تەرەپلىمىلىك بولدى. بۇرۇن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد ئوقۇتۇش كىتابى» دىن ئۆگىنىپ ئالغان سۆز بويىچە، ئەمەلىيەتتە ئالماشتۇرۇش قانۇنىنى خاتا ھالدا قىممەت قانۇنى قىلىۋالغان ئىدۇق. كېيىن ئۇندا ئىشلىتىپ كەلگەن ئادەت سۆزىمىز «قىممەت ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ» دېگەن بىر جۈملە سۆزمۇ، ئىنتايىن بىر تەرەپلىمىلىك چۈشەنچە بولدى. بىزنىڭ چۈشەنچىمىز بويىچە، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنى بولغان قىممەت قانۇنى، مول مەزمۇنغا ئىگە بولغان ئىقتىسادىي قانۇن بولۇپ، ئۇنى تولۇق سىستېمىغا ئىگە ياكى بىر پۈتۈن سىستېمىلىق ئاساستا چۈشىنىش كېرەك. ماركسنىڭ «كاپىتال» دېگەن ئەسىرىدىكى مەزمۇن بويىچە، قىممەت قانۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇرەككەپ مېخانىزمنىڭ مۇھىم مەزمۇنىنى تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئىستېمال قىممىتى – قىممەتنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ، ئىجتىمائىي ئېھتىياج ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە، ئېھتىياجنى قانائەتلەندۇرۇش قىممەت قانۇنىنىڭ بىرىنچى تەلىپىدۇر. شۇڭلاشقا، ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى چىقىش قىلىش كېرەك؛ ئىككىنچى، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقىت قىممەتنى بەلگىلەيدۇ. ئۈچىنچى، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ، ھەر قايسى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىشلار ئوتتۇرىسىدىكى تەخسىماتى – ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭشەپ تۇرىدۇ؛ تۆتىنچى قىممەت باھانى بەلگىلەيدۇ؛ بەشىنچى، تاۋارنىڭ قىممىتى بىلەن ئىجتىمائىي ئومۇم مەھسۇلات قىممىتى c، V، m دىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇنىڭدىن قىممەتنى ئاساس قىلغان بىر تۇتاش ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر شەكىللىنىدۇ؛ ئالتىنچى، قىممەت — ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتۈن جەريانىغا سىڭگەن بولىدۇ. بۇ مەزمۇنلارنىڭ ھەر بىرىدە ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك رول بولىدۇ، لېكىن تەڭشەش رولىدىن قارىغاندا، بىر — بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، قىممەت قانۇنى مېخانىزمى بويىچە ئىش بېجىرىلمىدىغانلا

بولسا، قىممەت قانۇنىنىڭ تەڭشەش رولىنى ھەقىقىي جارى قىلدۇرۇشقا بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ چوڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن.

قىممەت قانۇنىنىڭ تەڭشەش رولى تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپتىن ئەكس ئېتىدۇ:

(1) ئەمگەك ۋاقتىنى تەڭشەش. ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ئومۇمەن تەڭ بولمايدۇ، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن تەڭشەپ تۇرۇش كېرەك؛

(2) ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ھەر قايسى ئوخشاش بولمايدىغان ئىشلەپچىقىرىشلار ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىم قىلىنىشى. بۇ خىل تەڭشەش رولى، بىرىنچىدىن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن بولسا، ئىككىنچىدىن بۇ ئىجتىمائىي ئېھتىياجنىڭ بەلگىلىك مىقداردىكى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى نىسبەت بويىچە ھەر قايسى ئوخشاشمايدىغان ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىگە تەقسىملەيدۇ؛

(3) ئىقتىسادىي ھېسابات ئېلىپ بارىدۇ، ئۇنىڭدىكى ئوبيېكتىپ تەلەپ — ئەڭ ئاز ئەمگەك سەرپىياتى بىلەن ئەڭ تولۇق ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىشتىن ئىبارەت. ئىقتىسادىي ھېساباتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى — ئادەتتىكى ئەمگەك كاتېگورىيەسى بولغان ئابستراكتنى ئەمگەكنىڭ ئۈچ خىل ئوخشاشمايدىغان تەركىبى، يەنى c، v، m لەردىن ئىبارەت قىممەت قۇرۇلمىسىدۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا، تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدا، قىممەت قانۇنى — ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىدۇر؛ قىممەت قانۇنى — تەڭ باھادا ئالماشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ قىممەت قانۇنى — ئىجتىمائىي ئەمگەكنى پىلانلىق نىسبەت بويىچە تەقسىملەشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ قىممەت قانۇنىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بىلەن ئاخىرقى نۇقتىسىنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ قىممەت قانۇنى — ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈش قانۇنى؛ قىممەت قانۇنى — سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىماتنىڭ پۈتۈن جەريانىغا سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلىنى تەڭشەپ تۇرىدىغان تۈپكى ئىقتىسادىي قانۇندۇر.

قىممەت قانۇنىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تەڭشەش رولىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ مېنىڭچە كاپىتالىزم شارائىتىدا، قىممەت قانۇنىنىڭ تەڭشەش رولى — رىقابەت ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ، يەنى باھانىڭ يۇقىرى تۆۋەن ھەرىكىتى بىلەن تەمىنلەش - ئېھتىياج تەلىپى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، ئەمگەك كۈچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تەقسىماتىنى تەڭشەيدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئورنىتىلغاچقا، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك مەۋجۇت بولمايدۇ. كىشىلەر قىممەت قانۇنىنىڭ تەڭشەش رولىدىن ئاڭلىق پايدىلىنىپ، پىلانلىق نىسبەت بويىچە ئەمگەكنى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىگە تەقسىم قىلىدۇ، يەنى ئەمگەك كۈچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تەقسىماتىنى پىلانلىق نىسبەت بويىچە تەڭشەپ تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، قىممەت قانۇنى - سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاساسلىق تەڭشىگۈچىدۇر. ھازىرغىچە

AltunOq

ئېقىپ كېلىۋاتقان بىر خىل كۆز قاراش — سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسلىق تەڭشىگۈچىسى دۆلەتنىڭ پىلانى، قىممەت قانۇنى ئەمەس، قىممەت قانۇنى پەقەت دۆلەت پايدىلانسىمۇ بولىدىغان، پايدىلانمىسىمۇ بولىدىغان بىر خىل قورالدىن ئىبارەت دېگەن سەپسەتە. ئەمەلىيەتتە سۇبيېكتىپ پىلان بىلەن ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ ئورنىنى ئىگىلەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قىممەت قانۇنىنىڭ تەڭشەش رولىنى-دۆلەت پىلانى-نىڭ تەڭشەش رولى بىلەن ئالماشتۇرۇپ قويۇش، قىممەت قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ. ئوبيېكتىپنى مەجبۇرى ھالدا سۇبيېكتىپقا ماس كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش — دۆلەت پىلانىنى يوققا چىقارغانلىق بولىدۇ. قىممەت قانۇنىنىڭ تەڭشەش رولى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولغان بولۇپ، بىزنىڭ ئۇنى تونۇپ يەتكەنلىكىمىز ياكى يەتمىگەنلىكىمىز، ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. كىشىلەر ئۇنى تونۇپ يەتمىگەندە، ئۇ ئۆزلىكىدىن رولىنى ئويناۋېرىدۇ؛ ئەگەر ئۇنى كىشىلەر تونۇپ يەتكەن ۋاقىتتا، كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئاڭلىق پايدىلىنالايدۇ. بۇ يەردىكى پەرق مانا شۇنىڭدا.

ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئىككى خىل مەزمۇنىدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەش جەريانى — بىر خىل ھەرىكەت جەريانىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ ھەرىكەت جەريانى، بىر تەرەپتىن تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مىڭ بىر چارىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈشكە ئىلھام بېرىسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىجتىمائىي ئېھتىياجنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭشەپ تۇرىدۇ. قىممەت قانۇنى-تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تەڭپۇڭلۇقى قانۇنىدۇر. قىممەت قانۇنى — ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەممە جەريانىغا سىڭدۈرۈلگەن بولىدۇ.

قىممەت قانۇنىنىڭ رولىنى توغرا تونۇش ئۈچۈن، قىممەت قانۇنىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقىنى چۈشىنىش كېرەك. ئىككى ياقلىمىلىق دېگەنلىك — قىممەت قانۇنىنىڭ ئادەتتىكى خۇسۇسىيىتى بىلەن ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. قىممەت قانۇنىنىڭ ئادەتتىكى خۇسۇسىيىتى — ئادەتتىكى ئەمگەك جەريانىنىڭ ماددىي قانۇنىدۇر، ھەر قانداق تاۋار ئىگىلىكىگە ئورتاق بولغان تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىدۇر. قىممەت قانۇنىنىڭ ئالاھىدىلىكى — ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي شەكىللەردىكى ئالاھىدە ئىپادىلىنىش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: قىممەت قانۇنىنىڭ ئادەتتىكى خۇسۇسىيىتىدىن ئالغاندا، قىممەت ئومۇمەن، $m+V+c$ دىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. ئۇ كاپىتالىزم شارائىتىدا، c دائىمىي كاپىتال، V ئۆزگىرىشچان كاپىتال، m ھەقسىز ئىگىلەنگەن قىممەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ؛ سوتسىيالىزم شارائىتىدا، c دائىمىي ئىجتىمائىي مەبلەغ (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قىممىتى) بولۇپ، V شەخسىي زۆرۈر قىممەت (ئۆزگىرىشچان ئىجتىمائىي مەبلەغ) بولۇپ، m ئورتاق زۆرۈر قىممەت (سوتسىيالىستىك قوشۇمچە قىممەت) بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ھەقسىز ئىگىلىگەن قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىستلارغا مەنسۇپ بولۇپ، كاپىتالىستىك ياللانما ئەمگەكچىلەرگە بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئەكسىچە،

ئورتاق زۆرۈر قىممەت — پۈتۈن سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەرگە تەئەللۇق بولۇپ خەلق مەنپەئەتىگە ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئېكسپىلاتاتسىيىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ئادەتتىكى ئەمگەك جەريانىنىڭ كاتېگورىيىسىگە تەئەللۇق بولغان قوشۇمچە قىممەت — كېڭەيتىلگەن تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئادەتتىكى خۇسۇسىيىتىدىن ئىبارەت.

بىز بۇرۇن قىممەت قانۇنىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتىنى تونۇپ يېتەلىگەن ئىدۇق، شۇڭلاشقا، قىممەت قانۇنى ئېغىزغا ئېلىنسىلا، ئۇنى كاپىتالىزمنىڭ ئالاھىدە قانۇنى دەپ قاراپ، ئۇنى ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش، ئىقتىسادىي كرىزىس دېگەنلەر بىلەن باغلىغان ئىدۇق. بۇ ئەمەلىيەتتە، قىممەت قانۇنىنىڭ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئالاھىدىلىكىنىلا كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتىنى كۆرمىگەنلىك. قىممەت قانۇنىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتىنى كۆرمىگەنلىك، ئۇنىڭ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئادەتتىكى قانۇنى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇزۇن مەزگىل قىممەت قانۇنىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىكى رولى ئېتىراپ قىلىنمىدى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىك شارائىتىدىكى ئالاھىدىلىكىنى كۆرەلمىدۇق.

شۇڭلاشقا، ئومۇمىيلىق بىلەن ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل خۇسۇسىيەت بويىچە قىممەت قانۇنىنى ئىگىلىگەندىلا، ئۇنى ھەقىقىي چۈشىنىشكە، ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشقا، ئۇنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا بولىدۇ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېز راۋاجلاندۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن چىقىپ، بىز تۆۋەندە، قىممەت قانۇنىنىڭ سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىدىكى ئەڭ تۈپ قانۇن ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى تۇرۇش» دېگەن ئەسىرىدە: «قىممەت قانۇنى — تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنى»① دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

قىممەت قانۇنى نېمە ئۈچۈن سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ تۈپ قانۇنى بولىدۇ؟ ئاساسلىقى ئۇنىڭ ئوينايدىغان رولىدىن بەلگىلىنىدۇ. چۈنكى:

بىرىنچى: قىممەت قانۇنى — ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش قانۇنى. قىممەت قانۇنىنىڭ ئالدىدا، ھەر بىر ئىشلەپچىقارغۇچى تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئامال قىلىپ ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ، تەننەرقىنى تۆۋەنلىتىشكە ھەرىكەت قىلىدۇ. بىراق تەننەرقىنى تۆۋەنلىتىشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇلى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت. ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئەڭ نەگىزلىك ئۇسۇلى پەن — تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىلمىي باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش. نېمە ئۈچۈن كاپىتالىزمدىكى پەن — تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشى شۇنچە تېز بولدى؟ ئاساسىي مەسىلە — قىممەت قانۇنىنىڭ رول ئوينىغانلىقىدىن بولدى. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، پەن-تېخنىكىنى تېز راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلاندۇرماقچى بولىدىكەنمىز، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، قىممەت قانۇنىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش كېرەك.

① ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى تۇرۇش» 308- بەتكە قارالسۇن

ئىككىنچى، قىممەت قانۇنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى پەقەت تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرغاندىلا ئاندىن تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تەڭ باراۋەرلىك ئاساسىدا مۇۋاپىق مەنپەئەتكە ئېرىشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈشكە بولىدۇ.

ئۈچىنچى، قىممەت قانۇنى ئىجتىمائىي ئەمگەكنى پىلانلىق نىسبەت بويىچە تەخسىملەشنى تەلەپ قىلىدۇ. قىممەت قانۇنىنىڭ تەڭشەش رولى چوڭ ۋە كىچىك دائىرىلىك دەپ ئىككى تەرەپكە بۆلىنىدۇ. كىچىك دائىرىدىن قارىغاندا، ھەربىر تاۋار پەقەت ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى سەرپ قىلالايدۇ. ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى، ئوتتۇرىچە سان بىلەن تەڭشىلىدۇ، ئالىي سورتلۇقلىرى ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولىدۇ، ناچارلىرى چەتكە قېقىلىدۇ. چوڭ دائىرىدىن ئالغاندا، يەنى ئىجتىمائىي ئومۇم مەھسۇلات ئىچىدە، ھەر قايسى ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى مەھسۇلاتلارمۇ، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى ئۆلچەم قىلىپ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، چۈنكى ئىجتىمائىي ئىش تەخسىماتى شارائىتىدا، جەمئىيەت مەلۇم مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرۇشقا كېرەكلىك بولغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەكنىڭ ئومۇمىي سانى مۇقىم. ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن ھالقىپ ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىلغان بۇيۇملار جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلمەيدۇ، مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىش يولى بولمايدۇ. بۇ ئەمگەكلەر ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرى ئوتتۇرىسىدا ئالمىشىدۇ، يۆتكىلىدۇ، جەمئىيەتتىكى ئومۇمىي ئەمگەك ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا نىسبەت بويىچە تەقسىم بولغانغا قەدەر داۋاملىشىدۇ. بىزنىڭ ئادەتتە ئېيتىپ يۈرگەن قىممەت قانۇنىنىڭ تەڭشەش رولى، ئاساسلىقى كەڭ دائىرىلىك تەڭشەشكە قارىتىلغان. ئىجتىمائىي ئەمگەك نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىنسا، ئەمگەكنىڭ زور دەرىجىدىكى ئىسراپ بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئالماشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىمكانىيەت بولىدۇ.

تۆتىنچى، قىممەت قانۇنىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئاخىرقى نۇقتىسى ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. قىممەت قانۇنى باشلىنىشىدىنلا ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنى چەتنەش قىلغان، چۈنكى، ئىستېمال قىممىتى بولمىغان تاۋارلارنى سېتىشقا بولمايدۇ، بۇنداق دېگەنلىك ئۇنىڭ قىممىتىمۇ يوق دېگەنلىكتۇر. ئىشلەپچىقارغۇچىلار تاۋارنىڭ قىممىتىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، تاۋارنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشى تەبىئىي، بۇ ئارقىلىق ئىستېمال قىلغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ياخشى قاندۇرالايدۇ، شۇنداق بولغاندىلا، تاۋارنىڭ قىممىتى ئاندىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان بولىدۇ. قىممەت قانۇنىنىڭ رولىنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ توپلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئەڭ ئاخىرى ئېھتىياجنى تېخىمۇ ياخشى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ تۈپ مەقسىتى. بۇ مەقسەتكە قانداق يېتىش مۇمكىن؟ سوتسىيالىزم باسقۇچىدا، ئەڭ ئۈنۈملۈك چارە، يەنىلا قىممەت قانۇنىدىن تېخىمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بەشىنچى، قىممەت قانۇنى — ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈش قانۇنى. قىممەت قانۇنى رولىنىڭ ماھىيىتى — ئەڭ ئاز ئەمگەك سەرپ قىلىپ، ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىشنى تەلەپ قىلىشتۇر. ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ئالدىدا، ھەربىر كارخانىلار ئۆزلىرىنىڭ ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇنىڭدىن تۆۋەن بولۇشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ، بۇ ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولىدۇ. بۇمۇ كارخانىلارنىڭ ئۈستىگە كېلىۋاتقان بېسىم ۋە كارخانىلارنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى، كارخانىلارنى جانلاندۇرۇش كۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بەردىكى: بىزنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇرۇنكى ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئىگە بولۇشىمىز بەك تۆۋەن، ھالقىلىق مەسىلە ئاساسلىقى قىممەت قانۇنىنىڭ تەلىپى بويىچە ئىش كۆرمىدۇق.

تووار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنى دېگىنىمىز — ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە يېتەكچى رول ئوينىغان قانۇنىيەتنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممە جەريانلىرىدا سىڭدۈرۈلگەن، شۇنداقلا باشقا ئىقتىسادىي قانۇنلارنىڭ رول ئوينىشىنىڭ ئاساسى. قىممەت قانۇنى — مانا مۇشۇنداق قانۇنىيەتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، قىممەت قانۇنىنى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنى دەيمىز. سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى تاۋار ئىگىلىكى دەيدىكەنمىز، ئەمىسە ئۇ ۋاقىتتا قىممەت قانۇنىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىكى تۈپ قانۇن ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. بىراق، بۇرۇن تۈزۈلگەن سىياسىي — ئىقتىساد كىتابلىرىدا، قىممەت قانۇنى — تۈپ قانۇن دەرىجىسىگە قويۇپ ئەھمىيەت بېرىلمىگەن، ئەكسىچە ئۇنى تەستە بويسۇندۇرۇلىدىغان قورال دەپ قارالغان، ھەر دائىم ئۇنى چەتكە قېقىش ۋە چەكلەش بىلەن شۇغۇللانغان.

بىز ئۇزۇن مەزگىلدىن بېرى، ستالىننىڭ «سوتسىيالىستىك تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنى» ئارقىلىق، قىممەت قانۇنىنى چەتكە قاقتۇق، ئۇنى قىممەت قانۇنىنىڭ ئورنىغا دەسسەتتۇق، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا نۇرغۇن ئىگىز-پەسلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردۇق. بۇنىڭدىكى نېگىزلىك مەنبە مەھسۇلات ئىدىيىسىدىن ئىبارەت. ئەنئەنىۋى سىياسىي - ئىقتىساد كىتابلىرىدا، ستالىن ئوتتۇرىغا قويغان مۇنداق بىر قائىدە، يەنى — «سوتسىيالىستىك تۈپ ئىقتىسادىي قانۇن»: «يۇقىرى دەرىجىدىكى تېخنىكا ئاساسىدا سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇرۇش ۋە ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ھەر دائىم ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە قانائەتلەندۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت»① مانا بۇ «قانۇن»نى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تۈپ قانۇنى قىلىۋالدۇق. بۇنى قىممەت قانۇنى بىلەن قارىمۇ — قارشى قويۇپ قالدۇق، نەتىجىدە، قىممەت قانۇنىنىڭ رولىنى چەتكە قېقىپ قويدۇق. بۇ «قانۇن»دا، تاۋار ئىگىلىكىدىن ئايرىلمىش، قىممەت دېگەن كاتېگورىيىنى كۆرمەسلىك مەۋجۇت بو-

① ستالىن: «سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى» نىڭ خەنزۇچە 30- بەتكە قارالسۇن

لۇپ، پەقەت «مەقسەت» بىلەن «ئۇسۇل» لا نەزەرگە ئېلىنغان. شۇڭلاشقا، ئۇنى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ قانۇنى دېيىش تەس. يۇقىرى دەرىجىدىكى تېخنىكا ئاساسى — سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماددىي ئاساسى، لېكىن ئۇ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ چۈشەنچىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، پەقەت ئىقتىسادىي ئۈنۈم تەكىتلەنسىلا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئاندىن ھەقىقىي ئاشۇرۇلغان بولىدۇ. قىممەت قانۇنى ئېھتىياجنى قاندۇرۇشقا قارىتىلغان، ئىستېمال قىممىتى — قىممەتنىڭ ماددىي ۋاكالەتچىسى، شۇنىڭ ئۈچۈن قىممەت قانۇنى ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ۋەزىپىسىنى ھەل قىلالايدۇ. شۇنداقلا، پەقەت ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق، ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەردىن پايدىلىنىپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى ئاندىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنى — قوشۇمچە قىممەت قانۇنى، يەنى كاپىتالىزمنىڭ پايدا قانۇنى. ئەگەر بىز قوشۇمچە قىممەت قانۇنىنى ئومۇمىيلىققا ئىگە، ماددىيلاشتۇرۇلغان ئەمگەك دەپ چۈشەنسەك، يەنى ئىنسانلارنىڭ ئادەتتىكى ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۆزۈتمىسى دەپ قارىساق، ئۇ ۋاقىتتا كاپىتالنىڭ قوشۇمچە قىممىتى — ماركسنىڭ بەلگىلىگىنى بويىچە «ھەقسىز ئەمگەك» ياكى «ھەق تۆلەنمەيدىغان ئەمگەك» بولىدۇ، بىز ئۇنى «ھەق تۆلەنمەيدىغان قىممەت» دەپ ئاتايمىز. مۇنداق دېگەنلىك — ئەمگەكچىلەر ئىجاد قىلغان قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ھەقسىز ئىگىلەنگەن دېگەنلىك، مانا بۇ — كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنى — ھەقسىز ئىگىلەش قىممەت قانۇنىدۇر. سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىدە، كېڭەيتىلگەن تاۋار ئىگىلىكى بولغاچقا، ئوخشاشلا ئومۇمىي قوشۇمچە قىممەت مەۋجۇت، بىراق بۇ خىل قوشۇمچە قىممەت ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزى ئۈچۈن بولىدۇ، ئورتاق مەنپەئەتكە ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭلاشقا بىز ئۇنى «ئورتاق زۆرۈر قىممەت» قانۇنى دەپ ئاتىساق بولىدۇ.

دېمەك: بىزنىڭچە، قىممەت قانۇنى — تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنى؛ ھەقسىز ئىگىلەنگەن قىممەت قانۇنى - كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنى؛ ئورتاق زۆرۈر قىممەت قانۇنى — سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تۈپ قانۇنىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى: تاۋار ئىگىلىكىدە بىر سىستېما مەۋجۇت. بۇ سىستېمىدا، قوشۇمچە قىممەت قانۇنى — ھەقسىز ئىگىلەش قانۇنى بىلەن ئورتاق زۆرۈر قىممەت قانۇنىنىڭ ئاساسى، بىراق قىممەت قانۇنى — قوشۇمچە قىممەت قانۇنىنىڭ ئاساسى. قوشۇمچە قىممەت — تاۋار قانۇنىنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، قىممەت قانۇنىنى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ تۈپ قانۇنى دېيىش كېرەك، شۇنداق بولغاچقا، ئۇ ئەلۋەتتە سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭمۇ ئەڭ تۈپ قانۇنى بولىدۇ.

AltunOq

«ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» پروگراممىسى※

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن

3. «پەرھات ۋە شىرىن»داستانىدىكى سەلبىي ئوبرازلار، خىسراۋ، شىرۇيا، جادۇگەر

4. «پەرھات ۋە شىرىن» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى ۋە داستانچىلىقتىكى ئۆلگىلىك ئورنى.

تۆتىنچى پاراگراف: «لەيلى — مەجنۇن» داستانى.

1. «لەيلى — مەجنۇن» ھېكايىسىنىڭ تارىخى ۋە ئۇ ھەقتىكى ناۋايىغىچە يېزىلغان داستانلار.

2. ناۋايىنىڭ «لەيلى — مەجنۇن» داستانىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە قىممىتى.

3. قەيس (مەجنۇن)، لەيلى، نەۋفال، لەيلى ئاتىسى ۋە ئىبنى سالام ئوبرازلىرى

4. ناۋايىنىڭ بۇ داستانغا ئىشلەتكەن بەدىئىي ئۇسلۇبلىرى، پىسخولوگىيىلىك تەسۋىرلەش.

بەشىنچى پاراگراف: «سەبئى سەييار» داستانى

1. «بەھرام ۋە دىلارام» ھېكايىسى ۋە ئۇنىڭ كۆپ خىل رىۋايەت شەكلى. فىردەۋسى، نىزامى، خىسراۋ دېھلەۋىنىڭ بۇ تېمىدىكى داستانلىرى.

2. ناۋايىنىڭ بۇ تېمىنى ئىشلەشتىكى ئالاھىدە ماھارىتى ۋە ئۇتۇقى.

3. بەھرام، دىلارام ئوبرازى.

4 داستاندا سۆزلەنگەن 7 ھېكايىنىڭ تەپسىلاتى.

ئالتىنچى پاراگراف: «سەددى ئىسكەندەر» ئېپوپېيىسى.

1. ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن — تارىخىي شەخس ۋە بەدىئىي ئوبراز سۈپىتىدە ئىسكەندەر ئوبرازى ۋە ناۋايىنىڭ غايىۋى قاراشلىرى.

2. يۇنان ئالىملىرىنىڭ ئوبرازلىرى.

3. ئاياللار ئوبرازلىرى، لۇبا تىچىن.

4. «سەددى ئىسكەندەر» نىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

IV باب ناۋايىنىڭ تىل-ئەدەبىياتشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلىرى

بىرىنچى پاراگراف: «لىسانۇت تەير» ۋە «مەھبۇبۇل قۇلۇب»

1. «لىسانۇت تەير» (قۇش تىلى) ناۋايىنىڭ تەپەككۇرىدا ئەدەبىيات تىلىدىن مۇ- ھىم نامايەندە، ناۋايىنىڭ قۇشلار تىلى ۋاستىسىدا ئىپادىلىگەن پەلسەپىۋى قاراشلىرى ناۋايىنىڭ مەجازىي پېرسوناژلىرى — سىمۇرۇغ، خۇدخۇد، مۇرشىد ۋە باشقىلار

※بېشى ئۆتكەن سانلاردا

2. «لىسانۇت تەيىر» نىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى— ئالەم ھەققىدىكى پانتىزملىق پىكىر: «لىسانۇت تەيىر» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى.

3. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ناۋايىنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپەۋى ئەسىرى. فارابى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىلغار ئىدىيەلىرىنىڭ بۇ ئەسەردىكى تەسىرى.

4. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» دا دۆلەت ۋە سىياسەت، دىن ۋە سوفىزىم. «دېھقانچىلىق ۋە سودا — سېتىق، ئىلىم ۋە سەنئەت، ئەخلاق ۋە تەلىم مەزمۇنلىرى.

5. «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» نىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: «ماجالىسۇن نەفائىس»

1. «مەجالىسۇن نەفائىس» ئەدەبىيات تارىخى تەزكىرى ئەسەر، ئەسەرنىڭ يارىتىلىشى ۋە تۈزۈلىشى.

2. «مەجالىسۇن نەفائىس» دا سەنئەتكارلار تەزكىرىسى مەلۇماتلىرىدىن نەمۇنە

3. «مەجالىسۇن نەفائىس» دا ئەدەبىيات تەنقىدىي مەسىلىلىرى ۋە ئۈلگىلىرى.

4. «ماجالىسۇن نەفائىس» نىڭ تەزكىرىچىلىك تارىخىدىكى قىممىتى.

ئۈچىنچى پاراگراف: «مىزانۇلئەۋزان»

1. «مىزانۇلئەۋزان»— كىلاسسىك شېئىرىيەت ۋەزىن شەرتلىرى توغرىسىدىكى ئەسەر. «مىزانۇلئەۋزان» نىڭ شېئىرىيەت. ئىستىتىكىلىق قىممىتى. مىزانۇلئەۋزانىدىچە ئارۇز ھەققىدە ئەسەر يازغان ئاپتورلار: خەلىل ئىبنى ئەخمەد، شەمس قەيس («ئەل مۇجەم»)، رەشىدىدادىن بەتۋات («ھادايىقۇس سېخىر— سېخىر باغلىرى»)، خوجە نەسىرىدىن تۇسى («مېيارۇل ئەشئار»)، سالمان ساۋاجى، ئاتاۋۇللا ھۈسەينى («بەدىئۇس سانائى»)، دەرۋىش مەنسۇر، ئابدۇراخمان جامى («ئارۇز»).

2. ناۋايى ئارۇز ھەققىدە، ناۋايىنىڭ ئارۇز نەزەرىيىسىگە قوشقان تۆھپىسى.

3. «مىزانۇلئەۋزان» نىڭ شېئىرىيەتچىلىكتىكى ئەھمىيىتى.

تۆتىنچى پاراگراف: «مۇھاكىمە تۇللۇغە تەيىن»

1. «مۇھاكىمە تۇللۇغە تەيىن» ناۋايىنىڭ تىلشۇناسلىقتا ئائىت نادىر ئەسىرى.

2. «مۇھاكىمە تۇللۇغە تەيىن» نىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىقتىكى ئەھمىيىتى.

V - باب

ناۋايى دەۋرىدىكى ئېغىز ئەدەبىياتى، تەرجىمە ئەدەبىياتى،
كۆچۈرمىچىلىك سەنئىتى ۋە ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى.

بىرىنچى پاراگراف: ناۋايى دەۋرىدىكى ئېغىز ئەدەبىياتى

ئىككىنچى پاراگراف: ناۋايى دەۋرىدىكى تەرجىمە ئەدەبىياتى ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىيات، «خەمسە ناۋايى» نىڭ نەسىرلەشتۈرۈلۈشى.

ئۈچىنچى پاراگراف ناۋايى دەۋرىدىكى كۆچۈرمىچىلىك سەنئىتى، مەشھۇر خەتتاتلار ۋە كۆچۈرگۈچىلەر.

تۆتىنچى پاراگراف: ناۋايى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى، ناۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ئوقۇتۇلۇشى

ئۈچىنچى توم: يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

توققۇزىنچى بۆلۈم

سەئىدىيە دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

I - باب: سەئىدىيە دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ بايانى

بىرىنچى پاراگراف: ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىجتىمائىي ۋە ئېتنىك مەدەنى مۇھىت

1. دەشتى قىپچاق ئۆزبېك خان ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خۇراسانغا يېيىلىشى. تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادلىرى يۇنۇسخان، ئەخمەت خان ۋە بابۇر ۋە سەئىد خانلار بىلەن، تۆمۈرلەڭ ئەۋلادلىرىنىڭ شايبانىخان بىلەن قىلغان كۆرەشلىرى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شايبانىخان قولىغا ئۆتۈشى.

2. ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭى ئېتنىك مۇھىت، ئۆزبېك خانلىقى ۋە قازاقخانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى، مۇھەممەت سالىخ ۋە «شايبانىنامە». ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى، ئەبۇلغازى باھادىرخان ۋە «شەجەرەئى تۈرك»، چاغاتاي ئەدەبىي تىلى تەرەققىياتىنىڭ داۋامى.

ئىككىنچى پاراگراف: زەھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر

1. بابۇرنىڭ «ئۇلۇغ موغۇل خانلىقى» نى بەرپا قىلىشى، موغۇلىستان ۋە موغۇل خانلىقىنىڭ شايبانىخانغا قارشى ئىتتىپاقى، بابۇر ئەۋلادلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا قوشقان تۆھپىلىرى.

2. بابۇرنىڭ لىرىك شېئىرلىرى، بابۇر شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، تىلى ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

3. «بابۇرنامە». بابۇرنامىنىڭ مەزمۇنى ۋە تارىخىي قىممىتى.

4. گۈلبەدەن بېگىم ۋە زېبۇننىسا بېگىمنىڭ ئىجادىي پائالىيەتلىرى.

5. ئەكبەرنىڭ شەرق مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنى.

ئۈچىنچى پاراگراف: سەئىدىيە خانلىقى ۋە سەئىدىيە دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئوبزورى.

1. سەئىدىيە خانلىقىدىكى قەشقەرىيە، تۇرپان ۋە جۇڭغارىيە.

2- سەئىدىيە خانلىقىنىڭ نەسەپ سىستېمىسى ۋە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى، سۇلتان سەئىدخان ۋە بابۇر. 3- سەئىدىيە دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسى.

II باب سەئىدىيە ۋە رەشىدى

بىرىنچى پاراگراف: سەئىدى

1. ھايات پائالىيىتى، تارىخىي خاتىرىلەردە سەئىدخان تەسۋىرى.

2. شېئىرى ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنلىرىدىن مىسال.

3. سەئىدخان شېئىرىيىتىدە كىلاسسىك شېئىرىيەت ئەنئەنىسى.

ئىككىنچى پاراگراف: رەشىدى

1. سۇلتان ئابدۇرىشىت خاننىڭ ئۆمۈر بايانى ۋە پەرمانلىرى،

2. رەشىدى شېئىرىي ئىجادىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنلىرى.

3. رەشىدى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى.

III باب شائىرە ئامانىسا بېگىم

بىرىنچى پاراگراف: ئامانىسا بېگىمنىڭ ھايات پائالىيىتى

1. ئامانىسا بېگىمنىڭ ھايات پائالىيىتى.
2. ئامانىسا بېگىمنىڭ ئوردىدىكى ھاياتى.
3. ئامانىسا بېگىمنىڭ ئەسەرلىرى، «دىۋان نەفىسى»، «ئەخلاقى جەمىلە»، «شورۇلقۇلۇپ»

ئىككىنچى پاراگراف: ئامانىسا بېگىمنىڭ شېئىردىي ئەسەرلىرى.

1. «دىۋان نەفىسى» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى.
2. «دىۋان نەفىسى» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى.
3. «دىۋان نەفىسى» دە كىلاسسىك ئەدەبىيات ئىزچىللىقى.

ئۈچىنچى پاراگراف: ئامانىسا بېگىم ۋە «12مۇقام»

1. «12مۇقام» ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى.
2. «12 مۇقام» نىڭ ئامانىسا بېگىمگىچە تەرەققىيات ئەھۋالى.
3. ئامانىسا بېگىمنىڭ «12مۇقام» غا قوشقان تۆھپىسى.

IV باب ئاياز بېك قۇشچى، مەۋلانە خۇلقى ۋە قىدىرخان يەركەندى

بىرىنچى پاراگراف: ئاياز بېك قۇشچى،

1. ئاياز بېك قۇشچى ھاياتى ۋە پائالىيىتى.
2. ئاياز بېك قۇشچىنىڭ لىرىكىلىرى ۋە قەسىدىلىرى.
3. «جاھاننامە» داستانى.
4. ئاياز بېك قۇشچىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىدىكى ئالاھىدىلىكلەر.

ئىككىنچى پاراگراف: مەۋلانە خۇلقى

1. مەۋلانە خۇلقىنىڭ ھايات — پائالىيىتى
2. مەۋلانە خۇلقىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى تەپسىلاتى.

ئۈچىنچى پاراگراف: قىدىرخان يەركەندى.

1. قىدىرنىڭ ھايات — پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرى.
2. قىدىرى شېئىرلىرى. «دىۋان قىدىرى» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى.
3. «دىۋان قىدىرى» نىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.
4. قىدىرخاننىڭ مۇزىكا ئىلمىدىكى تۆھپىلىرى.

V باب سەئىدىيە دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ژانىر ۋە نەمۇنىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: تارىخ ۋە تەزكىرە ئەدەبىياتى

1. مىرزا ھەيدەر ۋە «تارىخىي رەشىدى»، مۇئەللىپىنىڭ تەرجىمىھالى، ئەسەرنىڭ يېزىلىشى ۋە مەزمۇنى. ئەسەرنىڭ قىممىتى، «تارىخىي رەشىدى» ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى.
2. خوجا جاراس ۋە «تارىخىي رەشىدى زەيلى»، دوللا مىرزا ئىسخ قەشقەرى ۋە «چىڭگىزنامە».

مۇئەللىپىنىڭ تونۇشتۇرۇلۇشى، ئەسەرنىڭ يېزىلىشى، ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، ئەسەردىكى ئەدەبىي پارچىلار. 3. «مەخمۇتخاننامە» ھەققىدە تەپسىلات.

ئىككىنچى پاراگراف: سەئىدىيە دەۋرىدە ئېغىز ئەدەبىياتى

1. جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە لوپ، تۇرپان، قۇمۇل ئېغىز ئەدەبىياتى، لوپ خەلق قوشاقلىرى ۋە قۇمۇل مۇقامى قوشاقلىرى، دولان مۇقامى ۋە مەشرەپلىرى

2. «غېرىپ — سەنەم»نىڭ موللا يۈسۈپ ئىبنى قادىر ھاجى تەرىپىدىن داستانلاشتۇرۇلۇشى.

ئونىنچى بۆلۈم

زەلىلى دەۋرى ئەدەبىياتى

I باب غوجامقۇلى خىرقىتى ۋە مەشرەپ ئىجادىيىتى

بىرىنچى پاراگراف: ئەينى زاماننىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ھاياتى

1. يەركەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە خوجىلار دەۋرى پاجىئەلىك تارىخىنىڭ باشلىنىشى، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي بۆھران.

2. خوجىلار دەۋرى روھى ئاتمۇسفېراسىدا ئىدېئولوگىيەلىك كۈرەشلەر، ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق خوجىلار، سوفىزم ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات ئارىسىدىكى كۈرەش. ھۆۋەيدا ۋە سوپى ئاللا تەئەسسۇپچىل شېئىرىيىتى.

3. ئوردا ئەدەبىياتى ۋە ئەركىن ئەدەبىيات، ئەللار پىكىرلىك ئەدىپلەرنىڭ پاجىئەلىك قىسمەتلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: مۇھەممەت غوجام قۇلى خىرقىتى.

1. خىرقىتىنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى.

2. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى، ئاساسىي سىموۋوللۇق ئوبرازلار. 3. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: رەھىم بابا مەشرەپ

1. مەشرەپنىڭ ھاياتى، مەشرەپنىڭ تەرجىمىھالىنىشى، مەشرەپنىڭ پائالىيىتى. مەشرەپ ھاياتىنىڭ تىپىك تىراگېدىك ئالاھىدىلىكى.

2. مەشرەپنىڭ شېئىرىيىتى، مەشرەپ شېئىرىيىتىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ۋە پەلسەپىۋى قىممىتى. مەشرەپنىڭ باشقا ئەسەرلىرى، «مەبدەئىي نۇر»

3. مەشرەپ شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى، مەشرەپتە بەدىئىي تەسەۋۋۇر بايلىقى، خۇپىيانە ئىمپادىلەش ۋاستىلىرى، تىل راۋانلىقى، پىكىر جۇشقۇنلۇقى ۋە رېتىم ئاھاڭدارلىقى،

4. مەشرەپ ۋە خەلق ئەدەبىياتى، مەشرەپ غەزەللىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەسىرى.

II باب مۇھەممەت سىدىق زەلىلى

بىرىنچى پاراگراف: زەلىلىنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى

1. زەلىلى ياشىغان يىللارنىڭ مۇھىتى، ئەينى يىللاردىكى ئالىملار ۋە ئەدىپلەر، غۇربەتى، سالاھى، ئەرشى، فۇتۇخى، شاھ مۇھەممەت پەيرەۋى ۋە باشقىلار.

AltunOq

2. زەلىلىنىڭ ھاياتى يىللىرى ۋە سەرگەردان ھاياتى — خوجىلار دەۋرى ئىچىدىكى پاجىئەلىك مۇھىتىنىڭ ئىچىدىكى نامايەندىسى.

3. زەلىلىنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى، زەلىلىي ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى.

ئىككىنچى پاراگراف: زەلىلىنىڭ لىرىك شېئىرلىرى

1. زەلىلىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە تېما تىكىسى.

2. زەلىلىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدا پەلسەپىۋى ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر. 3. زەلىلىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدا پاجىئەلىك مۇھىتنىڭ پاش قىلىنىشى ۋە تەنقىد قىلىنىشى.

4. زەلىلىنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدا بەدىئىي مەجازىي ۋاسىتىلار ۋە بەدىئىي ماھارەت

ئۈچىنچى پاراگراف زەلىلىنىڭ ئېپىك داستانلىرى

1. «سەپەرنامە» داستانى 2. «ئىمام سادىق» داستانى.

3. «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار» داستانى.

4. زەلىلىي ئېپىك داستانلىرىدىكى پىكىر ۋە سەنئەت ئۆزگىچىلىكلىرى

III باب نەۋبىتى ۋە ئۇنىڭ زاماندashلىرى

بىرىنچى پاراگراف: نەۋبىتى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى.

1. نەۋبىتىنىڭ ھاياتى — پائالىيىتى.

2. «دىۋان نەۋبىتى» نىڭ لىرىك تېماتىكىسى ۋە ئۇنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نەۋبىتى شېئىرىيىتىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: گۇمنام ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى.

1. گۇمنامنىڭ ھاياتى — پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرى. 2. گۇمنام شېئىرلىرىدا بەدىئىي ماھارەت ۋە سۆز ماھارىتى 3. نەۋبىتى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى

ئۈچىنچى پاراگراف: لىرىك شېئىرىيەتنىڭ بىر قاتار نامايەندىلىرى.

1. مەجلىسى ۋە «دىۋان مەجلىسى»

2. ساماۋى ۋە «دىۋان ساماۋى» 3- سارابى ۋە «دىۋان سارابى»

4. ئاتاغلىق لىرىك شائىر جاھان خوجا ئەرشى ۋە «دىۋان ئەرشى»

5. مۇترىبان قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ لىرىك غەزەللىرى.

6. زۇلپىيە قەشقەرى ۋە «زۇلپىيە نامە»

7. موللا مۇھەممەت تۆمۈر قاراقاشى ۋە خوجا ناسىر ئاخۇن ئىجادىيىتى.

تۆتىنچى پاراگراف: ئېپىك شېئىرىيەتنىڭ بىر قاتار نامايەندىلىرى

1. ئۆمەر باقى ۋە «پەرھات — شىرىن»، «لەيلى مەجنۇن» داستانلىرى.

2. موللا ئەلەم شەھيارى ۋە «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى.

3. مۇھەممەت تەسدىق بەرشدى ۋە «سەدنىشنامە»

4. سەئىدى ۋە «تاھىر — زۆھرا» داستانى.

5. سابىر سەيقەلى ۋە «زۇھرۇم — گۈلەندەم»، «تەزكىرى سەيقەلى» داستانلىرى.

6. ئەندەلىپ ۋە «لەيلى — مەجنۇن» داستانى.

7. رىزا شائىر ۋە «خۇرشىد ۋە مەلىكە دىلارام»

8. ئىسمائىل بەگ بىنشان ۋە «بەندىنامە» (10مىڭ مىسرالىق) **داستان.**

IV باب مۇھەممەت سادىق كاشغەرى ۋە نەسرىي ئەدەبىيات

بىرىنچى پاراگراف: ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەسرى ژانىرى

1. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەسرىي ژانىرنىڭ تارىخى ۋە تۇتقان ئورنى.

2. نەسرىي ئەدەبىياتنىڭ ھىكايەت-قىسسە شەكلى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئۆزگىچىلىكلىرى.

3. نەسرىي ئەدەبىياتنىڭ تەزكىرى شەكلى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئۆزگىچىلىكلىرى تەزكىرى ئەدەبىياتىنىڭ دەۋر شەكىللەندۇرۇش قانۇنىيەتلىرى.

4. تەرجىمە ئەدەبىياتى، نەزمىي نەسرى ئىشلەشتىكى تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى ۋە ئەھمىيىتى، تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي ئامىللىرى. تەرجىمە ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىدا تەسىرى

ئىككىنچى پاراگراف: مۇھەممەت سادىق كاشغەرى

1. ئالىم ۋە ئەدىبنىڭ ھايات-پائالىيىتى، مەنىۋى پەزىلەتلىرى.

2. ئالىم ۋە ئەدىبنىڭ ئەسەرلىرى 18 پارچە ئەسەردىن ساقلانغان ئەسەرلەر «تەزكىرەئى ئەزىزان (ياكى خوجىگان)»، «تەزكىرەئى ئەسھابۇلكەھف»، «زۇبدەتىل مەسائىل ۋەلئەقائىد»، «ئەدەبۇسسالىھىن»، تەرجىمە ئەسەرلەر «تارىخىي رەشىدى» «تارىخىي تەبەرى».

3. «تەزكىرەئى ئەزىزان» چوڭ ھەجىملىك تارىخىي قىسسە. ئەسەرنىڭ تۈزۈلۈشى مەزمۇنى ۋە تەپسىلاتى.

4. مۇھەممەت سادىق كاشغەرىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

ئۈچىنچى پاراگراف: تەزكىرى ئەدەبىيات ئۈلگىلىرى

1. موللاھاجى ۋە «تەزكىرەئى بۇغراخان» بۇ ئەسەرنىڭ 1829-يىلى داستانلاشتۇرۇلۇشى ۋە مۇھەممەت سادىق ئارتۇشى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىشى.

2. قاسىمى ۋە «تەزكىرەئى ئارسلانخان» (1799-يىل)

3. نىيازى ۋە «تەزكىرەئى زەھەبۇللا» (1790—يىل)

4. زەينىددىن مۇھەممەت ئىمىن سەدرى قەشقەرى ۋە «دۇرۇل ئاخبار» (1782-يىل)

5. ئابدۇشۈكۈر ۋە «تەزكىرەئى ئابدۇللاخان»

6. شاھ مەھمۇت ۋە ئۇنىڭ «تارىخىددىن»-«ئەنىس ئەتتالىبىن» ناملىق ئەسەرلىرى

7. مۇھەممەت رېھىم قەشقەرى ۋە «سىيەرشەرىپ»

8. مۇھەممەت ئېلى ۋە «ھەپتە مۇھەممەدان»

9. «تەزكىرەئى ئۇۋەيسنامە»

10. قول ئۆبەيدى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى.

تۆتىنچى پاراگراف: خاموش ئاخۇن ۋە تەرجىمە ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى،

1. خاموش ئاخۇن يەركەندى — ئاتاغلىق ئەدەبىيات تەرجىمەشۇناسىتى ۋە ئەدىب

«شاھنامە»نىڭ تۈركىي، «كەلىلە ۋە دىمنە» قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلەر.

2. مۇھەممەت تۆمۈر قەشقەرى ۋە كەشمىرىنىڭ «ئەنۋەر سۇھەيلى» ناملىق ئەسەرىنىڭ تەرجىمىسى (1718—يىلى)

3. مۇھەممەت سادىق رەشىدىنىڭ «قابۇسنامە» ئۈستىدىكى تەرجىمىسى.

4. مىرزا فازىلنىڭ مىرخەندىنىڭ «تارىخى خاۋاندىشاھ» ئەسىرىنى تەرجىمە قىلىشى(1757-يىل

5. رەخمانقۇل يامغۇرچى تەرجىمىسىدىكى «دۇرۇلى ماجالىس»

ئونبىرىنچى بۆلۈم: نەزارى دەۋرى ئەدەبىياتى

I باب نەزارى دەۋرى ئەدەبىي مۇھىتىنىڭ بايانى. موللاشاكىر ۋە زوھۇرى ئىجادىيىتى

بىرىنچى پاراگراف: نەزارى دەۋرى ئەدەبىي مۇھىتىنىڭ بايانى

1. بۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي-تارىخىي مۇھىتى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرى بايانى.

2. بۇ دەۋرنىڭ مەدەنىي ھاياتى قەشقەردە ھېكىم بەگنىڭ تۈزۈمىدىكى مەنىۋى مۇھىت سېپىل ۋە بىناكارلىق.

3. بۇ دەۋردىكى خەلق ئەدەبىياتى، داستانچىلىق، ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى ۋە مەكتەپچىلىك.

ئىككىنچى پاراگراف: موللاشاكىر ۋە ئۇنىڭ داستانى «زەپەر نامە»

1. شائىر موللاشاكىر ۋە ئۇنىڭ ھايات-پائالىيىتى.

2. «زەپەر نامە» داستانىنىڭ تارىخىي سيۇژىتى ۋە بەدىئىي مەزمۇنى.

3. «زەپەر نامە» داستانىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: شائىر زوھۇرى ۋە «دىۋان زوھۇرى»

1. زوھۇرى ۋە ئۇنىڭ ھاياتى. مەدەنىيەتكە ھامىيلىق.

2. «دىۋان زوھۇرى»نىڭ مەزمۇنى ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

II باب ئابدۇرېھىم نەزارى

بىرىنچى پاراگراف: نەزارىنىڭ ھايات-پائالىيىتى ۋە مىراسلىرى

1. نەزارىنىڭ ھايات-پائالىيىتى. نەزارى ئەدەبىيات تۈگرىكى.

2. نەزارىنىڭ بەدىئىي ئەسەرلىرى. نەزارى تەتقىقاتى.

3. نەزارىنىڭ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئورنى ۋە تەسىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: «غېرىبلار ھېكايىتى» دىكى نەزارى داستانلىرى.

1. نەزارى داستانلىرىنىڭ تىزىملىكى ۋە خەمسە خاراكتېرى.

2. نەزارى داستانلىرىدا ئاساسىي پېرسوناژ-ئوبرازلىرى.

3. نەزارى داستانلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ئالاھىدىلىگى.

4. نەزارى داستانلىرىدا بەدىئىي ۋاستىلار.

ئۈچىنچى پاراگراف: «رابىيە-سەئىدىن» فېئودالىزم ئاخىرقى دەۋرى پاجىئەلىك مۇھىتىنىڭ تىپىكلەشتۈرۈلگەن سۈرىتى.

1. **داستاننىڭ** رېئالىستىك قىممىتى. داستاندا تىراگىدىك ئېستېتىك كۆز-
قاراشلارنىڭ رۆشەن گەۋدىلەندۈرۈلىشى. نىزارىنىڭ خەلقپەرۋەرلىكى.

2. داستاندىكى ئوبرازلار خاراكتېرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ماھىيىتى.

3. **داستاننىڭ** تىلى. بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: نىزارىنىڭ مۇخەممەسلىرى ۋە مەسەللىرى.

1. نىزارىنىڭ ناۋايى غەزەللىرىگە ئىشلىگەن مۇخەممەسلىرى 2. نىزارىنىڭ مەسەللىرى

3. نىزارى مۇخەممەس ۋە مەسەللىرىدە زامان، پىكىر ھەسسىيات مەسىلىسى.

III باب زىيائىي، غەرىبى ۋە سەبۇرى ئىجادىيىتى

بىرىنچى پاراگراف: نورۇز ئاخۇن زىيائىي

1. زىيائىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

2. «ۋامۇق-ئۇزرا» **داستانى** تەپسىلاتى.

3. „مەسئۇد-دىلارا“ **داستانى** تەپسىلاتى.

4. „چاھار دەرۋىش“ **داستانى** تەپسىلاتى.

5. „مەھزۇنىل ۋائىزىن“ (قايغۇلۇق نۇتۇقلار) داستانى تەپسىلاتى.

ئىككىنچى پاراگراف: تۇردى ئاخۇن غەرىبى.

1. غېرىبىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى. زامانداشلىرى.

2. „شاھ بەھرام“ داستانى تەپسىلاتى.

3. „كەسىپلەر مۇنازىرىسى“ ياكى „كىتابى غېرىب“ دىكى ئىجتىمائىي ئەخلاقىي مەسىلىلەر.

4. غېرىبى ئىجادىيىتىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە تەسىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: ئېمىر ھەسەن سەبۇرى.

1. سەبۇرىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى.

2. سەبۇرىنىڭ „ماقالەت“، „ناۋايى ئادالەت ھەققىدە“ قاتارلىق ئەسەرلىرى.

3. سەبۇرىنىڭ „سادائىي“ تەخەللۇسىدىكى دىۋانى.

4. سەبۇرى ئىجادىيىتىدە ئەنئەنە-يېڭىلىق. پىكىر ۋە ماھارەت.

IV باب نىزارى دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ باشقا نەمۇنىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: لىرىك ئەدەبىيات سەمەرىلىرى.

1. قەلەندەر ۋە لىرىك غەزەللەر توپلىمى «دىۋان قەلەندەر»

2. ئىمىن غوجا مۇھەممەت شەھيارى ۋە ئىشتىياقنامە.

3. ئابدۇكېرىم زىيائىي ۋە ئۇنىڭ شېئىرى ئىجادىيىتى.

ئىككىنچى پاراگراف: ئېپىك ۋە نەسرى ئەدەبىيات سەمەرىلىرى

1. موللا ئابدۇلغاپپار ۋە „زەپەرنامە شاھ باھادىرخان“

2. **مۇھەممەت** ئابدۇۋەلى قەشقەرى ۋە تەزكىرەئى مەۋلانە نەقمىيە ئىمام زىيىنۇل
ئابىدىن **قاغراقى**“. (1830- يىلى يېزىلغان)

3. ئەخمەت تۆمۈر ئاقسۇيى ۋە تەرجىمە ئەسەر «ئىسكەندەرنامە»

4. موللا مۇھەممەت تۆمۈر قاراقاشى ۋە «رەشاھەت» كىتابى (1719- يىلى يېزىلغان)

4. نىمەتۇللابىننى ئىسمەتۇللا مۆجىزى ۋە «تاۋارىخى مۇسىقىيۇن»

ئون ئىككىنچى بۆلۈم: بىلال نازىمى دەۋرى ئەدەبىياتى

I باب 19- ئەسىر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: نازۇگۇم ۋە گۆرۈغلى خەلق داستانلىرى

1. نازۇگۇم خەلق داستانى ۋە ئۇنىڭ رېئالىستىك قىممىتى. نازۇگۇم-خەلق شائىرەسى.

2. گۆرۈغلى خەلق داستانى ۋە ئۇنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك قىممىتى

3. چىن مودەن ھەققىدىكى قۇمۇل خەلق ھېكايىسى

ئىككىنچى پاراگراف: خەلق شائىرى سادىر پەلۋان

1. سادىر پەلۋاننىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى.

2. سادىر پەلۋان قوشاقلىرىنىڭ فېئوداللىق زۇلۇمغا قارشى خەلقپەرۋەر ئەھمىيىتى.

3. سادىر پەلۋان قوشاقلىرىدا خەلق ۋە ھۆكۈمران كۈچلەر ئوبرازى.

ئۈچىنچى پاراگراف: 19- ئەسىر ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرى

1. موللازەيدىن لەتىپىلىرى. 2. سەلەي چاققان لەتىپىلىرى

3. خەلق لەتىپىلىرىدە ئەمگەكچى خەلق ۋە ھۆكۈمرانلار ئوبرازى مەسىلىسى.

تۆتىنچى پاراگراف: خەلق قوشاقلىرى

1. «ئابدۇراخمان ئاخۇنۇم غوجام» ھەققىدىكى قوشاقلار.

2. ياقۇپ بەگ ھەققىدىكى قوشاقلار. 3. قۇمۇل-تۇرپان قوشاقلىرى.

4. ئىلى-يەركەند قوشاقلىرى. ئۈسەك ناخشىلىرى. 5. خەلق قوشاقلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئاخىرقى باسقۇچتىكى فېئوداللىق جەمئىيەت مەنزىرىسى.

II باب موللا بىلال نازىمى ئىجادىيىتى

بىرىنچى پاراگراف: شائىرنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى شائىر ھاياتىنىڭ پاجىئەسى

1. شائىر بىلال نازىمى ياشىغان مۇھىت ۋە شائىرنىڭ ھاياتى.

2. شائىرنىڭ يەركەنددىكى ھاياتى. شائىر ھاياتىنىڭ پاجىئەسى.

3. شائىرنىڭ مىراسلىرى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇتقان ئورنى.

ئىككىنچى پاراگراف: «غەزەلىيات»

1. «غەزەلىيات»نىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئاساسىي مەزمۇنى.

2. «غەزەلىيات»دىكى تېماتىك مەزمۇنلارنىڭ پەلسەپىۋى ئەھمىيىتى.

3. «غەزەلىيات»نىڭ تىلى. لىرىكىسى ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: تارىخىي شېئىرىي قىسسە «غازات دەرمۇلكە چىن»

1. ئەسەرنىڭ باش سەرلەۋھىسى ۋە تۈزۈلۈشى.

2. ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭدىكى ئوبرازلار.

AltunOq

3. ئەسەرنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى ۋە تارىخىي قىممىتى.

تۆتىنچى پاراگراف: تىراگىدىلىك داستان «نۇزۇگۇم» ۋە كومىدىلىك داستان «چاكموزا يۇسۇپخان»

1. تىراگىدىلىك داستان «نۇزۇگۇم» ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئۇتۇقلىرى.

2. كومىدىلىك داستان «چاكموزا يۇسۇپخان» ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئۇتۇقلىرى.

3. بىلال نازىمنىڭ تىراگىدىلىك ۋە كومىدىلىك ئېستېتىك قاراشلىرى.

III باب 19-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ناماياندىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: مۇسا سايرامى 1. مۇسا سايرامىنىڭ هايات-پائالىيىتى.

2. تارىخىي-نەسرىي ئەسەر «تارىخىي ئەمىنىيە» ۋە «تارىخىي ھەمىدىيە»

3. مۇسا سايرامىنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

4. مۇسا سايرامىنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە شېئىرىي ماھارىتى.

ئىككىنچى پاراگراف: ئابدۇللا خاراباتى

1. مۇتەپەككۇر شائىر ئابدۇللا خاراباتىنىڭ هايات-پائالىيىتى.

2. ئابدۇللا خاراباتىنىڭ «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق دىداكتىك داستانى ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى قىممىتى.

3. ئابدۇللا خاراباتى ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تەسىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: سەييىت مۇھەممەت قاشى

1. سەييىت مۇھەممەت قاشىنىڭ هاياتى. 2. «شەرھى شىكەستە»نىڭ مەزمۇنى ۋە تەپسىلاتى.

3. شائىرنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىكى ئالاھىدىلىكلىرى.

تۆتىنچى پاراگراف: مۇھەممەت ئۆمەر ۋە نىيازى شېئىر دىۋانلىرى

1. مۇھەممەت ئۆمەر ۋە «دىۋان ئۆمەرى». 2. تۇرپانلىق شائىر نىيازى ۋە «دىۋان نىيازى».

بەشىنچى پاراگراف: ئەخمەتشاھ قارىقاشى

1. ئەخمەتشاھ قارىقاشى ۋە ئۇنىڭ «ئات». «مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ناملىق ساتىرىك شېئىرلىرى.

2. ساتىرىك شېئىرىيەت ژانىرىنىڭ ئېستېتىك ئەھمىيىتى.

ئالتىنچى پاراگراف: ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ شېئىرىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى 1. شائىرە سەككىنە شېئىرلىرى. 2. شائىرە مۆزەييەنە شېئىرلىرى. 3. شائىرە ئەزىزە شېئىرلىرى.

شائىرە ئۇۋەيسى. نادىرە شېئىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر شائىرلىرىغا تەسىرى.

IV باب 19-ئەسىر ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئىجادىيەت سەمەرلىرى

بىرىنچى پاراگراف: شائىر ناقىسى ۋە «گۈلزار بىدەش»

1. شائىر ناقىسىنىڭ هايات-پائالىيىتى.

2. «گۈلزار بىدەش» داستانىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە مەزمۇنى.

3. «گۈلزار بىدەش»نىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: شائىر ئاشۇر ئاخۇن غەرىبى ۋە «ئەھمەد ئەلى» داستانى

1. شائىرنىڭ هايات-پائالىيىتى.

2. داستاننىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ھېكايىلىرىنىڭ مەزمۇنى.
3. داستان ھەققىدىكى تەھلىلىي تەپسىلات.

ئۈچىنچى پاراگراف: تەجەللى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى

1. تەجەللىنىڭ ھايات-پائالىيىتى.
تەجەللىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى. «بەرقى تەجەللى»
3. تەجەللى ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

تۆتىنچى پاراگراف: تەرجىمە ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى

1. سىراجىددىن مەخمۇت ۋە ئۇنىڭ «مەلىككىچەك»كە تەرجىمىسى.
2. قوشۇمچە: شاۋسۇن، لىن زېشۈي ۋە خۇڭ لياڭجى شېئىرلىرىدا ئۇيغۇرلار ھاياتى تەپسىلاتى.

تۆتىنچى تۇم

يېڭى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئون ئۈچىنچى بۆلۈم

كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرى ئەدەبىياتى

I باب ئومۇمىي ئىجتىمائىي ۋە ئەدەبىي ئوبزور

بىرىنچى پاراگراف: فېئوداللىزمنىڭ ئومۇمىي بۆھرانى ۋە يېڭىچە ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى

1. جاھانگىرلىك باسقۇنچىلىقى خەلقئارا بۇرژۇئازىيە، چەتئەل جاھانگىرلىكىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى. شىنجاڭدا ئەنگلىيە، ياپونىيە، روسىيە ۋە شىۋىتسىيەنىڭ ئېلىپ بارغان تاجاۋۇزچىلىق ئىشلىرى. چەتئەل مىسسيونېر- ۋە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى. خوتەن-لوپ-كىرۇرەن. كۇچار. قارا شەھەر. تۇرپان ۋە قۇمۇلدىكى مەدەنىي يادىكارلىق ئوغۇرلاش ۋە كىتاب كۆيدۈرۈش. ئىلى ۋە ئۇچتۇرپاندىن چار روسىيە تۆمۈريولىغا چىققان «لاشمان» ئىشچىلار.

2. شىنجاڭدا يەرلىك بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى. بۇرژۇئازىيىلەشكەن ئاقسۆڭەكلەر ۋە فېئوداللار، پاختىچىلىق. توقۇمىچىلىق. تېرە-ئۈچەي كارخانىلىرى ۋە خەلق ئىشچىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى دەسلەپكى قەدەملەر. خەلق قوشاقلىرىدا شەكىللەنگەن سانائەت. كان. تۆمۈريول قوشاقلىرى.

3. 20- ئەسىر بېشىدا شىنجاڭدىكى ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى. خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇملار. ئۇلارنىڭ خىللىرى ۋە خەلق ھاياتىدىكى نامراتلىق. نادانلىق.

ئىككىنچى پاراگراف: شەرق خەلقلىرىنىڭ ئىنقىلابىي ئۆركىشى ۋە شىنجاڭدا كونا دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ شەكىللىنىشى

1. تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىنىڭ سالماقلىق تەسىرى. روسىيە ۋە ئوتتۇرا-يېقىن

ھەرقىتىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ كۆرنەرلىك تەسىرى تۈركىيە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى.

2. يېڭىچە ئىلىم-پەن ۋە مائارىپ ئىدىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى. روسىيە، ھىندىستان، ئىران، تۈركىيە، مىسىر قاتارلىق ئەللەرگە بېرىپ قايتقان مۇھاجىرلاردىكى مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋەتەنپەرۋەر ئىدىيىسىنىڭ يېڭى ئالامەتلىرى پۈرقەت شېئىرىيىتى. تەجەللى غەزەللىرىدىكى يېڭىچە پىكىرلەر ئەينى زامان شەرق شېئىرىيىتىنىڭ تەسىرى.

II باب

دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ۋە بۇرژۇئازىيە مەرىپەتچىلىك ئەدەبىياتىنىڭ نامايەندىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: كونا دېموكراتىك ئەدەبىيات پىكىر ئېقىمىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرى

1. دىن ۋە تەبىئەت ئىلىملىرى. ناتۇرال پانتېيىستىك پىكىرنىڭ قايتا كۆتۈرۈلۈشى ۋە دىن بىلەن تەبىئەت ئىلىملىرىنىڭ پاراللېللىقى تەشەببۇسلىرى. دىنىي ئىسلاھاتچىلىق تەشەببۇسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى. شامى داموللا روسىيە (قازان) ۋە تۈركىيەدە يېڭىچە دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى.

2. جەدىدىزم. جەدىدىزم تېرمىنى كافكاز (شامىل) ھەرىكىتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىدا جەدىدىزم. ئىسلامىيەت شەرقىدىكى جەدىدىزم ھەرىكىتىنىڭ پىكىر ئېقىمى. مائارىپ قاراشلىرى ۋە نەشر ئەمگەكلىرى.

3. كونا دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ ئاساسىي تېمىسى مەرىپەتپەرۋەرلىك ئويغىتىش تەشەببۇسى ئىككىنلىكى. چەتئەل جاھانگىرلىكىنىڭ كونا دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىدىن پايدىلىنىش غەرەزلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: يېڭىچە مەكتەپ ۋە مائارىپنىڭ دەسلەپكى بىخلىرى

1. جەدىدىزمنىڭ دەسلەپكى پاجىئەسى ۋە مۇرەسسەسى. دىنىي ئوقۇتۇش بىلەن پەننىي ئوقۇتۇشنىڭ يولغا قويۇلۇشى. ئەڭ دەسلەپكى خەلق مەكتەپلىرى.

2. مەمتىلى ئەپەندى-تەۋپىق ئۇنىڭ يېڭىچە مائارىپتا ئوينىغان رولى. تەۋپىق شېئىرلىرى.

3. ئىسمايىل ھاجى بەگ ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرى.

III باب ئابدۇقادىر ئەزىزى كونا دېموكراتىك ئەدەبىياتنىڭ كۆرۈنەرلىك ۋەكىلى

بىرىنچى پاراگراف: ئابدۇقادىر ئەزىزىنىڭ ھايات-پائالىيىتى

1. ئابدۇقادىر ئەزىزىنىڭ ھاياتى ۋە ياشىغان مۇھىتى.

2. ئابدۇقادىر ئەزىزىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى پائالىيەتلىرى.

3. ئابدۇقادىر ئەزىزىنىڭ فېئودال جاھالەتكە قارشى پائالىيەتلىرى.

4. ئابدۇقادىر ئەزىزىنىڭ نادانلىققا قارشى مەرىپەتچىلىك پائالىيەتلىرى دىنىي مۇئەسسىسلەر بىلەن بولغان كۆرەشلەر. مەكتەپ ئىسلاھاتى ۋە ئوقۇتۇش جەھەتتىكى پائالىيەتلىرى.

5. ئابدۇقادىر ئەزىزىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى.

6. خەلقىنىڭ دېموكراتىك زاتقا بىلدۈرگەن مەرسىيە قوشاقلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: ئابدۇ قادىر ئەزىزىنىڭ ئەسەرلىرى تەپسىلاتى

1. ئابدۇ قادىر ئەزىزىنىڭ ئەسەرلىرى.
2. ئابدۇ قادىر ئەزىزى ئەسەرلىرىدىكى ئۆزدەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار تەشەببۇسلىرى.
3. ئابدۇ قادىر ئەزىزى ئەسەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تەسىرى ۋە بەدىئىي قىممىتى.

ئۈچىنچى پاراگراف: ئابدۇ قادىر ئەزىزىنىڭ سەپداشلىرى ۋە زامانداشلىرى

1. قۇتلۇق شەۋقى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى. شەۋقى شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ماھارىتى، قۇتلۇق شەۋقى شېئىرلىرىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، قۇتلۇق شەۋقى ۋە «يېڭى ھايات» گېزىتى، شىنجاڭدا گېزىتچىلىكنىڭ مەيدانغا كېلىشى، قۇتلۇق شەۋقىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى.
3. سېيىت ئارتۇشى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى.
4. ئۇشۇر قارى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى.

VI باب 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى

بىرىنچى پاراگراف: ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ ژانىرلىق ئىپادىلىرى

1. ئەمگەك ۋە زۇلۇم ھەققىدىكى قوشاقلار.
2. مۇھەببەت ۋە دوستلۇق ھەققىدىكى قوشاقلار.
3. مۇساپىرلىق ۋە يۇرت ھەققىدىكى قوشاقلار.
4. ئىجتىمائىي-ھەجۋى قوشاقلار. 5. مەرىپەت ھەققىدىكى قوشاقلار.
6. داستانكەشلىك ۋە مەدداھلىق ئەدەبىياتى.
7. خەلق ھېكايىلىرىنىڭ ئۇتۇقلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: سېيىت نوچى.

1. سېيىت نوچىنىڭ ھاياتى ۋە ياشىغان دەۋرى.
2. سېيىت نوچىنىڭ «گېلاۋخۇي» بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى.
3. سېيىت نوچىنىڭ سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىغا چىقىشى. ئۇنىڭ لېنىن ۋە خەلق ھاكىمىيىتى توغرىسىدىكى قوشاقلىرى.
4. سېيىت نوچىنىڭ ئۈچتۇرپان قوزغىلىڭىدا ئوقۇغان قوشاقلىرى.
5. سېيىت نوچىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى. سېيىت نوچىنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى توقۇغان قوشاقلىرى. «سېيىت نوچى» خەلق داستانىنىڭ ئوينۇلىشى.

ئون تۆتىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇر يېڭى دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى

I باب ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئۇيغۇر قېرىنداش خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي بايانى

بىرىنچى پاراگراف: ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە جاھان ئىنقىلابى ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى دەۋرى

1. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ دۇنيا ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى.
2. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىدىكى يېڭى يۈزلىنىش.

3. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو ئەدەبىياتىدىكى يېڭى دەۋر.

ئىككىنچى پاراگراف: ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قېرىنداش خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويۇشى.

1. ئابدۇللا توقاي، هادى ئاقتاش ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن دەسلەپكى كۆرۈنەرلىك تەسىرى.

2. ئوتتۇرا ئاسىيا-قازاقىستان يېڭى ئەدەبىياتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەمزە ھېكىم زادە، ئابدۇ قادىر جولقۇنباي. سەدرىدىن ئەينى.

3. سوۋېت رۇس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى نامايەندىلىرى

1. سوۋېت ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئويغىنىشى نەشىر ئەپكارلىرى. 1918-يىلى نەشىر قىلىنىشقا باشلىغان «سادائى تارانچى» (ئالما-ئاتا)، 1921- يىلى نەشىر قىلىنىشقا باشلىغان «كەمبەغەللەر ئاۋازى» (تاشكەنت)، 1925- يىلى نەشىر قىلىنىشقا باشلانغان "توخماق" (پىرۇنزى). 1927 يىلى نەشىر قىلىنىشقا باشلىغان "ئىنقىلابى شەرق (پرۇنزى). "قىزىل تۇلۇش" (پرۇنزى) قاتارلىق ئۇيغۇر تىلىدىكى گېزىتلەر.

2. ھېزىم ئىسكەندەروۋ. نۇرئىسرائىلوۋ. مومىن ھەمرايىۋ ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئىي تەپسىلاتى.

3. ئۆمەر مۇھەممىدى ھېكايىلىرى ۋە شېئىرلىرىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن ئۈلگىلىك تەسىرى.

4. سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى باشقا سەمەرەلىرى.

II باب ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭى دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ دەسلەپكى نامايەندىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭغا تەسىرى ۋە يېڭى دېموكراتىك-پىكىر ئېقىمىنىڭ شەكىللىنىشى.

1. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭغا تەسىرى. شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى.

2. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن گىراژدانلار ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي-ئىجتىمائىي مۇھىتىنىڭ شىنجاڭغا تەسىر كۆرسىتىشى.

3. يېڭى دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ شەكىللىنىشى، كونا دېموكراتىك مەرىپەتچىلىك ۋە جەدىدىزمىنىڭ پارچىلىنىشى زىيالىيلاردىكى پارچىلىنىش.

4. سوتسىيالىزم ۋە پان ئىسلامىزمنىڭ دەسلەپكى ئىدىيىۋى تونۇشلىرى.

5. يېڭى دېموكراتىك ئەدەبىيات ۋە تەرغىباتنىڭ كۈچەيتىلىشىدە 3- ئىنتېرناتسىئونالنىڭ ئوينىغان رولى.

ئىككىنچى پاراگراف: موللا نازىم موللا نىياز

AltunOq

1. شائىرنىڭ ھايات-پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرى.

2. «كۆيدۈرۈلگەن جاۋاھىرلار» (1921- يىل قەشقەر نەشرى)، «ئۆلگە خەلققە مۇراجىئەت ئەشئارلار» (1921- يىل قەشقەر نەشرى)نىڭ جاھانگىرلىككە قارشى دېموكراتىك مەزمۇنى ۋە ئەھمىيىتى.

3. «كۆرگەن-بىلگەن. ئاڭلىغانلاردىن» (1922- يىلى قەشقەر نەشرى)نىڭ سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىنى ۋە لېنىن ئوبرازىنى تونۇشتۇرۇشتىكى رولى.

ئۈچىنچى پاراگراف: نەۋرۇز يوسۇپى

1. شائىرنىڭ ھايات-پائالىيىتى ۋە ئەسەرلىرى.

2. «ئويغان ۋە ئىنقىلاب ئەشئارلىرى» (1923- يىلى قەشقەر نەشرى)نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى.

3. «ئىنقىلاپلار»، «زاۋال» ناملىق ئالمىناخلار تەپسىلاتى.

تۆتىنچى پاراگراف: مۇسا خوتەنى

1. شائىرنىڭ ھاياتى-پائالىيىتى ۋە شېئىردىي ئەسەرلىرى.

2. «ئاسارەتكە ئوت ياق!» ناملىق شېئىرى ئالمىناخىنىڭ تەپسىلاتى.

3. مۇشۇ دەۋر ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ تارىخىي ئورنى.

III باب ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەت يولى

بىرىنچى پاراگراف: ئابدۇخالىق ئابدۇراخمان ئۇيغۇرىنىڭ ياشىغان دەۋرى. ھايات-پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ باسقۇچلىرى

1. ئابدۇخالىقنىڭ ياشىغان دەۋرى — شىنجاڭدا يېڭى-كونا ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۆرەش دەۋرى.

2. ئابدۇ خالىقنىڭ ھايات-پائالىيىتى مەرىپەتپەرۋەرلىك باسقۇچى.

3. ئابدۇ خالىقنىڭ شىنخەي ئىنقىلابى تەسىرىدىكى كونا دېموكراتىك ئىدىيىۋى باسقۇچى. سەنمىن جۇيىلىق-سۇڭجۇڭشەنچىلىكىنىڭ ئابدۇ خالىقنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىدىكى ئىپادىلىرى.

4. ئابدۇ خالىقنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى سەپىرى ۋە ئوقۇشى، ئابدۇ خالىق سوۋېت شەرقىدە، موسكۋا ۋە لېنىنگرادتا. ئابدۇخالىقنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىدىيىۋى باسقۇچى.

5. ئابدۇ خالىق ئۇيغۇرىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلۈشى. ئابدۇ خالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى.

ئىككىنچى پاراگراف:

ئابدۇ خالىق ئۇيغۇرى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكلىرى.

1. ئابدۇ خالىقنىڭ بىرىنچى باسقۇچتىكى شېئىرلىرىدىن مىسال ۋە مۇھاكىمە.

2. ئابدۇ خالىقنىڭ بىرىنچى باسقۇچتىكى شېئىرلىرىدىن مىسال ۋە مۇھاكىمە.

3. ئابدۇخالىقنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچتىكى شېئىرلىرىدىن مىسال ۋە مۇھاكىمە.

4. ئابدۇ ھالىق شېئىرلىرىنىڭ مەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: ئابدۇ خالىق ئۇيغۇرى شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى

1. ئابدۇ خالىق شېئىرلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى.

2. ئابدۇ خالىق شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرى.

3. ئابدۇ خالىق شېئىرلىرىدا مەسخىرە ۋە مەدھىيە ئامىللىرى.

4. ئابدۇ خالىقنىڭ زاماندىشلىرى روزىمەت ۋە ئەخمەت ئوشۇر شېئىرلىرىدىكى دېموكراتىك پىكىر ۋە بەدىئىي شەكىل مەسىلىسى.

ئون بەشىنچى بۆلۈم

30ـ يىللار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قايناملىق ئۆركەش

I باب 30ـ يىللارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئەدەبىي ئوبزورى

بىرىنچى پاراگراف: شىنجاڭنىڭ 30ـ يىللاردىكى ئىنقىلابى ئىجتىمائىي مۇھىتى:

1. شىنجاڭدا 30ـ يىللاردىكى دېھقانلار ئۇرۇشلىرى، شىنجاڭدا ئاپرېل ئۆزگىرىشىنىڭ ئالدىدىكى ۋەزىيىتىنىڭ خاس خۇسۇسىيەتلىرى.

ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ پارتلىشى، ئېلىمىز ئىچكى بىرلىكسەپ تەشەببۇسىنىڭ ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلۇشى. خەلقئارا فاشىزمغا قارشى بىرلىكسەپ مەيدانغا كېلىش ھارپىسىدىكى ۋەزىيەت.

3. ئاپرېل ئۆزگىرىشى ۋە شىنجاڭدا يېڭى دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ ئوستۇنلۇك ئېلىشى. «6 سىياسەت» ۋە ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى.

ئىككىنچى پاراگراف: ماركسىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسى ۋە 30ـ يىللاردىكى ئىنقىلابىي مەدەنىيەت دولقۇنى.

1. ماركسىزملىق سىياسى ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ شىنجاڭدا يولۇشى. جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكەتلىرى، 30ـ يىللاردا پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا كۆتۈرۈلگەن مەدەنىيەت دولقۇنى ۋە ئۇنىڭ بىۋاستە تەسىرى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ سوۋېت ئەدەبىياتىدىن بىۋاستە پايدىلىنىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى چىقىرىش ۋە يېڭىچە زىيالىيلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى.

2. «جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتچىلىرى «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشما» لىرى يېڭىچە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مائارىپنىڭ مەيدانغا كېلىشى. ئوقۇتۇش مەزمۇنلىرى شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ماركسىزمنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى قىلىنىشى.

II باب ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ يېڭى نامايەندىلىرى

بىرىنچى پاراگراف

شېئىرىيەت ژانىرلىرى. مەزمۇنى ۋە شەكلىدىكى يېڭىلىقلار

1. يېڭىچە بارماق ۋەزنى ۋە ئەركىن ۋەزنى (چاچما) شېئىر شەكىللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، يېڭى شېئىرىي شەكىل ۋە ئارۇز شەكلىنىڭ ئۇيغۇر يېڭى شېئىرىيىتىنى بېيىتىشى.

2. يېڭى شېئىرىيەتنىڭ ئاساسىي تېمىسى ۋە بىر قاتار ئىدىيىۋى تېماتىكىلىرى. پەن-مەدەنىيەت، يۇرت-ۋەتەن. مۇھەببەت دوستلۇق. زۇلۇمغا قارشى ئويغىنىش مەزمۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى ئورۇنغا چىقىشى شېئىرىيەتتە سوتسىيالىستىك پىكىر ئېقىمى.

3. ھەجۋىي شېئىرىيەت شەكىللىرى-ئەدەبىياتتا پاش قىلىش ۋە تەربىيە.

4. يېڭى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە رېئالىزم مەسىلىلىرى.

5. يېڭى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يېڭى دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىدا ئوينىغان رولى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى.

ئىككىنچى پاراگراف ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يېڭى ۋەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادىي سەمەرىلىرى

1. نىزامىدىن باقىي ۋە ئۇنىڭ «مەن يىغلىماي كىم يىغلىسۇن» ناملىق شېئىرى.

2. خەلىل سەتتارى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

3. نۇر بوساقوۋ ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

4. خۇداۋەردى تالىپ ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى.

III باب ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ يېڭى نامايەندىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: يېڭى ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى

1. ئۇيغۇرلاردا پىروزچىلىق تارىخى ھەققىدىكى قىسقىچە ئەسلىمىلەر.

2. يېڭى ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى. نۇر ئىسرائىلوۋنىڭ «كۈنلەر» ناملىق پوۋېستى ۋە مۆمىن ھەمرايېۋ (ئالىم ئاخۇن)نىڭ «ئېغىر كۈنلەردە» ناملىق پوۋېستى ۋە «دولقۇنلار ئارىسىدا» ناملىق رومانى، تۇردى ھەسەننىڭ «زۇلۇم ئۇچقۇنى» پوۋېستى.

3. شىنجاڭدا ئەڭ دەسلەپكى نەسرىي ئەسەرلەر تەپسىلاتى.

ئىككىنچى پاراگراف: يېڭى ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ نەمۇنىلىرى.

1. زىيا سەمەدىنىڭ ئازاتلىققىچە يازغان ئەسەرلىرى ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ۋاستىلىرى.

2. سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ ئازاتلىققىچە يازغان نەسرىي ئەسەرلىرى. ئەسەرلىرىنىڭ تىلى، مەزمۇنى ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى.

3. يېڭى ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ رېئالىستىك خاراكتېرى، ئىدىيىۋى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى.

IV باب ئۇيغۇر دىراماتورگىيىسىنىڭ يېڭى نامايەندىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: 30- يىللاردىكى يېڭى دىراما ئۆركىشى

1. ئۇيغۇر يېڭى مەدەنىيىتىدە دىراماتورگىيىنىڭ ئوينىغان ئاۋانگارتلىق رولى ئۇيغۇر تىياتىر تارىخىدىكى غايەت زور يۈكسىلىش.

2. ئەينى يىللاردا قۇرۇلغان يېڭى سانائىي نەفىسە-تىياتىرلار. ئۇيغۇر يېڭى دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ 3 جەڭگاھ-مەكتەپ. گېزىت ۋە تىياتىر ئۆمەكلىرى 30- يىللار ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا تىياتىر سەنئىتىنىڭ بىۋاستە تەسىرى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى
تەھرىرىيە بۆلۈمى نەشر قىلدى
شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيەسى
يېزا ئىگىلىك 1-دىۋىزىيە مەتبەئەسىدە بېسىلدى.

نومۇرى: CN65 - 1014/Z باھاسى: 0.40 يۈەن